

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

О. Гуржій

**УКРАЇНА
В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ
КОМБІНАЦІЯХ ІМПЕРСЬКОГО
УРЯДУ РОСІЇ**

(30–90-ті рр. XVIII ст.)

Київ 2019

Гуржій О.

Україна в суспільно-політичних комбінаціях імперського уряду Росії (30–90-ті рр. XVIII ст.). — Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. — 205 с.

У книзі аналізується характер змін політики російських імператриць Анни Іванівни, Єлизавети Петрівни, Катерини II і їхніх урядів щодо населення підвладної їм української території протягом 30–90-х рр. XVIII ст. Головну увагу приділено політико-адміністративним і територіальним реформуванням у межах Лівобережної, Слобідської та Південної України. Водночас виділено російсько-українсько-татарський сегмент.

Відповідальний редактор: академік НАН України ***В.А. Смолій***

Зміст

Передмова	4
Розділ I. Історіософські особливості імператриць на російсько-українському тлі	7
1.1. Анна Іванівна (1693–1740)	7
1.2. Єлизавета Петрівна (1709–1761)	20
1.3. Катерина II (1729–1796)	29
Розділ II. Поетапне реформування та остаточне знищення Гетьманщини	42
2.1. Від Данила Апостола до Кирила Розумовського	42
2.2. Катерина II у ролі “адміністратора” Лівобережної України	56
Розділ III. “Імперизація” та русифікація Слобожанщини	97
3.1. Суперечності підготовчого етапу нищення козацької автономії (1730–50-ті рр.)	97
3.2. Нововведення Катерини II та її управлінців у 1762–1767 рр.	113
3.3. Суспільні й адміністративно-територіальні перетворення кінця 1760–90-х рр.	129
Розділ IV. Формування південних губерній Російської імперії	146
4.1. Російсько-українсько-татарські відносини 1730-х — початку 1770-х рр.	146
4.2. Царська політика напередодні приєднання Криму (1774–1783)	159
4.3. На шляху до нової російсько-турецької війни	171
4.4. Останній період правління Катерини II	193
Післямова	203

Передмова

У цій порівняно невеликій за обсягом книзі підсумована кількарічна науково-дослідна робота, яка виконувалась у відділі історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України в рамках загальної теми “Людина, суспільство, влада: форми та методи взаємодії”. Ідея створення студії полягала в тому, щоб на конкретному матеріалі (законодавчі акти, ділова документація, описи адміністративно-територіальних одиниць, мемуарна література тощо) простежити основні закономірності в політиці імператриць Росії й їхніх урядів стосовно (точніше, супроти) України протягом 30–90-х рр. XVIII ст., водночас виявити в ній регіональну специфіку та тимчасові реверсні процеси. Саме в означений період правління Анни Іванівни, Єлизавети Петрівни та Катерини II відбулося чимало кардинальних змін у суспільно-політичному становищі населення Лівобережжя, Слобожанщини, а також півдня нашої країни, причому не лише українців. Насамперед йдеться про ліквідацію козацтва як вільного й економічно найпродуктивнішого стану, закріпачення кількох мільйонів селян, перетворення старшини у дворянство, знищення Запорозької Січі, русифікацію корінних народів, котрі проживали на території названих регіонів і опинилися під владою двоголового орла. Проте головною ознакою стала остаточна руйнація Української держави — “християнської козацької республіки”, скасування всіх чинників національної автономії в складі Російської імперії. Незабаром

у цей процес були втягнуті Правобережна Україна та Польща.

Значну увагу в книзі приділено формуванню суспільних поглядів російських імператриць, їхнім рефлексіям на події, які відбувались у Гетьманичині, Слобідській Україні та на південних територіях підвладної їм держави. Простежується, як політика царського сановництва змінювала ситуацію на місцях. Багато в чому по-новому висвітлюються аспекти адміністративного й територіального реформування в регіонах, яке головно спрямовувалося на уніфікацію “національних окраїн” відповідно до загальноімперської системи управління. Адже відомо, що ця проблема доволі своєрідно, щоб не сказати більше, інтерпретувалась у радянській історичній науці та картографії. З одного боку, вона приймалась без особливого ентузіазму і прихильності, але й не заборонялася вищим керівництвом у Москві та (зі значним страхом) на республіканському рівні. З іншого боку, вона всіляко фальсифікувалась, або, в крайньому випадку, замовчувалась. Бо в іншому разі довелося б пояснювати, як частина земель, де свого часу корінним населенням вважались українці, татари, поляки й представники багатьох сусідніх національностей, “раптом” опинилась у складі “єдиної та неподільної матінки Росії”, або як володіння кримського хана чи запорозьких козаків перетворилися на “споконвічні руські”.

Яскравим прикладом цьому є відображення проблематики на сторінках масштабної і свого часу широковідомої багатотомної “Історії Української РСР” (у 8-ми томах, 10-ти книгах, або в її російському 10-томному відповіднику). Зокрема, коли в одному з томів періодично заходить мова про політико-адміністративний устрій України в XVIII ст., то автори відповідних текстів цілком об’єктивно пишуть про функціонування Гетьманичини (Лівобережної) у складі 10 полків. У той самий час картографи на мапі окреслюють межі

держави лише дев'ятьма полками. Бо більшу частину Стародубського полку, який із часу заснування в 1654 р. до його ліквідації 1781 р. був під егідою гетьманської булави чи старшинської адміністрації, “люб'язно передано” Російській Федерації¹. А тому, всупереч історичним реаліям того періоду, на карті не показано в межах Української держави центр Стародубського полку — м. Стародуб, сотенні осередки-містечка Погар, Баклань, Почеп, Мглин і чимало інших населених пунктів.

“Справедливість” в історико-картографічному зображенні політико-адміністративного устрою Гетьманщини (Лівобережної) в XVIII ст. чи не вперше на академічному рівні було відновлено лише в роки незалежності України, в “Атласі історії України” (2012)².

Не потрібно бути упередженою людиною, щоб побачити з наведеного в цій книзі конкретно-історичного матеріалу однозначно “імперське” ставлення російської влади до народів-сусідів. І йдеться не просто про нехтування їхніми правами, національними інтересами чи традиціями, а часто і про фізичне знищення незгодних із її політикою окремих осіб і навіть цілих етнічних груп населення.

¹ Див. карту “Політико-адміністративний поділ України в XVIII ст.” // Історія Української РСР. — К., 1979. — Т. 2. — С. 432–433.

² Атлас історії України. — К., 2012. — С. 68–69, 70.

Розділ І. Історіософські особливості імператриць на російсько-українському тлі

1.1. Анна Іванівна (1693–1740)

Імператриця Анна Іванівна

Ернст-Йоганн Бірон

Цій непересічній за суспільним статусом жінці і посередній за природою та здібностями другій дочці російського царя Івана V Олексійовича та цариці Парасковії Федорівни

(вродженої Салтикової — представниці знатного роду) волею долі поталанило стати фактично першою імператрицею, яка відіграла помітну роль в історії України. Спочатку, взагалі мало що знаючи про українців, вона протягом десятиліття (1730–1740) чи то особисто, чи то через своїх фаворитів “опікувалась” їхнім побутованням, перманентно звужуючи давні народні права та звичаї і, нарешті, довела цей процес до ліквідації гетьманства (1734). Як відомо, на формування її поглядів щодо вищої влади в державі та ставлення до людей, зокрема, безпосереднього оточення, помітно вплинули тяжкі сімейні обставини й порядки при дворі. Слабкодухий і інтелектуально обмежений батько не відігравав більш-менш значної ролі в родині, а мати не лише не проявляла особливої уваги та любові до дочки, а й, за деякими історичними свідченнями, ненавиділа її. Через байдужість рідних до своєї особи, Анна здобула доволі поверхову освіту. Її вчителями-вихователями були головню брат віце-канцлера Дітріх Остерман і “танцювальний майстер” Рамбурх. Від першого дівчина набула деяких знань із суспільствознавства та німецької мови, другий трохи навчив “тілесному благополуччю” (вмінню триматися серед людей) і “комплементарам на німецький і французький манер”.

До свого повноліття царівна перебувала переважно під неприскіпливим наглядом тітки Катерини та дядька Петра І, а мешкала найчастіше в с. Ізмайлове, Москві та Петербурзі. Втім, і родичі-доглядальники мало переймалися освітою підопічної.

1710 р. дівчину з політичних міркувань видали заміж за курляндського герцога Фрідріха-Вільгельма. Доволі цікавими виявились умови цього шлюбу, котрі підписали курляндські послы з царською стороною 10 липня того самого року. Згідно з ними, російська царівна, здобувши титул герцогині, набувала право для себе та своєї прислуги відправляти богослужіння за

греко-східним обрядом, її майбутні дочки ставали православними, а сини — лютеранами. Як посаг Анна Іванівна отримувала 200 тис. руб., а якби її чоловік помер, не залишивши по собі спадкоємців, то мала б щорічне утримання 400 тис. руб., за нею залишалося право на пожиттєве володіння курляндським маєтком і палацом. Офіційне одруження та дуже гучне весілля відбулися в палатах князя О. Меншикова на Василівському острові (Петербург), де для цього заходу спорудили полотняну похідну церкву¹.

Проте планам, пов'язаним із цим шлюбом, не судилося реалізуватися. Після весілля молодята вирушили до Митава (Курляндія), де сподівалися мешкати постійно. Однак в дорозі, неподалік Петербурга, чоловік раптово помер. Цілком можливо, як про те пішли чутки, герцог не витерпів непомірного вживання спиртного в імперській столиці. Втім Петро I, з власних політичних міркувань, наполіг на продовженні задуманого. Тому молода жінка, несподівано овдовівши, попрямувала далі. В Курляндії вона прожила близько двадцяти років, не відчуваючи з боку рідні особливої підтримки. Незважаючи на посаг і майнові умови шлюбу про утримання її як удови, як засвідчили сучасники, вона побутувала, зазнаючи значних матеріальних нестатків. Місцева знать поставилася до царської племінниці доволі прохолодно, часом зневажливо, як до іноземки, незважаючи на її титузоване герцогство. Крім того, на її статусі позначались і тогочасні суспільно-політичні події, котрі розгорталися навколо Курляндії, адже вона періодично потрапляла у сферу інтересів і збройних конфліктів країн-сусідів: Росії, Речі Посполитої, Пруссії та Швеції.

¹ *Костомаров Н.И.* Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей. Репринтное воспроизведение издания 1873–1888 гг., осуществленное в семи выпусках. — М., 1992. — Кн. III. — Вып. 7. — С. 114, 115.

У зв'язку зі шлюбом і отриманням герцогства Анною вплив російського уряду на Курляндію значно посилювався. Відразу після смерті Фрідріха-Вільгельма, герцогство, як спадкове володіння, перейшло до його дядька Фердинанда (1711–1737) — останнього представника роду Кетлерів по чоловічій лінії. Однак останній, побоюючись заколоту опозиційного місцевого дворянства проти себе, не наважувався жити в Курляндії, а тому мешкав у Данцигу*. Саме через нього влада Речі Посполитої намагалася долучитися до подій у герцогстві. Проте 1717 р. у Митаві відбувся з'їзд вищих сановників країни, який відібрав урядові функції у Фердинанда.

У 1720-х роках пристрасті як у самій Курляндії, так і щодо неї особливо загострилися. З одного боку, місцеве лицарство роз'єднували міжусобні чвари, а з іншого боку, на герцогство претендували всевладний князь Олександр Меншиков і позашлюбний син короля Августа II Мориць Саксонський. Останній намагався навіть домогтися руки Анни, щоб здобути владу в країні. Проте його плани зруйнували царські сановники в інтересах Росії (1726–1727). Адже не дарма російський государ облаштував таку ситуацію, коли його племінниця лише формально вважалася правителькою герцогства, і саме він надсилав їй свої розпорядження й отримував необхідні відомості через посередництво царських агентів, зокрема Петра Бестужева. Останній, наприклад, безпосередньо стежив за веденням справ у маєтку Анни Іванівни і про все доповідав сюзерену.

За тих складних суспільно-політичних умов герцогині нічого не лишалося, як шукати опертя серед наближених до неї придворних. Серед таких, насамперед, опинилися хитрий і

* Колишня назва німецькою польського м. Гданськ.

властолюбний Ернест Бірен* (1690–1772), а також Петро Бестужев із синами Михайлом і Олексієм, які згодом стали провідними дипломатами та здобули графські титули².

Особливо тісні стосунки Анни Іванівни склалися з Е. Біроном (приблизно з кінця 1720-х рр.), хоча при її курляндському дворі він з'явився 1718 р. А вже 1728 р. вони разом поїхали на коронацію Петра II. Раптова смерть останнього 19 березня 1730 р. докорінним чином змінила долю герцогині, а її фаворита перетворила на обер-камергера її двору. Протягом усього подальшого життя російської імператриці Бірон мав на неї неабиякий вплив, а то й підміняв у розв'язанні питань як внутрішньої, так і зовнішньої політики, що особливо яскраво проявилось у протегуванні заможним іноземцям і утисках українців-“малоросів”, які претендували на “якісь” самоврядні прерогативи у межах держави. Керівництво фаворита відчувалося навіть тоді, коли він отримав герцогство Курляндії (1737), але залишався в Петербурзі і звідти правив підвладним йому краєм³. Ще за кілька років до того, а саме — в 1733 р., виникла проблема заміщення претендента на польську корону. Анна Іванівна погодилася підтримати кандидатуру Августа III, який, зі свого боку, визнав право на курляндське герцогство за Біроном.

Отже, для загального розуміння теми важливим є той факт, що, ще до того як посісти престол Російської імперії, Анна

* Незабаром він змінив своє прізвище на Бірон, брехливо пов'язуючи своє походження із давнім аристократичним родом Біронів у Франції.

² Пресняков А. Бестужев-Рюмин М.П. // Русский биографический словарь. — СПб., 1900. — Т. 2. — С. 769–799.

³ Кранович Е. Значение бироновщины в русской истории // Отечественные записки. — СПб., 1873. — № 10. — С. 541–582; № 11. — С. 93–132; Строев В.Н. Бироновщина и кабинет министров: Очерк внутренней политики императрицы Анны. — М., 1909. — Ч. 1: 1730–1735. — 207 с. — СПб., 1910. — Ч. 2. — Вып. 1: 1735–1740. — 77 с.

Іванівна була мало обізнаною зі становищем у державі, тим паче в Україні. Тобто на ознайомлення з “малоросійськими справами” й їхню пертурбацію їй знадобилось усього десять років, а то й менше.

Вкрай важливими моментами в процесі приходу до вищої влади нової правительки були, по-перше, законність (точніше: незаконність) такого акту, а, по-друге, угода з керівним сановництвом Росії про підтримку в здійсненні заходу на дуже принципових умовах. Уже в день смерті Петра II відбулося екстрене засідання Верховної таємної ради, на якому, за ініціативою та наполяганням князя Дмитра Голіцина, порушивши всі законодавчі норми, пропонувалося возвести на престол курляндську герцогиню. Були проігноровані законні права царспадковості онука Петра I та його дочки. Обставини такого дійства пояснив на засіданні Д. Голіцин: “Передчасна кончина государя Петра другого є справжнім покаранням, що наслав Бог на росіян за їхні гріхи, за те, що вони перейняли багато пороків від іноземців: за те Господь позбавив нас молодого государя, на якого, з усією справедливістю, ми покладали великі сподівання. Нині, панове, згасло пряме законне потомство Петра Першого й чоловіча лінія дому Романових припинилась. Є дочки Петра Першого, народжені Катериною до шлюбу, але про них думати марно. Заповіт, залишений Катериною, не може мати значення. Нам потрібно міркувати про нову особу на престол і про себе також”⁴.

При цьому члени наради взяли під сумнів й достовірність заповіту Петра II, а про Анну Іванівну заявили, що вона високого роду, від російських батьків, порівняно молода й ще може народити дітей, вдруге вийшовши заміж, “добра та має чудові якості душі”. Всі з цим погодились, але раптом

⁴ Цит. за: *Костомаров Н.И.* Назв. соч. — С. 122.

виникло питання про доцільність обмеження самодержавства. Після певних дебатів розібрались і з цим.

Наскільки відомо з історичних джерел, на той час курляндська герцогиня перебувала в Митаві й не брала безпосередньої участі в цьому процесі, а діяла через своїх довірених осіб. Для остаточного обговорення справи до неї з доброю вісткою вирушили князі В. Долгорукий і М. Голіцин у супроводі генерала М. Леонтьєва. Причому останній був двоюрідним племінником цариці Наталії Кирилівни, а в другій половині 1730-х рр. став палким прихильником намагань Росії підкорити Крим, у зв'язку з чим періодично перебував з військом в Україні.

Значний інтерес становлять умови (“кондиції”), які запропонували три “депутати” від російської знаті Анні Іванівні з наміром суттєво обмежити її самодержавні прерогативи. Згідно з їхнім змістом, вона, посівши трон, зобов'язувалась: 1) без згоди членів (усього 8 осіб*) Верховної таємної ради не проводити самостійну зовнішню політику, зокрема, не оголошувати іноземним країнам будь-які війни та, відповідно, не укладати миру; 2) “вірних підданих” (насамперед, соціальну еліту) не обтяжувати новими податками чи додатковими зборами; 3) не витрачати без погодження державні прибутки; 4) росіянам та іноземцям “придворні” чини самочинно не надавати; 5) на вищі цивільні та військові ранги, починаючи з полковників, нікого не “жалувати”; 6) шляхту без суду не карати та маєтків у неї не відбирати⁵.

Отже, вищезазначених осіб слід розглядати як змовників, які прагнули, насамперед, значною мірою підпорядкувати

* У суспільстві їх називали “верховниками”.

⁵ Карнович Е. Замыслы верховников и челобитчиков в 1730 г. // Отечественные записки. — СПб., 1872. — Т. CXIX. — С. 209–237, 485–516.

владу імператриці Верховній таємній раді, неабияк підвищити функціональну значущість цієї установи та зробити обмеженим доступ до призначення її членів (певна корпоративна замкнутість)⁶.

При цьому верховники вживали заходів, щоб герцогиня не дізналася передчасно про їхні замисли “додати волі” до статусу бояр, а тому наказали всю Москву оточити караулами на чолі з унтер-офіцерами для перехоплення можливого інформатора. Вони почали навіть видавати спеціальні перепустки на дозвіл полишити місто. Проте кільком зацікавленим особам таки вдалося повідомити Анну Іванівну про зміст “кондицій”.

Однак наприкінці січня 1730 р. у Митаві Анна Іванівна з прихованим роздратуванням підписала угоду з представниками Верховної таємної ради. Ба більше, від себе додала на листі: “...Так как во всех государствах руководствуются благими советами, то мы, пред вступлением нашим на престол, по здравом рассуждении, избрали за потребно для пользы Российского государства и к удовольствию наших верных подданных, написав, какими способами мы то правление вести хотим, и подписав нашею рукою, послать в Верховный тайный совет, а сами сего месяца в 29 день конечно из Митавы к Москве для вступления на престол пойдем”⁷. Наскільки щиро й лояльно поставилася до угоди майбутня імператриця, покажуть наступні події. Однак спочатку зазначимо про таке.

Логічно припустити, що положення “кондицій” зрештою мали б поширюватися на всю територію імперії й зокрема на підвладні їй українські землі. І коли б таке сталося, то, наприклад, зазначені вище засади щодо невтручання в податкову систему та неможливість призначати вищих посадовців,

⁶ Загоскин Н.П. Верховники и шляхетство 1730 года. — Казань, 1881. — С. 3.

⁷ Цит. за: Костомаров Н.И. Назв. соч. — С. 128.

могли б певною мірою відіграти позитивну роль у суспільно-політичних процесах в Україні. Проте, як і слід було очікувати, всі попередні домовленості залишилися лише на папері — в “добрих традиціях” російських правителів обіцяти, але майже нічого не виконувати.

Уже відразу по приїзді Анни Іванівни до Москви, прихильник єдиновладдя князь І. Трубецькой (Великий) передав їй звернення від імені всього дворянства з проханням взяти на себе самодержавство, розсудливо керувати країною для полегшення податкових зборів, скасувати Верховну таємну раду (!) та збільшити повноваження Сенату. Також у документі пропонувалося ширше долучати до діяльності Сенату представників шляхетства, а в президенти цієї установи та губернатори дозволити обирати вільними голосами. Імператриця з великим задоволенням перебрала на себе “самодержавство”, зневаживши у такий спосіб всі попередні “кондиції”. Ба більше, вона наказала принести останні і прилюдно, із завзяттям, їх розірвала. Крім того, на догоду їй, князів із клану Долгоруких частково заслали в їхні віддалені маєтки в селах, частково — до Сибіру, а деяких незабаром стратили. В опалу потрапили і князі Голіцини. Отже, чимало з тих, хто допоміг Анні Іванівні посісти трон, було усунуто від керівництва державою, передусім це стосувалося верховників⁸.

Як засвідчили сучасники, ставши повновладною всеросійською правителькою, Анна Іванівна, як перед тим і в Курляндії, мало заглиблювалася в справи імперії, любила оточувати себе монахами для особистих розмов і відвідувати служби в церквах, водночас захоплювалася маскарадами з

⁸ Корсаков Д.А. Воцарение императрицы Анны Иоановны. — Казань, 1880. — [4], IV, XLIV, 303, 88, IV с.; *Его же*. — Ссылка кн. В.Л. Долгорукого в с. Знаменское. — М., 1881; *Его же*. Из жизни русских деятелей XVIII века. — СПб., 1891. — [8], 448, XX с.

карликами, стрільбою в ціль, полюванням, утриманням звіринців тощо. М. Костомаров визначив її, як “типову бариню”, котрих було повно на Русі, ледачою, неохайною, з неповоротким розумом, і водночас гонорово-зневажливою, чванливою, злобною особою, яка нікому нічого не прощала. Проте захоплювалася німецькими та італійськими виставами, але найбільше її розважали чутки про приватне життя придворних.

Нібито у відповідь на прохання князя І. Трубецького “з усім дворянством” Анна Іванівна законодавчо ліквідувала Верховну таємну раду, замінивши її фактично Кабінетом міністрів, але з тими самими повноваженнями його членів (1731). Реально вона помстилася верховникам за їхнє нав’язування “кондицій”, скасувавши ту установу, керівництво якої дозволило собі поставити імператрицю в обмежувальні рамки управління країною. Так само або дуже схоже чинитимуть зі своїми “зарозумілими” сановниками й наступні дві короновані жінки.

Водночас слід зауважити, що указ про заснування Верховної таємної ради було видано 8 лютого 1726 р. для роз’яснення Катерині I проблемності справ у Росії, а також для спрямування діяльності уряду, в чому імператриця розбиралася доволі погано⁹. Того самого місяця та року розробили та затвердили чергову форму присяги, згідно з якою члени урядового Кабінету та сенатори клялися на вірність своїй правительці¹⁰. На нашу думку, заснування Верховної таємної ради слід розцінювати як захід для часткової руйнації системи єдиновладдя, встановленої Петром I. Зрозуміло, такий акт був на користь

⁹ Февраль 8, 1726 г. Именной. Об учреждении Верховного тайного совета // ПСЗРИ. — Т. VII. — СПб., 1830. — № 4830. — С. 568–569.

¹⁰ Февраль, 1726 г. Форма присяги, по которой присягали на верность службы Кабинет министров и сенаторы // Там же. — № 4842. — С. 575.

певної частини вищих сановників. Адже незабаром названій установі підпорядкували Сенат і профільні колегії. Дійшло навіть до того, що Рада почала надсилати укази й розпорядження в Сенат. В останнього відібрали й титулування “правительствующий”. Окрім того, відповідно до тестаменту (заповіту) першої імператриці, в період малолітства Петра II влада покладалася на спадкоємця престолу. Верховна таємна рада не мала права переіначувати встановлений порядок. Що власне і проігнорували верховники під час обрання на трон Анни Іванівни. З одного боку, такий перебіг подій припав на руку жінці, яка й не очікувала стати імператрицею, з іншого боку, вона, вочевидь, розуміла, що з нею та її заповітом можуть вчинити так само. Зміст же нововведення останньої полягав у підвищенні авторитету Сенату та передбачав час від часу порозуміння та співпрацю з членами Кабінету міністрів.

Більшість же побажань “добрих і знаючих людей” від шляхетства, духівництва та купецтва імператриця на початку свого правління або залишала поза увагою, або не доводила до реалізації. Навіть наближених до неї служителів церкви за найменшу провину чи просто неухвагу вона могла жорстоко покарати. Так, київський митрополит Ванатович, за те, що пропустив молебень у “царський день”, зазнав ув’язнення і перебував у ньому до смерті Анни Іванівни.

Загалом говорячи про внутрішню політику імператриці, центральних і периферійних урядових інституцій, слід визнати: на першому етапі спостерігалось часткове полегшення того гнітючого соціально-політичного напруження в народному господарстві, яке зумовила вкрай агресивна політика Петра I (ведення постійних війн, непомірно тяжка служба в армії, перепрофілювання економіки на потреби збройних конфліктів тощо).

Стосовно ж українців Анна Іванівна перейняла стратегію та тактику свого дядька, здебільшого спрямувавши діяльність у

цьому аспекті на ліквідацію гетьманства, обмеження прерогатив полково-сотенної адміністрації, заміну місцевих посадовців на вірогідданих пихатих сановників із росіян. За її правління не змінилося ставлення до Туреччини, Кримського ханства та Речі Посполитої, у взаємовідносинах яких Україна часто ставала розмінною монетою. Росія, періодично змінюючи своїх союзників, втручалась у внутрішні справи цих країн. Наприклад, намагалася посадити на престол у Польщі вигідну їй особу. Безпосередньо це стосувалося сина польського короля Августа II — Августа III, який у разі приходу до влади обіцяв підтримати зазіхання царського двору на Курляндію та Лівонію. З допомогою російських збройних сил на чолі з графом Петром Лассі Августа таки обрали королем Речі Посполитої. Ця подія сталася в Литві 24 вересня 1733 р. за відвертого сприяння влади Австрії.

Майже одночасно поновилися спроби силою зброї підкорити Кримське ханство, де особливою завзятістю вирізнялися воєначальники Леонт'єв, Лассі та Мініх. Щоправда, вони, після перших успіхів у бойових діях, не досягли вагомих результатів. Негаразди царської армії в збройних конфліктах негативно позначились і на людському потенціалі та природних ресурсах України, населення якої в різних формах долучилося до війни. Програшним виявилось збройне протистояння Росії з Персією. Незважаючи на невдале завершення російсько-турецької війни 1735–1739 рр., котра обійшлася Російській імперії занадто дорого — понад 100 тис. загиблих солдатів, Анна Іванівна наказала урочисто відзначити підписання Белградського мирного договору з Туреччиною (1739)¹¹. Святкування цього акту відбулося 14 лютого 1740 р. у Петер-

¹¹ Байов А.К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736–1739 гг. — СПб., 1906. — Т. 1: Первые три года войны. — 828 с.; Т. 2: Кампания 1739 г. — 398 с.

бурзі. Деякі царські вельможі з подивом сприйняли такі урочистості і їхній сенс, зокрема граф Остерман, який ще до війни попереджав про безглуздість намірів розпочинати бойові дії за тих політичних обставин, які склалися на середину 30-х рр. XVIII ст.

Слід оповістити про одну подію, яка сталася 1740 р. і дуже збентежила Анну Іванівну. Частково вона пов'язана з Польщею та Україною. Йдеться про самозванця Миницького — вихідця з Речі Посполитої, котрий намагався видати себе за царевича Олексія Петровича. Доля кидала Миницького по різних усядидам. Він служив у російській армії, певний час жив у монастирях України монахом, працював лісорубом на території Гетьманщини. Якось, перебуваючи в межах Переяславщини, Миницький оголосив себе “справжнім” спадкоємцем трону, оповів у церкві якусь вигадану історію про своє вимушене жебрацьке життя. Деякі тамтешні жителі, а серед них — священник, кілька солдатів і селян, повірили в його байки. Навколо “царевича” почав збиратися натовп невдоволених політикою вищої влади. Проте місцевий сотник, щойно почувши про таку “оказію”, із загоном козаків доволі швидко полонив самозванця. Того закували в кайдани та відправили до Переяслава, в полкову канцелярію, а вже звідти полковник переправив його до Москви. Там ним зайнялися слідчі з таємної канцелярії. В результаті, Миницького, а також священника та кількох солдатів, які погодилися визнати його царевичем, стратили.

Того самого року імператриця тяжко захворіла. 5 жовтня їй стало зовсім зле, а 17 числа вона померла¹². В своєму заповіті вона призначила спадкоємицею племінницю Анну Леопольдівну, а регентом до повноліття тієї — Бірона, герцога

¹² Соловьев С.М. История России с древнейших времен. — М., 1963. — Т. 20. — С. 687–690.

Курляндського. Проте, внаслідок дворцевого перевороту (1741), престол посіла дочка Петра I — Єлизавета.

Отже, з іменем цариці Анни Іванівни пов'язана сумна доба не лише для України, але і для всієї Російської імперії, коли державою правили іноземці, здебільшого байдужі до проблем простого люду, і, особливо, до їхніх національних інтересів.

1.2. Єлизавета Петрівна (1709–1761)

**Імператриця
Єлизавета Петрівна**

Олексій Розумовський

Ця жінка до своєї коронації пройшла не менш тяжку життєву школу випробувань і виживання ніж Анна Іванівна, хоча побутувала в дещо кращих умовах. Дочка Петра I і Катерини I народилась і тривалий час мешкала у великокняжій садибі с. Коломенське поблизу Москви.

Її народження 18 грудня батьки сприйняли з радістю та відзначили масштабними урочистостями. Адже воно збіглося з поверненням Петра I до Москви з великою кількістю полонених шведів після Полтавської битви (1709). Відразу по прибуттю до столиці, той планував святкувати перемогу над Карлом XII. Однак, коли йому сповістили про народження дочки, цар заявив: “Отложим празднество о победе и поспешим поздравить с восшествием в мир дочь мою, яко со счастливым предзнаменованием вожделеннаго мира”¹³. В Успенському соборі відслужили благоденствующий молебен, влаштували бучний банкет, навіть запросили на нього вище офіцерство з полонених. На відміну від Анни Іванівни, Єлизавета була вродливою й набагато краще вихованою. Вже в дитинстві вона добре знала французьку, читала численні книжки цією мовою. Ставши дорослішою, царівна грамотно розмовляла російською, оволоділа німецькою, італійською та навіть шведською мовами, відмінно танцювала. Втім, як зазначав історик, професор Московського університету С. Єшавський, на цьому й завершувалась її освіта¹⁴. За тодішньою традицією двору, вона зобов’язувалася прибути до імператриці на першу ж вимогу, брати участь у балах і урочистих заходах. Іноземні послы неодмінно звертали увагу на її природну жіночність і красу. Згідно з описом дружини англійського посланця — леді Рондо — вона мала чудове каштанове волосся, виразні голубі очі, здорові зуби, звабливі вуста, завжди була весела, жвава, цікава в розмовах. Анна Іванівна на зустрічах з нею поводилася ввічливо та люб’язно. Проте Єлизавета Петрівна інколи помічала, що насправді та терпіти її не може, адже вбачає в ній таємного ворога. Сучасники бачили в царівні патронесу росій-

¹³ Костомаров Н.И. Назв. соч. — С. 213.

¹⁴ Ешавский С.В. Очерк царствования Елизаветы Петровны. — Б.м. і б.р. — Отд. I. — С. 46.

ської національної партії, а тому пов'язували з нею надію на “відродження” Росії¹⁵.

З приходом до влади Анни Іванівни, за нею встановили постійний нагляд, який здійснював управитель її будинку Щегловатий. Він сповіщав про те, хто бував у царівни або куди та виїздила. Стеження по місту управитель поклав на спеціально найнятих візників¹⁶. Анна Іванівна та Анна Леопольдівна хотіли відправити Єлизавету на постійне проживання до якогось монастиря, але здійснити такий вчинок їм заважали дві обставини: по-перше, позитивне ставлення до дочки Петра та підтримка гвардійців, котрі могли відверто виступити проти цього; по-друге, перебування за кордоном малолітнього внука першого імператора — герцога голштинського. Маючи на увазі останнього, Анна Іванівна періодично із невдоволенням повторювала: “Чертушка в Голштинии еще живет!”¹⁷. Тому-то усунення царівни від світського життя для її візаві нічого не змінювало на практиці. Зовні вона проявляла всіляку повагу до імператриці та її фаворита Бірона, побутовувала усамітнено та скромно при своєму маленькому дворі. Єлизавета не наважувалася проявляти зацікавленість, не кажучи вже про активність, у суспільно-політичному житті країни, спілкуванні з державними діячами, особливо іноземними. Та й до неї, як опальної особи, мало хто з впливових сановників прагнув наблизитися, а підтримати й поготів.

¹⁵ *Вейдемейер А.И.* Обзор главнейших происшествий в России с кончины Петра Великого до вступления на престол Елисаветы Петровны. — СПб., 1836. — Т. 2. — С. 127–140.

¹⁶ Маркиз де ла Шетарди в России 1740–1742 годов. С примечаниями и дополнениями П. Пекарского. — СПб., 1862. — С. 292, 293.

¹⁷ Записки Штелина о Петре III, императоре всероссийском // Чтения в Обществе истории и древностей российских (далі: Чтения ОИДР). — 1866. — Кн. IV. — Отд. V. — С. 71, 72.

А втім, і у своєму непростому становищі цесарівна мала фаворитів, серед яких особливо виділявся Олексій Розумовський, син звичайного козака, котрого забрали від сім'ї в Гетьманщині та долучили до придворних співаків. Це загальновідомий факт, але для нас особливо важливим є те, що в спілкуванні з ним Єлизавета могла чимало довідатися про українське життя: запорозьких козаків, становище селян і верховенство панства. Крім того, О. Розумовський був антиподом Бірону, бо не втручався в державні справи.

На першому самостійному (дорослому) етапі життя навколо дочки Петра I, правда, не без надії на майбутні прерогативи, згрупувалося певне коло “другорядних” російських діячів: брати Олександр і Петро Шувалови, Михайло Воронцов і деякі інші. У той період Єлизавета переймалася здебільшого статками та прибутками, котрі надходили з маєтків у різних місцевостях і поповнювали її бюджет, що забезпечував утримання двору, ведення нехитрого господарства та нечасті відвідини царських палаців. У взаєминах же з Анною Іванівною характерним є таке звернення (супліка 1736 р.): “Вашего императорского величества послушная раба Елисаветъ ...”. А далі йшло красномовне запевнення, що “перед персоною Вашего императорского величества, ... не такмо делом, но ни самою мыслию никогда не была противна воли и указам..., ниже впредь хошу быть”¹⁸.

Смерть Анни Іванівни помітно змінила розстановку сил при дворі. Іноземні уряди через своїх дипломатів, зокрема, маркіза де ла Шетарді від Франції та барона Нолькена від Швеції, хотіли скористатися настроями, що панували у гвардії, й возвести на престол Єлизавету. Влада в Росії, що підпорядковувалась якийсь час Анні Леопольдівні, котра сама почувалася невпевнено на престолі, виявилася послабленою, по-

¹⁸ Архив князя Воронцова. — М., 1870. — Кн. I. — С. 4–7.

чався розбрат серед можновладців. Бірон відверто виявляв симпатію до цесарівни і збільшив виплату державних коштів на її утримання. Значна частина російського сановництва прагнула позбутись іноземного домінування в керівництві країною. В зв'язку з останнім, шведи навіть погрожували війною Анні Леопольдівні під приводом “визволення” Росії від “іноземного” панування (мались на увазі конкуренти). В бойову готовність привели гвардійські полки. Безпосередньо вояки Преображенського полку в ніч 25 листопада 1741 р. здійснили державний переворот, а маніфест від 28 числа чітко закріпив Єлизавету Петрівну на троні, “звинувативши всіх тимчасових німецьких правителів у бідах імперії”¹⁹. А. Остермана та Е. Мініха, під гарячу руку, було наказано четвертувати. До смертної кари засудили графа Р. Левенвольда, барона Менгдена та деяких інших. Проте смертну кару у вигляді “милості” їм незабаром замінили на заслання. Водночас доволі оригінально виглядало звинувачення Мініха в призначенні Бірона регентом, який не лише не постраждав, а навпаки ще й здобув певні преференції.

Перші роки правління Єлизавети Петрівни мали кілька специфічних рис. *По-перше*, уряди Франції, Швеції та Австрії, переслідуючи власні корисні інтереси політичного й військового характеру, намагались якомога дужче посилити вплив на керівництво Росії, що неодмінно зумовлювало конкурентну боротьбу між ними (нерідко з використанням шантажів і підкупів). До них долучилися Річ Посполита, Саксонія, Данія

¹⁹ Ноября 28, 1741 г. Манифест. — О вступлении на престол государыни императрицы Елисаветы Петровны, с обстоятельным изъяснением ближайшаго и преимущественнаго права её величества на императорскую корону // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XI. — № 8476. — С. 542–544.

та Англія²⁰. *По-друге*, на закріплення свого становища, імператриця щедро обдарувала всіх тих, хто допоміг їй сісти на престол. За “вірність і ревність” вона десяткам, а то й сотням осіб пожалувала “милостями” потомствене дворянство, численні маєтки та ревізькі душі, великі грошові надання. Особливо щиро вона подякувала гвардійським офіцерам Інгерманландського та Астраханського полків, як найбільш палким прихильникам державного перевороту. Не забула при цьому й рядових солдатів: на Преображенський полк видала 12 тис. руб., на Семенівський і Ізмайлівський — по 9 тис., на кінний — 6 тис., на Інгерманландський і Астраханський — по 3 тис. руб.²¹ Отже, за один державний переворот російське дворянство поповнилося десятками нових “родових” членів, причому з простих солдатів. *По-третє*, Єлизавета Петрівна у вирі постійної боротьби за вищу владу серед інших претендентів, мусила протистояти всіляким змовам, чуткам, протестам, що періодично виникали то тут, то там. Передусім її непокоїли (часто перебільшено) представники династії Брауншвейгів, від яких вона постійно очікувала претензії на своє короноване місце. Бентежили правительку й недобрі прово-

²⁰ Докладніше про це див.: Соловьев С.М. История России с древнейших времен. — М., 1963. — Т. 21. — С. 168–199.

²¹ Декабря 31, 1741 г. — Об именовании гранадерской роты Преображенского полка Лейб-Компаниею, о пожаловании унтер-офицеров и рядовых оной роты дворянами с потомством, и о содержании сей роты жалованьем, мундиром, амунициею и протчими потребностями из соляной конторы // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XI. — № 8491. — С. 553; Октября 15, 1742 г. Высочайшее утвержденный доклад Сената. — О внесении в гербы возведенным в дворянское достоинство лейб-компанейцам надписи: за верность и ревность // Там же. — № 8639. — С. 696–697; Ноября 25, 1742 г. Именной, данный Сенату. — О пожаловании Лейб-компании обер и унтер-офицерам и рядовым деревень и земель в вечное и потомственное владение в разных городах и губерниях // Там же. — № 8666. — С. 721–724.

каційні розмови найближчого оточення, зокрема лейб-медика Лестока, віце-канцлера Бестужева та дворянської родини Лопухіних. З останніми володарка корони повелася надзвичайно жорстоко. Чоловікові, дружині та їхньому синові через формальний суд було наказано відрізати язика та побити батогами. В заслання відправили Анну Леопольдівну із сім'єю. *По-четверте*, Єлизавета Петрівна почала активно знайомитися з “малоросійськими справами”, вочевидь, не без впливу О. Розумовського, з яким таємно обвінчалась 1742 р. Того самого року за її вказівкою Синод відновив Київську губернію. Адже ще за розпорядженням Петра I, 14 травня 1722 р. предстоятель Київської кафедри здобув титул архієпископа, а архієпископію звели до статусу простої російської єпархії. Крім духовництва Єлизавета Петрівна проявляла прихильність до української шляхти та старшини, цікавилася також становищем посполитих і рядових козаків, вирізняла з населення міщан, визначивши їхні права та обов'язки. 1744 р. здійснила подорож Гетьманщиною, відвідала найбільші міста — Глухів, Козелець, Київ. Тоді ж заклали Андріївську церкву. Ймовірно, внаслідок вдалої подорожі Україною й зустрічі із соціальною елітою, в неї почала формуватися “благодійна” думка про відновлення інституту гетьманства. *По-п'яте*, в перші роки правління Єлизавета Петрівна час від часу брала участь у засіданнях Сенату або Ради, обговорювала найважливіші державні питання. Проте їй досить швидко набридла така діяльність. Незабаром усі нагальні проблеми вона почала вирішувати не у вищих установах, а в процесі власного туалету. Траплялося, що придворні не могли довго отримати навіть височайший підпис під якимось черговим документом. Відомий випадок, коли на лист французького короля який повідомив про народження онука, вона відповіла лише через три роки²².

²² Ешавский С.В. Назв. соч. — С. 46.

Водночас імператриця відволікалася на війну зі Швецією, котра перманентно намагалася повернути територіальні втрати за Петра І. Правителька в цьому питанні зазнала фіаско й була змушена поступитись (1743). За участі Росії завершилася війна за австрійський спадок.

Про агресивні настрої російського населення того періоду щодо іноземців, зокрема шведів, свідчить такий епізод. Влітку 1742 р. в царський військовий табір під Виборгом, прибув шведський парламентар з офіційним листом до фельдмаршала Лассі. Проте, через відсутність останнього, посланця прийняв генерал Лівен і запросив до свого намету. Такі перемовини не сподобалися гвардійцям Семенівського та Преображенського полків. А тому приблизно 400 вояків, з вигуками та закликами перебити всіх іноземних воєначальників, кинулися до ставки Лівена, але там його не виявили. Тоді бунтівники подалися до канцелярії, де побили караульних, шведів і генерал-ад'ютанта. На наказ представників керівництва вгамуватися вони категорично заявили: слід перебити всіх іноземців, а тоді стануть слухняними своїм, російським воєначальникам²³.

Намагаючись заспокоїти українське населення, обурене діяльністю Малоросійської колегії, Єлизавета Петрівна підтримала клопотання К. Розумовського про передавання її функцій Сенату, в підпорядкуванні якого опинився й Київ. Водночас існування Запорозької Січі не викликало позитивних емоцій в правительки і вона продовжила в цьому питанні політику своїх найближчих попередників. Тамтешнє українське населення імператриця прагнула активно “розбавити” прийшлими особами: росіянами-розкольниками, сербами, молдованами та іншими. Стосовно периферій “іновірців” центральна влада проводила традиційну політику — розділяла та натравлювала одні народи на інші. Насамперед це стосувалося

²³ Там же. — С. 32, 33.

башкирів, киргизів, тептярів, мешчеряків. Доходило навіть до того, що чукчі та коряки, доведені до відчаю засиллям росіян, погрожували їх знищити на своїх землях.

Після відновлення гетьманської влади указом від 19 жовтня 1750 р. і підпорядкування їй Нової Січі, імператриця заборонила запорожцям переобирати без її відома кошового отамана та старшин (червень 1753 р.), а також ліквідувала митні кордони на всій території держави (1754). Останнє було здійснено за пропозицією Петра Шувалова, а на практиці означало остаточне об'єднання Східної Росії та скасування ще однієї ознаки української автономії.

В діяльності Єлизавети Петрівни в багатьох аспектах простежувалася нетерпимість до іноземних сановників, особливо німців, причому вона поширювалася і на європейську культуру загалом. 1743 р. вийшов сенатський указ щодо заборони ввозу книг до Росії без попереднього перегляду (тобто цензури). Однак при ній заснували Московський університет (1755) і Академію мистецтв (1757), а також гімназії в Москві та Казані.

Імператриця пом'якшила кримінальну відповідальність за скоєні злочини: скасувала смертну кару та фізичні катування малолітніх.

Єлизавета Петрівна померла в Санкт-Петербурзі 25 грудня 1761 р. Її поховали в соборі святих апостолів Петра та Павла на території Петропавлівської фортеці.

На думку С. Єшевського, з котрою значною мірою можна погодитися, правління Єлизавети Петрівни не належить до таких, що залишають по собі тривалі наслідки у внутрішньому благоустрої держави. Двадцять років її господарювання не позначилися важливими позитивними змінами в адміністрації: в урядових розпорядженнях не було будь-якої системи чи загального плану. В зовнішній політиці ще більш яскраво, ніж у внутрішній проявилися домінування власних спонукань

імператриці, випадковостей, а також брак визначального принципу²⁴.

1.3. Катерина II (1729–1796)

Імператриця Катерина II

Григорій Потьомкін

Оцінюючи в загальних рисах царювання Катерини II (28 червня 1762 — 6 листопада 1796) для Російської імперії, історик Євген Белов у захваті зазначив, що воно стало ледь не найчудовішим: “темні і світлі боки його мали величезний вплив на подальші події, особливо на розумовий і культурний

²⁴ Там же. — Отд. III. — С. 9.

розвиток країни”²⁵. Можливо, для соціальної й політичної еліти, з її непомірною любов’ю переймати все іноземне — німецьке, французьке, прусське та ін., воно було й так. Проте мало чого позитивного це дало для простого російського люду й середніх прошарків, пригнічених загальною неосвіченістю, кріпосницькими відносинами, періодичним зростанням податків, частим політико-адміністративним реформуванням і, нарешті, безмірним самодурством місцевих поміщиків.

Для українців Катериною II було зроблено дуже багато, але переважно не на їхню користь: остаточно скасовано інститут гетьманства та ліквідовано будь-які залишки національної автономії; повсюдно запроваджено кріпосне право в його найгрубіших формах; фактично дозруйновано регіональну самостійну освіту; знищено “вольності” Запорозжя, посилено рекрутські повинності й набори, вкотре (після Петра I) поставлено на коліна місцеве духовництво; поневолено найбільш економічно продуктивний клас козацтва; і, хіба як кістку собаці, напівдобровільно кинуто дворянство шляхті і старшині.

Вважаємо, що цілком слушно Тарас Шевченко у своїй поетичній комедії “Сон” поцінував діяння Петра I та Катерини II щодо українців так:

Це той перший, що розпинав
Нашу Україну,
А вторая — доконала
Вдову сиротину.
Кати! кати! людоїди!
Наїлись обоє,

²⁵ Белов Е. Екатерина II // Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. — Т. XI^А: Евреиновы — Жилон. — СПб., 1894. — С. 570.

Накралися; а що взяли
На той світ з собою?²⁶

Стосовно деяких біографічних даних і здібностей, зокрема інтелектуальних, Катерини II в документальних матеріалах, мемуарах і історичній літературі маємо численні розбіжності. І хоча це не є предметом нашого студіювання, зазначимо деякі з них. Так, згадуваний вище Є. Белов стверджував, що вона народилась 24 квітня 1729 р.^{*}, а від природи була обдарована великим розумом і сильним характером. Сучасний же український дослідник Олексій Путро назвав іншу дату — 21 квітня того самого року. Про її “таланти” та лицемірство він висловлювався доволі стримано, “академічно”. Загалом позитивом стосовно імператриці наповнена двотомна праця російського історика Олександра Брикнера “История Екатерины Второй”, ілюстроване видання, що побачило світ спочатку німецькою, а потім і італійською мовами²⁷.

Проте в цьому випадку нам більше імпонує чітка, конкретна й непозбавлена емоціонального накалу характеристика українського історика, громадського діяча, представника давнього козацько-старшинського роду Олексія Маркевича

²⁶ Шевченко Тарас. Сон (Комедія) // Зібрання творів: У 6-ти т. — Т. 1: Поезія 1837–1847. — К., 2003. — С. 274–275.

^{*} Тут і далі всі дати подаються головним чином за старим стилем.

²⁷ Порів.: Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века: некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития. — К., 1988. — С. 109–126; Путро О.И. Катерина II, Катерина II Олексіївна та її політика стосовно України // Енциклопедія історії України. — Т. 4: Ка–Ком. — К., 2007. — С. 132–134; Брикнер А. История Екатерины Второй. — Т. 1. — М., 1991. — IV, 253, VI, [1], 261–385 с., [14] л. ил., портр.; Т 2. — М., 1991. — [1], 387–801, 36, XVI с., [11] л. ил., портр. (Репринтне відтворення вид-ня. — СПб., 1885).

(1847–1903). Зокрема, він стверджував: неможна німецька принцеса Софія-Фредеріка-Августа з династії Ангальт-Цербст* замолоду здобула поверхове виховання в космополітичному дусі, а тому могла вийти заміж за чоловіка будь-якої національності, через що доля її склалася б непередбачувано. Отримавши відомості про можливе надання їй російської корони, вона не тільки жадібно очікувала та нестерпно бажала цього, а й належним чином готувала себе. Потрапивши до Росії, в царську родину, після значних “неприємностей” у своїй сім’ї і при дворі на батьківщині, вона допитливо приглядалася до нової для неї суспільно-політичної ситуації, вивчала оточення, багато читала і працювала над собою, підбирала наставників, більш освічених і розумово розвинутих, ніж вона сама²⁸.

Вийшовши заміж за Петра III Федоровича, також вихідця з Німеччини, людину слабохарактерну, з низьким рівнем освіти, Катерина II не поділяла його примітивні захоплення й досить швидко перейшла від читання романів до більш серйозної літератури, наприклад, історичної та філософської, почала цікавитися державними справами. Створила власний гурток “за інтересами”, до якого ввійшли найбільш довірені особи. Серед останніх спочатку виділявся князь Микола Салтиков, пізніше — вихователь великих князів Олександра та Костянтина Павловичів (з 1783), а згодом — Станіслав Понятовський, у майбутньому — польський король.

Не дуже добре склалися стосунки німецької принцеси з тодішньою імператрицею Росії Єлизаветою Петрівною. Так, коли в неї народився син Павло, остання взяла дитину до себе

* В деякій довідковій літературі її ім’я чи то помилково, чи то спрощено подавалось як Ангальт-Цербтська.

²⁸ *Маркевич А.И.* Южная Русь при Екатерине II. — Одесса, 1893. — С. 9.

на “виховання” й рідко дозволяла матері бачитися з ним. Після смерті Єлизавети становище Катерини не лише не поліпшилося, а навпаки, погіршилося через постійні непорозуміння з Петром III й численні інтриги придворних навколо неї. Переворот у владі 28 червня 1762 р., здійснений з допомогою гвардії, позбавив нову імператрицю не тільки багатьох внутрішніх проблем, але і звільнив від обтяжливих стосунків із чоловіком, якого відправили в Ропшу, де він незабаром і загинув від рук опозиціонерів (7 липня 1762 р.)²⁹.

Наведемо кілька цікавих фактів, пов’язаних з описаними подіями вступу на престол. Сповнений ілюзій на щасливе майбутнє український гетьман Кирило Розумовський і російський державний діяч, письменник Григорій Теплов тоді долучилися до партії на підтримку Катерини³⁰. Ба більше, за наказом володаря булави, останній завчасно і продумано склав проект Маніфесту про вступ на імператорський трон, який видрукували у видавництві Академії наук³¹. Теплов у спілці з Олексієм Орловим і князем Федором Барятинським знаходилися в палаці в Ропші в той момент, коли було прийняте рішення задавити Петра III. Отже, вся провина за скоєний злочин лягла на названих осіб³².

У Маніфесті ж, писаному 6 липня, роз’яснено доцільність передавання корони Катерині II і зроблена вкрай негативна

²⁹ Письмо Екатерины II к Понятовскому // Записки императрицы Екатерины II. — М., 1990. — С. 268–277; *Бильбасов В.А.* История императрицы Екатерины II. — Т. 1: Екатерина до воцарения, 1729. — Берлин, 1900. — X, 659 с.

³⁰ *Василенко М. Г.Н.* Теплов і його “Записка о неурядках в Малороссии” // Записки Українського наукового товариства в Києві. — Кн. IX. — К., 1911. — С. 18.

³¹ *Васильчиков А.А.* Семейство Разумовских: В 4-х т. — Т. 1. — СПб., 1880. — С. 297–298.

³² Там же. — С. 299.

оцінка діянь Петра III³³. За свій вчинок Г. Теплов одержав велику грошову винагороду, наближення до вищої особи в державі й перетворився на одного з головних керівників у її кабінеті. 9 липня 1768 р. його призначено сенатором.

Суворе життя й набутий життєвий досвід допомогли жінці вийти з досить скрутної ситуації, хоча різні недобрі чутки й мовчазні підозри стосовно її приходу на престол будуть супроводжувати її до кінця правління. Ставши імператрицею в 33 роки, вона, і це слід визнати, своєю імпульсивною зовнішністю, показовою толерантністю приваблювала широке коло людей, яких потім вміло використовувала. Набуті знання, хоча й не досить глибокі, давали їй змогу вправно орієнтуватися в суспільно-політичних колізіях, намічати та реалізовувати грандіозні плани, проявляти наполегливість у діях тощо. Треба віддати їй належне і в умінні розраховувати наперед власні заходи, при цьому часто застосовуючи засади макіавеллізму.

Водночас імператриця багато в чому імітувала турботу про добробут усього населення держави, оглядаючись на можливе сприйняття своєї діяльності відомими європейськими публіцистами, письменниками, вченими й іншими освіченими особами. Зокрема, тільки-но посівши престол, вона довідалася, що паризький парламент засудив найвідоміше видання французької енциклопедії за “безбожје” й заборонив його подальший друк. Тому імператриця запропонувала Вольтеру та Дідро завершити розпочату справу в Ризі. Крім того, загальновідомі її інтелектуальні стосунки з Вольтером, їхнє періодичне

³³ Семенов П.Н. Биографические очерки сенаторов по материалам собранным П.И. Барановым. Теплов Григорий Николаевич // Чтения в Имп. обществе истории и древностей российских при Московском университете. — Кн. II. — 1886. — С. 19–20.

листування, аж поки останній глибоко не розчарувався у візаві³⁴.

У найближчому оточенні Катерина II особисто зізналася, що не байдужа до слави, любить бувати “на людях”. Утім критику не любила і тих, хто звертав увагу на її прорахунки чи недоліки, відсторонювала від себе. Зауваження не прощала й не забувала. Коли корабель відходив за кордон, вважала це успіхом держави й особистим досягненням, в колонізації земель вбачала загальне благо, незалежно від того, як вона здійснювалася, при будівництві храму прагнула до найбільших у світі масштабів, мовляв, знай наших³⁵.

Стосовно господарського становища в країні важливо зазначити таке: імператриці дісталася порожня скарбниця; монопольна система в торгівлі і промисловості неабияк обмежувала розвиток обох галузей; “промислові” та кріпосні селяни жили чутками про волю, що також не сприяло активізації економіки; посполиті, наближені до західного кордону, взагалі тікали на територію Речі Посполитої, шукаючи прихистку у тамтешніх можновладців, незважаючи на релігійний гніт. Прикметно, що в 1764 р. Катерина II наказала князю Олександрові В’яземському, котрого відправила на уральські заводи, залагодити стосунки з бунтівними виробниками та їхніми господарями, а також вивчити питання про вигоду вільної праці порівнюючи з примусово найманою³⁶.

³⁴ Бильбасов В.А. Дидро в Петербурге. — СПб., 1884. — 325 с.; Европейские писатели и мыслители. — Ч. IV: Вольтер и Екатерина II / Изд. В.В. Чуйко. — СПб., 1882. — 242 с.

³⁵ Маркевич А.И. Назв. соч. — С. 10.

³⁶ Письмо императрицы Екатерины II князю Репнину 17 октября 1764. Собственноручно // Сборник РИО. — СПб., 1870. — Т. V. — С. 134–136.

Певної “каламуті” до статусу нової владициці додавала ситуація з правом на престол її сина. Адже за чинним законодавством саме він мав його посісти. Проте Катерина II добре усвідомлювала, що в такому разі малолітній Павло стане слухняним знаряддям у політичних комбінаціях різних партій і угруповань при дворі, на кшталт правління Петра II. Не розв’язувало проблему й регентство, бо не гарантувало міцність і довготривалість влади. Адже сумне завершення кар’єри тимчасових володарів і фаворитів, таких як Меншиков, Бірон, Анна Леопольдівна, ще яскраво пам’яталося. Тому-то восени 1762 р. вона і здійснила найважливіший у своєму житті крок — коронувалась.

I, як це не дивно, спроба чергового державного перевороту в літку 1764 р. лише зміцнила її державницькі позиції. Тоді поручик Смоленського піхотного полку Василь Мирович, представник давнього козацько-старшинського роду на Переяславщині, спробував визволити зі Шліссельбурзької фортеці Івана Антоновича — сина Анни Леопольдівни та Антона-Ульріха Брауншвейгського, щоб проголосити першого імператором. При цьому він переслідував власні корисні інтереси: можливість збагатитися та здобути славу. Проте захід провалився: Івана Антоновича караульний солдат застрелив при спробі втечі, а В. Мировича заарештували й за вироком суду стратили³⁷.

Усі ці перипетії, невтішні звіти адміністраторів із регіонів, розмови в найближчому оточенні, офіційні ознайомчі поїздки імператриці територією держави засвідчили надзвичайний хаос, який запанував у Росії після смерті Петра I. А тому

³⁷ По делу Мировича (1764 г.) // Сборник исторических материалов и документов, относящихся к новой истории России XVIII и XIX века / Изд. М. Михайлов. — СПб., 1873. — С. 307–311; Бильбасов В.А. “Шлиссельбургская нелепа” // Исторический вестник. — 1888. — № 5.

нагальна потреба всебічного реформування наявних порядків не викликала в Катерини II жодних сумнівів.

Проте вона одразу наштовхнулася на серйозну суперечність: в суспільстві, з одного боку, очікували позитивних “новшеств”, а з іншого боку, прагнули спокійної та консервативної “старовини” (особливо це стосувалося соціальної еліти). Останнє володарка корони, вихована на західноєвропейській літературі в дусі раціоналізму, сприймала вкрай негативно, хоча й мусила враховувати у своїй діяльності.

Фактично від самого початку правління в Катерини II визрівала ідея “переформатування” суспільства на більш демократичних засадах: щоб представники різних станів не лише заявляли про свої проблеми, а й безпосередньо долучалися до їхнього розв’язання. А тому 16 грудня 1766 р. вона видала маніфест про скликання Комісії зі складання Нового уложення. На думку історика права Василя Сергеевича, це була власна ініціатива імператриці, навіяна прочитанням праці французького просвітника Шарля-Луї Монтеск’є (1689–1755) “Про дух законів” (1748)³⁸. Практично вона передбачала зміни на засадах деяких положень західноєвропейської просвітницької теорії.

Безпосередньо Катерина II прагнула виробити таку загальну систему управління, яка б вдовольнила потреби будь-якої держави. Її головними критеріями мали бути, як це видно з наказу імператриці депутатам Комісії зі складання Нового уложення (1767–1768)³⁹, такі:

³⁸ *Сергеевич В.И.* Откуда неудачи Екатерининской законодательной Комиссии // Вестник Европы. — 1878. — № 1.

³⁹ Наказ императрицы Екатерины II, данный комиссии и сочинении проекта нового Уложения. — СПб., 1907. — 23 с.; *Максимович Г.А.* Выборы и указы в Малороссии в Законодательную Комиссию 1767 г. — Нежин, 1917. — Ч. 1. — 279 с.; *Пуτρο О.І.* Деякі питання соціально-

- 1) доволі ліберальне, як для свого часу та ситуації, керівництво;
- 2) готовність громадян виконувати закони із “задоволенням”;
- 3) рівність усіх перед законом;
- 4) необхідність поділу влади за функціями: законодавчі, виконавчі, судові.

Як відомо, з цього мало що було реалізовано — банальних розмірковувань було більше, ніж практичного втілення. Проте це було свідченням значного інтересу імператриці до потреб суспільства та неординарності, “свіжості” думок.

Найбільший “лібералізм” проявився в імператорському маніфесті від 6 липня 1762 р., відразу після коронації, але він досить швидко “стерся” з пам’яті й незабаром був замінений на неприховану боязнь усіх республіканських доктрин. Конкретний показник цього — у власноручному обмеженні поширення особисто запропонованого Наказу депутатам, ба більше — переслідування осіб, котрі дозволяли собі “дерзкість” пропагувати його зміст.

Парадокс полягав у тому, що освічений абсолютизм, який нібито репрезентувала Катерина II, насправді передбачав (і втілював!) централістичне, навіть більше — бюрократичне, облаштування державного управління. Причому в тогочасному соціумі вірили: при бажанні уряду й за допомогою вже наявних органів адміністрації можна реформувати в потрібному напрямі всю вертикаль влади і навіть усунути недоліки суспільного ладу. Проте, як вважалося, це можна здійснити лише за однієї обов’язкової умови — домінування прерогатив і інтересів дворянства, його певної “модифікації”. Адже “благородний”, привілейований стан потужно впливав на зміни в

економічної і політичної історії Лівобережної України в другій половині XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1985. — № 7. — С. 71–77.

політиці і функціонуванні урядів, власне зробив Катерину II володаркою з необмеженими можливостями в керуванні однією з найбільших імперій у світі.

Кардинальна невідповідність була в проголошених ідеях “на горі” і практиці життя “внизу”. Адже неможливо було “ліберально-демократично” змінити кріпосницькі відносини в країні, не скасувавши на законодавчому рівні підґрунтя для їхнього існування. Прикра іронія, наприклад, сприйняття “в народі” ідеї рівності людей полягала в різному розумінні її суті деякими станами. Зокрема представництво купецтва, ознайомившись із нею в наказах депутатів Законодавчої комісії 1767–1768 рр., почало вимагати для себе “рівності” в правах із дворянством, тобто дозволу носити мундири та шпаги, а також володіти селянами (фактично — кріпаками).

Діяльність уряду зумовила появу численних суперечностей у суспільстві. Адже неможливо втілювати в життя ідею рівності і видавати укази, згідно з якими селян за скарги на поміщиків, “за пререзности” (без суду та слідства) слід відправляти на каторжні роботи та поселення до Сибіру, або на власний розсуд у будь-який час віддавати в рекрути⁴⁰. Зрозуміло, що суперечності між політичними свободами і функціями самодержавства слід було усунути, природно, на користь останнього. Певною мірою “лібералізм” полишили на

⁴⁰ Генваря 17, 1765 г. Сенатский, по височайше утвержденному докладу. — О приеме Адмиралтейской коллегией присылаемых от помещиков для смирения крепостных людей, и об употреблении их в тяжелую работу // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XVII. — № 12311; Генваря 28, 1766 г. — Именной, данный Сибирскому губернатору. Об определении присылаемых на поселение за пререзности помещичьих людей, в военную службу. — № 12556; Августа 22, 1767 г. Сенатский. — О бытии помещичьим людям и крестьянам в повиновении и послушании у своих помещиков, о неподавании челобитен в собственные ея Величества руки. — Т. XVIII. — № 12966. — С. 334–335.

розсуд представників культурницької еліти: літераторів, освітян, духівництво та ін.

З огляду на таку ситуацію, місцеві (в цьому випадку — національні, українські) установи мали зникнути через все-владні принципи централізації та однотипності, а регіональний сепаратизм — поступитися місцевим великодержавним засадам, а конкретніше — русифікації.

Отже, з приходом до влади Катерини II, для українців настав період повного реформування їхнього суспільно-політичного життя.

Розділ II.

Поетапне реформування та остаточне знищення Гетьманщини

2.1. Від Данила Апостола до Кирила Розумовського

Данило Апостол

Кирило Розумовський

Після смерті Івана Скоропадського та створення Малоросійської колегії*, котра підмінила собою вищі судові й адмі-

* Заснована згідно з цирським маніфестом 16 травня 1722 р. — Об учреждении в Глухове Малороссийской коллегии и о назначении в

ністративні органи в Гетьманщині, п'ять років не обирали володаря булави. На вибори чергового гетьмана погодився тільки новий уряд на чолі з Петром II (1727). Ним став миргородський полковник (1683–1727) Данило Апостол. Укладені “традиційні” статті-угоди (гетьманські “Нужды малороссийские” та імператорські “Решительные резолюции” на них) між обома сторонами на законодавчому рівні вже не визнавали козацьку державу як самостійне утворення, а її національні органи влади фактично позбавлялися навіть попередніх обмежених функцій, адже майже повністю підмінялися російськими урядовими, виконавчими чи судовими установами або ж деякими сановниками. На думку відомого вченого-правознавця Андрія Яковліва, з якою можна погодитися, відтоді “Україні було залишено тільки зовнішню видимість давнього автономного устрою без реального змісту”¹.

Зокрема, в пункті 17 статей вкотре було порушено питання про м-ко Котельва та навколишню територію, які в 1709 р. у складі окремої сотні царський уряд приєднав до Охтирського полку (Слобожанщина). З боку Д. Апостола чітко простежувалося намагання їхнього повернення під його юрисдикцію. Втім ситуація з ними не змінилася через непоступливість російської сторони².

Пункт 15 скасовував усі попередні заборони щодо скупівлі земель у Гетьманщині росіянами, торувало шлях для форму-

оную присутствующим бригадира Вельяминова. — С приложением инструкции: Именный 16 мая, 1722 г. // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. VI. — № 4010. — С. 681–684.

¹ Яковлів Андрій. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. — Варшава, 1934. — С. 165.

² Решение учиненное по его имперского величества указу в Верховном тайном совете, на подданное прошение Войска Запорожского обеих сторон Днепра, гетмана Апостола, августа 22, 1728 г. // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. VIII. — № 5324. — С. 81.

вання практично незалежної від місцевого управління великої земельної власності під егідою царської корони. Безпосередньо в ньому зазначалося: “Хотя в указе его императорского величества пришлого 1727 года из Сената отправленном, писано: что в Малой России великороссийским персонам грунтов, хуторов, мельниц и прочих недвижимых вещей не покупать, и которые купили, тем всем взяв свои деньги уступить; однако ж его императорское величество соизволяя, чтоб продажа во всей Российской империи маетностей и прочего недвижимого была свободна, указал: как великороссийским (кроме иноземцев) в Малой России, так и малороссийскому народу в великороссийских городах всякие недвижимые имения покупать и продавать невозбранно”³. Зрозуміло, що в тогочасних реаліях російський капітал за своїми масштабами, потенціалом і захищеністю з боку імперської влади набував першорядних можливостей і прерогатив.

Надалі процес інкорпорації Української держави Московією пішов прискореними темпами. Царські чиновники активніше перебирали на себе повноваження старшинської адміністрації під час вирішення суспільно-політичних і територіальних суперечок як у межах Гетьманщини, так і на прикордонні України, Російської імперії та Речі Посполитої.

Зі смертю Д. Апостола 17 (29) січня 1734 р. Анна Іванівна знову заборонила, точніше “відклала” на невизначений термін, вибори нового володаря булави, передавши його функції так званому Тимчасовому правлінню на чолі з генерал-ад’ютантом, *полковником кінної гвардії*, князем Олексієм Шаховським. До складу керівництва установи також увійшли двоє з “великоросіян” і троє з “малоросійської” генеральної старшини (призначений обозний Яків Лизогуб і ще двоє, “которые по благоизобретению назначены будут”). Імператрицею фор-

³ Там само. — С. 80.

мально приписувалося: “им быть в заседании в равенстве; а сидеть на правой стороне великороссийским, а на левой малороссийским, и управлять им все малороссийския дела, которыя до уряду гетманскаго надлежат, с общаго согласія и совету”. Зрозуміло, що все мало робитися в суворій відповідності до указів Анни Іванівни⁴.

Втім уже в інструкції імператриці Тимчасовому правлінню від того самого дня (31 січня 1734 р.) установу названо Гетьманського уряду правління⁵. А наступного дня (1 лютого) побачив світ іменний указ про підпорядкування Малоросійського правління Сенату та створення особливої контори під назвою Канцелярія малоросійських справ⁶. Отже, у політико-адміністративному й територіальному відношеннях українську автономію поступово перетворено на одну з імперських провінцій.

Прикметно, що на той період прикордонні суперечки вирішувалися за безпосередніми вказівками сюзеренів. Характерним прикладом може слугувати тяжба “пограничного” шляхтича Михайловського за земельні угіддя в с. Засусе Стародубського полку. Хоча в документах справи і визнано, що польський шляхтич, назвавши себе “комисаром, нарушив *государственную между издавна между Великаго княжества*

⁴ Об учреждении в Малороссии, до избрания гетмана, для управления всех дел, временного правления из шести персон и об оставлении Войскового генерального суда и подскарбиев по прежнему: Грамота, данная малороссийскому народу, января 31, 1734 г. // Там само. — Т. IX. — № 6539. — С. 260.

⁵ Инструкция временному Правлению в Малороссии, 31 января 1734 г. // Там само. — № 6540. — С. 262.

⁶ О состоянии Малороссийскому Правлению под ведением Сената и об учреждении для сего особливої Конторы под именем Канцелярии малороссийских дел: Именный, данный Сенату, февраля 1, 1734 г. // Там само. — № 6542. — С. 263.

Литовского и Малою Россиею”, вирішувалася вона згідно з іменним указом, надісланим в Топольську канцелярію⁷. Запорожці ж для торгівлі на Лівобережжі мали проходити кордон через митниці, нерідко за спеціальними письмовими дозволами (“листами”) кошового отамана та прикордонних урядників (1740)⁸. Після скасування гетьманського правління до охорони кордону “з Польщею” (мається на увазі правобережна частина України, яка була у складі Речі Посполитої) все ж таки залучалися місцеві козаки, але за цільовими розпорядженнями представників царського уряду⁹.

Потрібно зазначити, що в другій чверті XVIII ст., насамперед унаслідок реформ, проведених Петром I, агресивно налаштована Московія впевнено набирала політичну й економічну силу. Річ Посполита ж опинилась у глибокій внутрішній кризі: занепадали ремесла та торгівля, втрачала свій вплив королівська влада, зростали анархія і свавілля магнатів. З Москви й Санкт-Петербурга все “спокійніше” поглядали на колись небезпечного й могутнього супротивника-сусіда. Серед архівних матеріалів знаходимо навіть відомості про “отображение российским войском Польской области Белоцерковского староства с принадлежащими к нему местечками, селами и деревнями” в 1734 р., щоправда, вони були повернуті у 1736 р.¹⁰

На середину століття припало кілька спроб царського уряду чітко визначити й виміряти **кордон між обома державами**. Зокрема, зберігся опис його в районі Дніпра з правою притокою Тясмин і лівою Ірклій, а також лівих приток Південного Бугу — Великого Інгулу та Синюхи, зроблений у 1741 р. і

⁷ ЦДІАК України. — Ф. 80. — Оп. 2. — Спр. 62. — Арк. 1–22.

⁸ Там само. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 742. — Арк. 7.

⁹ Там само. — Спр. 770. — Арк. 1–7.

¹⁰ Там само. — Спр. 992. — Арк. 2.

“засвідчений” інженером-капітаном Федором Молкановим, київським полковником Антоном Танським і “протчими старожилами”. Згідно з ним, кордон традиційно проходив по Дніпру до гирла Тясмину, далі — вгору до гирла Ірклія 33 версти 380 сажнів*, звідти до “самых вершин” Ірклія і “проворотья” між Мотронинським і Чорним лісами** 18 верст 250 сажнів: по правому боці “Государства Полского”, а по лівому — Російської імперії. Звідти межа доходила до “Круглого леска” (2 версти 450 сажнів), далі — до верхнього кінця Чорного лісу (12 верст 390 сажнів), а потім ще 5 верст до “двух курганов”. Від них — до “проворотья” між лісами Нерубаї і Плоським (2 версти 300 сажнів) і далі в тому самому напрямку 2 версти 390 сажнів. Причому ліс Нерубаї мав залишатися на цьому відрізку праворуч, а Плоський — ліворуч. Кордон доходив до лісу під назвою Балтиш і верхів’я Великого Інгулу (18 верст 400 сажнів), далі — до р. Вись, балки Дідової, “Прилуцької могили” (8 верст 300 сажнів), спускався по Висі до її гирла й досягав гирла Тікича Горського (Гірський Тікич) і витоків Синюхи (69 верст 375 сажнів). Від верхів’я останньої він тягнувся до Південного Бугу (76 верст 125 сажнів): з лівого боку Російська імперія, з правого — Річ Посполита. Загальна ж довжина цієї “демаркаційної” лінії від Дніпра до гирл Тясмина та Синюхи, а звідти — до Бугу становила 251 версту 320 сажнів. У документі Україну як одну з юридичних сторін навіть не згадано. Замість неї фігурує “Всеросійська” держава¹¹.

* У XVIII ст. у Московії й Україні одна верста дорівнювала 500 сажням (або 1066,8 м); сажень — 3 аршинам (або 2,133 м).

** Мотронинський і Чорний ліси розташовані на Черкащині, поблизу Чигирина.

¹¹ Там само. — Спр. 822. — Арк. 23 зв.–24.

На той період можна приблизно окреслити й межі **земель запорозьких козаків** “по реке Днепру с Крымской стороны”. Наприклад, “Опис хуторів і зимівників” низовиків, складений капітаном ландміліцького Путивльського полку Семеном Шиповим у 1742 р., визначив такі крайні орієнтири: урочище Кам’яний Затон, де в 1736 р. збудовано редут; урочище “Агису” чи “Адису” (турецькою мовою), або ж Білозерка (25 верст від Кам’яного Затону); перехід через затоку Кам’яний Затон на р. Дніпро (була завдовжки 2 версти і розташовувалася в області Великого Лугу); далі — вниз по Дніпру, Великим кримським шляхом (від Білозерки 35–40 верст) до урочища Рогачин; потім йшла лінія від Кам’яного Затону до р. Кінські Води, “отъехав” верст 5; урочище під Кучугурами на березі названої річки (ще 15 верст); урочище під Лисою Горою, де р. Кінські Води, “пришев іс степу”, впадала в Дніпро; звідтіля — по цій же річці вгору 22 версти¹².

Уряди і Російської імперії, і Польщі, і Кримського ханства всіляко прагнули зберегти недоторканість кордонів своїх держав. Тому проблемам прикордонних земель вони завжди приділяли пильну увагу. Так, Колегія іноземних справ Московії в 1745 р., посилаючись на те, що державні кордони з Річчю Посполитою ще остаточно не визначені, заборонила спеціальним указом видавати польським шляхтичам документи на право володіння маєтками в прикордонній смузі¹³. В тому самому році кримський хан Селім Гірей поскаржився київському генерал-губернатору М. Леонтьєву на недоречність сутичок на кордоні між запорозькими козаками й ногайськими татарами¹⁴. Одночасно розглядалися питання про бажання мешканців Правобережної України перейти в межі Російської

¹² Там само. — Спр. 914. — Арк. 32–33.

¹³ Там само. — Спр. 3860. — Арк. 4–4 зв.

¹⁴ Там само. — Ф. 220. — Оп. 1. — Спр. 353. — Арк. 1 і далі.

імперії¹⁵. Урядовці Речі Посполитої, зі свого боку, уточнювали відстані сіл і містечок до польсько-українського кордону¹⁶.

Для 1749 р. маємо докладний опис важливої ділянки польсько-українського кордону по р. Стугна і прилеглих до неї районів, здійснений на підставі карти 1748 р. Олександра Рігельмана (1720–1789) — відомого російського історика, військового інженера, топографа, генерал-майора, який у 1741–1743 рр., у зв'язку зі встановленням російсько-турецької демаркаційної лінії, побував на Запорозжжі. Згідно з нею, кордон від Василькова проходив до форпосту Острицький, далі — річками Стугна й Оршинка, Глибоким Яром, по “Білоцерківському шляху” до “полского” с. Альшанка, від того до “полского” — Германівка, через річки Крива, Руда та Краснянка в “российскую границу” до річок Берестова та Альшанка, що знову впадала в Стугну, річками Луковиця та Кобарин (верхів'я), біля с. Обухів, форпосту Совщина, через долину Гаврилова Пасіка, по р. Трежерелівка до с. Нещурів¹⁷.

Наприкінці 1740-х і на початку 1750-х рр. ускладнення міжнародного становища спонукало царське керівництво й безпосередньо імператрицю Єлизавету Петрівну задовольнити деякі домагання козацької старшини, зокрема, щодо “обрання” (фактично призначення) нового гетьмана. Іменним указом від 16 жовтня 1749 р., виданим Колегії іноземних справ, це доручалося здійснити графові Гендріхову (Гендрікову)¹⁸. Можливо, це був збіг обставин, але через кілька днів після виходу указу

¹⁵ Там само. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 1290. — Арк. 39, 50 зв., 54 зв., 151.

¹⁶ Там само. — Спр. 1926. — Арк. 9, 42 і далі.

¹⁷ Там само. — Спр. 1758. — Арк. 12.

¹⁸ Об отправлении графа Гендрихова в Малороссию для выбора гетмана и о бытии Малороссии по всем делам в ведении Коллегии иностранных дел: Именный, данный Коллегии иностранных дел, октября 16, 1749 г. // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XIII. — № 9676.

на ім'я імператриці було подано “Доношение” військового писаря Запорозької Січі Петра Чернявського з проханням від “всієї” низової старшини змінити порядок “виборів” кошового отамана, а саме — призначати надалі його царицею, щоб позбавити “чернь” можливості обирати “ей нужного атамана” (оригінал документа датовано 22 жовтня 1749 р.)¹⁹.

Під час визначення кандидатури гетьмана вибір впав на Кирила Розумовського (1728–1803), який у дитинстві випасав батьківську худобу, а після “випадку” із старшим братом Олексієм Розумовським, некоронованим чоловіком цариці, став графом (з 1744 р.). Після затвердження указом 5 червня 1750 р. гетьманом України²⁰, Кирило Григорович переселився в Глухів, де, оточивши себе “двором” і охоронцями, зажив мов “царьок”²¹. Спочатку Єлизавета Петрівна пішла на значні поступки новообраному гетьманові. Нею особисто чи з її відома було повернуто всі рангові маєтності “на булаву”, відновлено право самостійного фінансового управління в регіоні, відкликані російські сановники зі старшинської адміністрації, генерального суду, Комісії економії тощо, а також скасована Канцелярія міністерського правління. 24 липня 1751 р. Сенат видав указ про підпорядкування Коша Запорозької Січі гетьманові й надіслав його до канцелярії К. Розумовського²². Тобто цими заходами практично скасовувалася більшість адміністративних “реформувань” Петра I, Петра II та Анни Іванівни, а Гетьманщині повертався політичний

¹⁹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 1208. — Арк. 62–81.

²⁰ О бытии графу Разумовскому в Малороссии гетманом: Именной, данный Сенату, июня 5, 1750 г. // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XIII. — № 9758. — С. 824.

²¹ Васильчиков А.А. Семейство Разумовских. — СПб., 1880. — Т. 1; Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.). — К., 2008. — Ч. 1. — С. 37–40.

²² ЦДІАК України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 269. Арк. 2, 3, 7.

статус, який був на період обрання гетьманом І. Скоропадського. Водночас імператриця зрівняла його в ранзі з російськими генерал-фельдмаршалами, “считаясь между оными по старшинству с пожалования в чин”²³. Резиденцію ж володаря булави було наказано повернути в Батурин, для чого колись зруйноване О. Меншиковим місто мали відбудувати²⁴.

Безпосередньо гетьман, незважаючи на те, що між ним і урядом власне Московії не було укладено жодних “статей” — угод чи договору, розпочав на свій розсуд розширювати автономне управління Української держави: відновив склад генеральної старшини й суду, функціонування суспільно-політичних установ, дещо реформував торгівлю та судочинство (наприклад, скасував російський “суд по формі” і т. ін.). К. Розумовський відразу взявся за реальне підпорядкування Запорозької Січі гетьманській владі. Конкретно це стосувалося й питання розмежування земель низовиків і жителів Лівобережжя. Так, у 1752 р. він видав “ордер” Кошу про необхідність відрядити з Січі “депутатів” для залагодження давньої суперечки за так звані Старосамарські землі²⁵. У 1750-х роках гетьман розгорнув справжню боротьбу за підкорення собі Києва, який і на той час багато в чому зберігав середньовічне самоврядування²⁶.

В 1753–1754 рр. уряди трьох держав — України, Московії й Польщі продовжували уточнювати власні кордони. Зокрема,

²³ О предоставлении малороссийскому гетману при всех торжествах и публичных церемониях иметь место с генерал-фельдмаршалами: Именной, данный Коллегии иностранных дел, июля 24, 1750 г. // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XIII. — № 9785. — С. 339-340.

²⁴ О назначении малороссийскому гетману резиденции в Батурине: Именной, данный Коллегии иностранных дел, июня 24, 1750 г. // Там само. — № 9786. — С. 340.

²⁵ ЦДІАК України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 1222. — Арк. 7–8.

²⁶ Історія Києва: В 3-х т., 4-х кн. — К., 1986. — Т. 2. — С. 61.

тоді було зроблено “Опись на карте Россійской имперіи с Полскою областю границ, по каким она ныне урочищам и знакам лежит, також с показанием на оных спорных мест, по каким же рекам и урочищам прежним границы имелись”, а також виготовлена “Карта специальная Россійской имперіи с Полскою областю Стародубовского полку спорным грунтам разным владельцев...”²⁷. У них маємо досить детальну **демаркаційну лінію** між одним із найбільших лівобережних полків – Стародубським і Річчю Посполитою, з позначенням понад 40 “внутрішніх” форпостів. Вона проходила по таких основних річках як Журавка, Лешня, Десьонка, Схолопна, “которая впадает ис Полской области во оную Десенку”, Палуж, Свиниця, Драговша, Лосинка, Дубреш, Колпида, Михалка, Тесновець, Челихівка, Бесед, Яменець, Перелівка, Сталбунка, Араса, Сталпенка, Іпать, Єленка, Ракитова, Нетеж, Грезливка, Цата (назви подано за документом. — *О.Г.*). Варто зазначити, що кордон місцями не визначався стабільністю. Наприклад, деякі форпости взимку чи по весні могли переноситися (причини: повінь, крига тощо).

Коли встановлювався кордон, від тих, хто його проводив, вимагалось, насамперед, щоб “границе... государственной за засекою не осталось, так и полской захвачено не било”²⁸. Використовувати ж у цій справі мали “знающих людей, на коих бы... без сумненія поверытся можно было”²⁹. Водночас велике значення надавалося свідченням місцевих жителів-старожилів³⁰. Для того ж часу маємо дані про встановлення прикордонної митниці в м. Кременчук³¹.

²⁷ ЦДІАК України. — Ф. 80. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 1; спр. 15.

²⁸ Там само. — Ф. 127. — Оп. 1020. — Спр. 2380. — Арк. 1, 11.

²⁹ Там само. — Ф. 127. — Оп. 1020. — Спр. 2380. — Арк. 1, 11.

³⁰ Там само. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 2497. — Арк. 1–16.

³¹ Там само. — Спр. 2530. — Арк. 10.

Проте саме тоді, у 1754 р., дуже підозрілий до дій К. Розумовського, царський уряд завдав кілька ударів по розбудові Української держави. В липні Сенат законодавчо ліквідував і до того досить прозорий кордон між Україною й Московією, скасував функціонування державних митниць у цьому районі, запровадив на території першої загальноімперську митну систему³². В радянській історіографії ці заходи царського уряду розглядалися здебільшого як цілком позитивні: в контексті поліпшення “дружніх” економічних зв’язків між Україною та Росією, сприяння їхньому спільному народно-господарському розвитку. В тогочасних же реаліях цим актом скасовувалася одна із найбільш важливих ознак національної автономії, зменшувалися прибутки української скарбниці. Однак митниці на кордонах, підпорядковані вже чиновникам із Московії, продовжували функціонувати. Складений у 1756 р. “Реестр портовым и пограничным таможням” визначив, зокрема у Київській губернії, такі з них: при Васильківському форпості, “вверху и внизу реки Днепра в тех местах, где оная река Днепр российскую границу к Полской стороне пересекает, две малыя таможни Межигорская и Стайковская”, вгору по Дніпру до Смоленської губернії в розкольничих “государевых слободах” — Добрянці, Злинці (Білянський форпост); вниз по Дніпру — в Переяславі і Кременчуці, а між ними — “одна малая” митниця при Секеринському форпості, в Переволочні. У Воронезькій губернії — в Царичанці й Бахмуті. Другий також підпорядковувалися “две малые” митниці в Ізюмі та Луганську³³. В тому самому році Київська полкова канцелярія, відповідно до постанов вищих установ, видала “ордер” про закриття на території полку Злинської митниці й відкриття Вишківської (с. Вишків належало Києво-Печерській

³² ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XIV. — № 10218, 10258, 10486.

³³ ЦДІАК України. — Ф. 1376. — Оп. 2. — Спр. 113. — Арк. 1–13.

лаврі)³⁴. Уточнювалися також прикордонні межі володінь Троїцького Іллінського Чернігівського монастиря³⁵.

Загалом уже в першій половині 1750-х рр., за гетьманування К. Розумовського, на думку українського історика Опанаса Шафонського (1740–1811), “Малая Россия получила в своих границах и в гражданском правлении немалую перемену; ибо в 1755* году на степях малороссийских, за Днепром лежащих, поселены вышедшие из цесарских областей сербы, устроена там крепость Св. Елисаветы, и сей край, независимый от гетмана, назван Новою Сербиею”³⁶.

З початком 1760-х рр. загострилася проблема розташування Запорозької Січі, земель, які належали низовикам. У її розв’язанні брали участь як царський уряд, так і гетьманське правління. Зокрема, у 1760 р. Кирило Розумовський надіслав до Сенату, а той прийняв до розгляду “рішення” першого щодо перенесення Січі на нове місце³⁷. 8 грудня 1761 р. кошовий отаман Григорій Федорів своїм “рапортом” сповістив гетьмана про отримання ним “ордера” про прийняття у “відомство” Війська Запорозького Старосамарських земель із поселенцями, за які точилися суперечки з адміністрацією

³⁴ Там само. — Ф. 64. — Оп. 1. — Спр. 29. — Арк. 1.

³⁵ Там само. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 2846. — Арк. 73–74.

* О. Шафонський дещо помилився: Нова Сербія як адміністративно-територіальна одиниця була створена на Правобережжі в 1752 р. царським урядом у зв’язку з організацією військових поселень для оборони Південної України від нападу турків і татар.

³⁶ Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским. — К., 1851. — С. 95. (Далі: *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание...).

³⁷ ЦДІАК України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 2925. — Арк. 1.

Полтавського полку не один рік³⁸. Того самого року Кирило Розумовський знову порушив клопотання перед Сенатом і Кошем щодо перенесення Січі в урочище Микитине³⁹. Небайдужими до запорозьких володінь були прусський король і, зрозуміло, кримський хан. Так, в одному з документів 1762 р. згадується про те, що “земля вся, которую запорожцы владеют, уже обещана [Московією. — *О.Г.*] была через прусского короля хану крымскому к присовокуплению до Крыму”⁴⁰. Проте вступ на престол Катерини II та її політика в цьому напрямі виявилися непереборними перепонами для здійснення таких намірів. Хоча кримський хан робив спроби “напрямую” схилити Військо Запорозьке до союзу з ним і приєднатися до ханства, П. Калнишевський — останній кошовий Запорозької (Нової) Січі (1762, 1765-1775 рр.) — категорично відмовився від такого заходу й через київського генерал-губернатора Глібова (Глебова) сповістив про це імператрицю. Зазначимо, що посланець кошового старшина Недзельський за донесення таких новин отримав у нагороду “іменну” шаблю⁴¹.

Отже, всі три названі царські уряди продовжували впроваджувати великоімперські заходи, спрямовані на поступову ліквідацію української автономії, що безпосередньо позначилося на її територіальному та політико-правовому статусі й адміністративному управлінні. Протягом кінця 1720-х — початку 1760-х рр. фактично всі найвищі посадові функції в Гетьманщині (зокрема й полковників) було передано представникам із Московії. Правда, деяке полегшення для укра-

³⁸ Там само. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 11368. — Арк. 184–185, 188–209.

³⁹ Там само. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 3377. — Арк. 2, 7–8.

⁴⁰ Там само. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 3996. — Арк. 2.

⁴¹ Там само. — Арк. 1–17.

їнської влади спостерігалось за правління Єлизавети Петрівни, з одного боку, і за гетьманування Кирила Розумовського, з іншого боку. Проте воно мало досить локальний і швидкоплинний характер. Нищення ж національної державності завершив наступний царський уряд на чолі з Катериною II.

2.2. Катерина II в ролі “адміністратора” Лівобережної України

Обмежений у своїх адміністративних повноваженнях з усіх боків, К. Розумовський у 1763 р. помітно лімітував участь старшини в цивільному управлінні краєм. Колишня територія Гетьманщини, поділена на полки й сотні, вкотре була реформована, цього разу — перекроєна на повіти. У такий спосіб знищувалася структура й система керівництва, сформована ще в період Національної революції й Визвольної війни середини XVII ст. До кожного повіту увійшла значна кількість поселень від певних полків. І якщо полків було 10, то в їхніх межах створено 20 повітів, що, звичайно, аж ніяк не могло збігтися з попереднім сотенним устроєм, структурою чиновницького апарату. Так, у полках було влаштовано наступні повіти: в Київському — Козелецький і Остерський; Чернігівському — Чернігівський і Менський; Стародубському — Стародубський і Погарський; Ніжинському — Глухівський, Батуринський і Ніжинський; Переяславському — Переяславський і Золото-ніський; Прилуцькому — Прилуцький і Іваницький; Лубенському — Лубенський і Роменський; Гадяцькому — Гадяцький і Зінківський; Миргородському — Миргородський і Остапівський; Полтавському — Полтавський.

Отже, центрами повітів стали не лише найбільші міста, а й містечка. В середньому на території полку утворили по

2 повіти, тільки в Полтавському — 1, а в Ніжинському — 3. У зв'язку з цим можна уявити, яке потужне переформування влади на місцях спричинив цей захід, здійснений на “все-подданнейшее ея императорскому величеству представление, на то всевысочайшее соизволение”.

Протягом березня 1763 і 1764 р. у Лівобережній Україні було проведено “поголовний і подимний” перепис населення для впорядкування збирання податків, а точніше — їх збільшення.

В 1764 р., на думку О. Шафонського, цей регіон у “своїх кордонах і в правлінні” отримав зовсім “новий вид”⁴². Із цим важко не погодитись. Адже створена тоді царським урядом Новоросійська губернія у вигляді військового округу для боротьби проти нападів турецько-татарських можновладців охопила на Правобережжі Нову Сербію, а на Лівобережжі — Слов'яно-Сербію, Українську лінію, 13 сотень Полтавського полку (Новосанжарська, Старосанжарська, Сокільська, Переволочанська, Нехворощанська, Маяцька, Царичанська, Келебердянська, Китайгородська, Орельська, Білецька, Кобеляцька, Кишенівська) і дві сотні Миргородського полку (Кременчуцька, Власівська). Адміністративним центром губернії визначено м. Кременчук. Її населення становили насамперед українські посполиті й козаки, а також російські селяни, серби, чорногорці, угорці та інші військові поселенці, котрих приписали до гусарських і пікінерських полків⁴³.

⁴² *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание... — С. 98.

⁴³ Докладніше про це див.: *Гуржій О.І.* Формування національної території у XVIII ст. Зміни в народонаселенні // *Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії.* — К., 1990. — С. 98–109.

Унаслідок таких реформувань усі сотні Полтавського полку, за винятком 1, 2 і 3 Полкових, Великобудищанської та Решетилівської, імперська влада ліквідувала. На практиці цілісна полкова одиниця припинила своє понад сторічне існування (1648–1764). У 1775 р. її рештки ввійшли до складу Полтавського повіту Новоросійської губернії⁴⁴.

Отже, так звана Новоросія формувалася здебільшого штучно, за рахунок українських земель і їхнього населення, а домінування тут російського чинника — це міф, вигаданий деякими сучасними політиканами та шовіністично налаштованими істориками.

Від середини 60-х рр. XVIII ст. процес ліквідації царом усіх автономних привілеїв і державницьких ознак в Україні набув особливо швидких темпів. У січні 1764 р. імператриця наказала К. Розумовському прибути до Петербурга й під загрозою кари за “зраду” примусила того зректися гетьманства. 10 листопада того самого року вона видала указ про ліквідацію старшинського управління і створення замість нього так званої другої Малоросійської колегії на чолі з “головним” російським генералом, графом Петром Румянцевим (Румянцевим-Задунайським, 1725–1796). Можливо, це збіг обставин, але призначення особи, до якої імператриця не мала особливої прихильності, управителем нелюбої “Малоросії” певною мірою засвідчило ставлення до українців. Як зазначив В. Ключевський, таких як Румянцев, імператриця не любила, нишком насміхалася над ними та поступово позбувалася⁴⁵. В указі Катерина II, брехливо зазначивши, що “по всемилостивейшем от нас увольнении графа Разумовского по прошению

⁴⁴ Панащенко В.В. Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.). — К., 1997. — С. 5.

⁴⁵ Ключевский В.О. Сочинения: В 9-ти т. — М., 1989. — Т. 5: Курс русской истории. — Ч. 5. — С. 305.

его от гетманского чина”, наказала Сенату, “для надлежащего Малой России управления”, створити Малоросійську колегію. Крім П. Румянцева до її керівництва мали ввійти чотири “великоросійські” члени з генералітетських і штаб-офіцерських чинів, а саме генерал-майор Брант, полковник князь П. Мещерський і ще двоє за вакансією Сенату на вибір. А також четверо “малоросійських” членів із перевірених і вірних імператриці старшин: генеральні обозний Кочубей, писар Туманський, осавул Журавко та хорунжий Апостол. Прокурора призначили теж із росіян — ним став Олексій Семенов⁴⁶. Генерал-губернатор і президент Малоросійської колегії зобов’язувалися до: “содержанія в народе добраго порядка, общей безопасности и исполненія законов”. Запорозьку Січ із відомства гетьмана перепідпорядкували цьому “малоросійському урядові”. Графу Румянцеву, окрім “настоящего по чину его жалованья, из тамошних доходов по 4000 рублей на год столовых денег, да на генерал-губернаторской уряд ведомства Кучеровского” виділили для експлуатації с. Кучерівка з “належными” до нього іншими селами та хуторами, а також с. Середня Буда⁴⁷.

До компетенції генерал-губернатора водночас входили захист жителів від зловживань царських військ, подолання в них страху, боязкості й огиди до росіян, а в останніх — виховання поваги, ласкавого та ненахабного ставлення до українців⁴⁸.

Безпосередньо П. Румянцеву Катерина II порадила, щоб той у Лівобережній Україні “не всегда силой ввереной ему власти”

⁴⁶ Об учреждении в Малороссии, вместо Гетманского правления, Малороссийской коллегии: Именной, данный Сенату, ноября 10, 1764 г. // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XVI. — № 12277. — С. 961.

⁴⁷ Там само. — С. 962.

⁴⁸ Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание... — С. 100.

діяв, а вмів “искусно изворачиваться” та мав “и волчьи зубы, и лисий хвост”⁴⁹. Скасувавши уряд володаря булави, імператриця прагнула, щоб цей період і навіть сама назва “гетьман” якнайшвидше й назавжди зникли з людської пам’яті, а жителі колишньої Гетьманщини — обрусіли й перестали дивитися як “волки в лес”⁵⁰.

Забігаючи дещо наперед, наведемо стислу характеристику діяльності П. Румянцева на території Лівобережної України, яку подали М. Караванська та В. Мордвінцев. З нею можна цілком погодитися. “Хоча Рум’янцев не мав досвіду цивільної роботи, він не тільки не розгубився, але й дуже швидко зорієнтувався в ситуації... — зазначили названі історики. — За 15-17 років він зміг зробити тут те, чого не спромоглися зробити царі вже більше століття — максимально наблизивши устрій краю до загальноімперського, без зайвої крові перетворив Україну у звичайну російську провінцію, де спогади про давні вольності й привілеї стали ознакою поганих манер”⁵¹. Від себе додамо: П. Румянцев був лише виконавцем волі Катерини II.

На початку 1780-х рр. на території Лівобережжя скасовано полковий устрій, а замість нього створено Новгород-Сіверське, Чернігівське та Київське намісництва, до складу яких увійшло по одинадцять повітів. Так, указами від 16 вересня 1781 р. графу Румянцеву-Задунайському “всемилостивейше повелено” організувати Київське, Новгород-Сіверське та Чер-

⁴⁹ Бумаги императрицы Екатерины II. — СПб., 1871. — Т. 1. — С. 376–384; Сборник Русского исторического общества (РИО). — СПб., 1871. — Т. 7. — С. 382.

⁵⁰ Бумаги императрицы Екатерины II. — Т. 1. — С. 348.

⁵¹ Караванська М.Ю., Мордвінцев В.М. П.О. Рум’янцев (Таємниці сім’ї Рум’янцева. Військова кар’єра). — К., 1998. — С. 4.

нігівське намісництва вже в листопаді того самого року⁵². Водночас усі три намісництва утворили єдине Малоросійське генерал-губернаторство⁵³.

Крім іменних указів і офіційних розпоряджень щодо підготовки поділу та територіального переформування колишньої Гетьманщини відповідно до загальноімперського “Уложения для упразднення губерний” 1775 р. на початку 1782 р. відбулось урочисте відкриття трьох намісництв у їхніх адміністративних містах-центрах: Київського — 9 січня, Чернігівського — 19 січня й Новгород-Сіверського — 27 січня. В основу такої реформи, за задумом імператриці й її оточення, покладено не історико-географічний чинник, бо повністю ігнорувався попередній полково-сотенний устрій, а кількість населення. Адже за новим упорядкуванням у кожному намісництві, яке за своїми функціями швидше нагадувало губернію, мало бути у середньому 300-400 тис. осіб постійних мешканців, а в повіті — приблизно 20-30 тис. Майже за три роки до цього розпочалася ретельна підготовча робота під наглядом Катерини II. Безпосередньо вивчалась і описувалась територія майбутніх намісництв, підраховувалась і розподілялась людність по ним і кожному повіту, чітко визначались їхні межі, скасовувалося попереднє управління в полкових і сотенних містах і містечках. Для реалізації такого глобального проекту імператриця своїм іменним указом Сенату від 5 травня 1779 р. призначила Андрія Милорадовича. Він зобо-

⁵² Об учреждении Киевского наместничества: Именной, данный Сенату, сентября 16, 1781 г. // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XXI. — № 15228; № 15229; Об учреждении Новгород-Северского наместничества // Там само. — № 15227. — С. 246–247.

⁵³ О новом росписании губерний, с назначением генерал-губернаторов: Именной, данный Сенату, июня 13, 1781 г. // Там само. — № 15171. — С. 135–136.

в'язувався бути в “Малой России губернатором и присутствовать в тамошней коллегии”⁵⁴. Сенатський указ, який майже повністю повторював зміст попереднього, було видано П. Румянцеву через десять днів. Згідно з ним, він у липні того самого року сповістив Малоросійську колегію про призначення Милорадовича “для устроения в здешней губернии должного порядка и наблюдения правосудия и зделания нужных примечаний”⁵⁵.

Конкретно в “ордері” Румянцева на ім'я Милорадовича від 3 липня 1779 р. чітко прописано, що необхідно робити і з чого починати: “За воспоследованием всевисочайшого ея императорскаго величества указа о бытии вашему превосходительству малороссийским губернатором, ...получено мною... повеление о введении в Малую Россию учреждений *по примеру иных губерний* вновь устроенных и о препоручении вам нужного для того обозрения. Я во исполнение онаго рекомендую вашему превосходительству отправиться немедленно в Глухов и взяв из Малоросійської колегії надобное количество для письма канцелярських служителей, а на заплату прогонов в проезде вам денег из Малоросійского скарба*, о чем от меня особливо предписано оной колегії, начать свой путь от устья реки Судости, левою стороною Десны и при устье Сейма переправясь через оной на Борзну, на Онбиш и переехав там реку Остер, продолжать до Ични, а остуда рекою Удаем по самое впадение ее в Сулу, а Сулою (разумея левою стороною обеих рек) по Днепр, до границы Новоросійской губернии, по которой так как и отделяющей Слободскую и Белгородскую

⁵⁴ Черниговские губернские ведомости. — 1888. — № 19.

⁵⁵ Там само. — № 23.

* Тобто фактично йдеться про організацію роботи за колишні державні кошти Гетьманщини. Передбачалося виділити лише на “прогони” близько 500 руб.

губернії, следовать возвратно по устью реки Судости. В продолжение сего объезда, имеете... обозреть *лично* лежащія в сей части города, местечка, села, деревни и всякія селенія и зделать свои примечанія в разсужденіи физическаго и моральнаго их положення, соображаясь во всем данному от меня в прошлом 1777 года ноября 18 числа, по подобному ж обстоятельству г. генерал-поручику и курскому губернатору Свистунову и здесь в копіи влагаемому предписанію и притом изведывая в точности о всяком местечке, всію ли оно короне принадлежит или суть там подданыя владельческія и чьи они именно, или и все местечка партикулярнаго владенія по грамотам, надачам или купле и от кого именно? И учиняя всему описаніе в обстоятельстве мне представить. 3 іюля 1779 г.⁵⁶

Отже, означене реформування в Україні передбачало як політико-адміністративні, так і фіскальні цілі.

Крім чітко прописаної суми на витрати в цій справі, пізніше асигнували додаткові кошти, а також на допомогу виконавцям-“комісіонерам” надавали підводи для їх переїзду з місця до місця, до їхніх послуг “приписували” необхідну кількість козаків⁵⁷.

Окреслена лінія кордонів, яку мав об’їхати А. Милорадович зі своєю комісією — від гирла р. Судості до Ічні, а потім до р. Удай і р. Сула — фактично поділила всю Україну на дві частини: меншу — східну та більшу — західну. Їхні описи здійснено протягом 1779–1780 рр., а повністю систематизовано й опрацьовано до листопада 1781 р., бо вже 24 листопада

⁵⁶ Лазаревский А.М. Описание старой Малоросии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1888. — Т. 1: Полк Стародубский. — С. XI.

⁵⁷ Федоренко П. [Передмова] // Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). — К., 1931. — С. VII.

ц.р. А. Милорадович надіслав до Малоросійської колегії описи “трех учреждаемых в Малой Россіи губерний Кіевской, Черниговской, Новгородско-Северской с показаним ис каких полков, сотен и селений, какой составляется уезд и имеющего в них числа дворян, шляхетства, разночинцев, казаков и разного званія посполитих и подсосудков хат и по ревизіи 1764 году душ”⁵⁸. До середини серпня 1781 р. комісія виголовила мапи всіх трьох намісництв.

У 1782 р., відповідно до указів цариці й Сенату, побачило світ розпорядження Намісницького правління, в якому ще раз наголошувалося на необхідності остаточного усунення внутрішніх “малоросійських” митниць і застав на кордонах білоруських, а також Псковської й Смоленської губернії, переміщення їх “по границе империи... в местах приличных”⁵⁹. У 1783 р. розформовано українське козацьке військо як самостійну одиницю й об’єднано з російською армією.

Фактично й законодавчо ліквідувавши Гетьманщину, імперський уряд ще не раз порушував питання про уточнення кордонів між “Великоросією”, “Малоросією” та Слобожанщиною; Україною, Річчю Посполитою й Туреччиною, деякими українськими й російськими губерніями. Проте, тоді вже йшлося про Україну (чи її регіони) не як державу, а головним чином як про одну з “областей”, що входили до складу єдиної імперії⁶⁰. Досить характерною в цьому контексті є доповідь членів Сенату імператриці в 1775 р. про Новоросійську й Азовську губернії, де всі землі між Бугом і Дніпром роз-

⁵⁸ Там само. — С. XI.

⁵⁹ ЦДІАК України. — Ф. 1539. — Оп. 2. — Спр. 69. — Арк. 1–10.

⁶⁰ Там само. — Ф. 54. — Оп. 3. — Спр. 13980. — Арк. 1; Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 4953. — Арк. 5–5 зв.; Ф. 64. — Оп. 1. — Спр. 525. — Арк. 1 і далі; Ф. 1710. — Оп. 2. — Спр. 42. — Арк. 1–42; Спр. 83. — Арк. 1–80; Ф. 1817. — Оп. 1. — Спр. 159. — Арк. 335–338.

глядалися в основному як “росейские”. В ній також зазначалося, що кордон Новоросійської губернії, а отже й Російської імперії, з Польщею на ділянці від гирла Тясмина до гирла Синюхи тоді збігався з межею Єлизаветградської провінції. Далі він ішов униз Бугом до його гирла та Дністра, за ним — до фортеці Кінбурн “с ея округом” (таку офіційну думку від імені членів Сенату висловив граф Григорій Потьомкін)⁶¹.

Досить докладний опис цієї демаркаційної лінії знаходимо в “Акте розграниця Новороссійской губерніи и Польской Украины, заключенном полномочными ея императорского величества и короля Республики польских комиссарами в 5 день генваря 1781 года”. Зазначимо, що мета з обох боків була визначена так: “...Навсегда упредить и отвратить бывшіе между жителями доныне споры и ссоры”⁶². Ще раз уточнювалася вона в “Описаніи границы между Новороссійскою губернією и Польскою Україною” від 16 січня того ж року⁶³. Кордон в обох випадках визначався по річках Тясмин, Ірклій, Вись, Синюха (або Синя Вода), Буг (Бог), Турія, Дніпро, а також суходолом між ними.

В 1783 р. досить активно проходило “дело разграниція Малыя Россіи от Польши в Кіевской губерніи”⁶⁴.

І хоча всі ці заходи й передбачали встановлення кордонів між Російською імперією та Річчю Посполитою “отныне на будущія времена”, проте справа була вирішена тільки в 1793 р., унаслідок так званого другого поділу Речі Посполитої, за яким Правобережну Україну й частину Західної Білорусі було приєднано до Московії. В результаті до складу імперії

⁶¹ Там само. — Ф. 102. — Оп. 2. — Спр. 90. — Арк. 6–6 зв.

⁶² Там само. — Ф. 1127. — Оп. 2. — Спр. 69. — Арк. 57–58.

⁶³ Там само. — Арк. 59–68.

⁶⁴ Там само. — Ф. 736. — Оп. 1. — Спр. 81, 82.

увійшло 4533 кв. милі території, 410 міст і містечок, понад 10 тис. сіл із приблизно 3 млн. жителів⁶⁵.

Говорячи про внутрішні реформування після ліквідації гетьманства, слід зазначити про створення у всіх повітах спеціальних комісарств у “разсужденіи собираемых денежных доходов”. Їхніми функціями опікувався генерал-губернатор. Платня кожному з очільників цих установ у 250 руб. щорічно додатковим тягарем лягла на плечі жителів Лівобережжя. І хоча в кількісному відношенні вони збігалися з чисельністю повітів, у територіальному аспекті (назви, розміщення) мали певні відмінності. Так, у межах Київського полку діяли Київське (замість Остерського) та Козелецьке комісарства; в Чернігівському — Чернігівське та Березенське (замість Менського); Стародубському — Стародубське, Топальське в Стародубі (замість Погарського) та Новгород-Сіверське (додаткове); Ніжинському — збігалися в назвах із повітами; Переяславському — так само; Прилуцькому — лише Іваницьке; Лубенському — Лубенське, Пирятинське (додаткове) та Роменське; Гадяцькому — збіг в назвах із повітами; Миргородському — лише Миргородське, а в Полтавському — тільки Полтавське⁶⁶.

Такі територіальні й адміністративні “невідповідності” ще більш ускладнювали й без того заплутану російськими чиновниками систему правління в межах Лівобережної України, зумовлювали зростання бюрократичного апарату, а з ним — хабарництва та зловживань.

⁶⁵ Краткое начертание истории Государства Польского от Пяста до Станислава Августа Понятовского, последнего его короля. — СПб., 1847. — С. 70; *Смолій В.А.* Возз’єднання Правобережної України з Росією. — К., 1978. — С. 144.

⁶⁶ *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание... — С. 101.

Крім того, за наказами генерал-губернатора й розпорядженнями Малоросійської колегії з полкових старшин, бунчукових і військових товаришів був створений спеціальний загін так званих наглядачів (“смотрителей”) майже в усіх полках (крім Полтавського) для “всякого хозяйстваенного наблюдения”. В зв’язку з чим виникли специфічні доглядацькі (бюрократичні) інституції в Києві, Чернігові, Стародубі, Погарі, Батурині, Глухові, Переяславі, Прилуках, Лубнах і Миргороді — всього 11 у 9 полках (1766).

Стосовно повноважень генерал-губернаторів у межах Гетьманщини (до правління Катерини II) цікавими є спостереження О. Шафонського, які значною мірою відобразили реалії XVIII ст. Зокрема, він зазначив: “Сии генералы-губернаторы хотя и назывались киевскими и присутствовали в Киевской губернской канцелярии, но ... город Киев и его генералы-губернаторы *не имели настоящей и целой губернии*, так как прочие в России генералы-губернаторы и губернаторы. Их власть и управление до Малой России и до гетманов или до их уряду вовсе не простиралась, *а им была от губернии Смоленской до пределов турецьких простирающаяся граница* и по ней военная стража и все пограничныя крепости, не исключая гарнизона нежинского, кроме глуховского, от московскаго обер-коменданта зависимаго, поручена”⁶⁷.

Зрозуміло, що з приходом до влади Катерини II всі колишні прерогативи української адміністрації у відносинах із губернерами було скасовано. Практично завершило руйнацію полкового військово-адміністративного устрою Гетьманщини створення на її території трьох намісництв⁶⁸.

Формування документальної бази з описів намісництв здійснювалось у кілька етапів: збір інформації, її система-

⁶⁷ Там само. — С. 103–104.

⁶⁸ Черниговские губернные ведомости. — 1888. — № 19.

тизація та письмове оформлення. В листопаді 1781 р. підготовлені матеріали комісія переслала до Малоросійської колегії⁶⁹.

Зокрема Чернігівське намісництво офіційно відкрив у Чернігові граф П. Румянцев-Задунайський 19 січня 1782 р. На сході воно межувало з Харківським і Катеринославським, на півдні — з Київським намісництвами, на заході досягало кордонів Речі Посполитої та Могилянського намісництва, на півночі стикалося з Новгород-Сіверським намісництвом. Напередодні його відкриття до складу Чернігівського полку, більшу частину якого долучили до намісництва, входили сотні: полкова Чернігівська, Вибельська, Слабинська, Білоуська, Роїська, Любецька, Городнянська, Седнівська, Березнянська, Столинська, Синявська, Киселівська, Менська, Волинська, Сосницька й Понорницька — всього 16⁷⁰. У полку налічувалось 1 місто, 9 містечок і 719 сіл. Окрім них до території Чернігівського намісництва приєднали частинами сотні Гадяцького, Київського, Лубенського, Ніжинського, Прилуцького та Стародубського полків. За даними ревізії 1782 р., у його межах опинилося 2143 населені пункти, серед них 11 міст, 26 містечок, 659 сіл, 40 слобід, 1393 хутори з населенням 7465560 осіб (без врахування дворян). Намісництво поділено на 11 округів, або повітів: Чернігівський, Городницький, Березинський, Ніжинський, Прилуцький, Лох-

⁶⁹ *Бутич І.Л.* Географічні описи Київського намісництва // Історичні джерела та їх використання. — К., 1966. — Вип. 2. — С. 165, 166.

⁷⁰ *Дашкевич Я.* Гетьманська Україна: полки, полковники, сотні Лівобережжя // Пам'ятки України. — 1990. — № 3. — С. 17–20; *Заруба В.* Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. — Дніпропетровськ, 2007. — 380 с.

вицький, Глинський, Роменський, Гадяцький, Зіньківський, з районними центрами відповідних міст⁷¹.

За даними О. Шафонського, конкретно з Київського полку до намісництва відійшли частини Козелецької, Кобизької, Моровської сотень і повністю Остерська, Носівська, Мринська, Олишівська сотні. Від Стародубського полку — лише частина Топальської сотні. З Ніжинського полку — сотні: 1, 2, 3 і 4 полкові, Веркіївська, Девицька, Зіньківська, 2-а Борзенська, Івангородська, Прохорська; частинами: Бахмацька та 1-а Борзенська. З Прилуцького полку — сотні Полкова, Монастирська, Ічанська, Іваницька, Красноколядинська, Сребрянська 1-а і 2-а Варвинська, Переволочанська; частинами: Голюньська та Жоравська. З Лубенського полку — сотні: 1-а та 2-а Лохвицька, Янишпольська (або 3-я Лохвицька) Чорнуска, Городиська, 1-а та 2-а Сечанська, Глинська, Хмелівська, Костянтинівська; частинами: Курінська й Роменська. Гадяцький полк увійшов майже повністю з усіма 16 сотнями, крім частини 2-ої Комишанської. Загалом же, за підрахунками О. Шафонського, до складу намісництва долучено територію 7 полків, а в них 70 сотень, з 2854 населеними пунктами й населенням 315968 душ чол. статі⁷².

До відкриття намісництва “справжніми” містами вважалися лише Чернігів і Ніжин. 1782 р. такими стали і колишні містечка Городня, Березна, Борзна, Прилуки, Лохвиця, Глинськ, Ромни, Гадяч і Зіньків. 26 містечок, які раніше “мали” власні сотні, опинились у статусі “звичайних”.

⁷¹ *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание... — С.140, 196.

⁷² Там само. — С. 150–153. Як бачимо, дані дещо відрізняються від вищенаведених. Це, очевидно, пов'язано з тим, що вчений у цьому випадку використав матеріали ревізії 1764 р. і облік лише чоловічого населення. Географічні назви подано за джерелом.

Межі повітів Чернігівського й Городницького, що проходили по р. Дніпро, збігалися з кордоном із Річчю Посполитою. На прикордонні функціонувала особлива кінна сторожа. Вона зосереджувалась у 38 станах і форпостах, які розтяглися на відстань 197 верст — від кордонів Могилівського намісництва до Київського намісництва. Лише на кордоні з останнім знаходилося 8 форпостів уздовж 42 верст.

Наскільки сильно різнився повітовий устрій від полковосотенного свідчать наступні дані. Так, Чернігівський повіт складався з частин трьох полків — Чернігівського, Київського та Ніжинського, зокрема з їхніх 10 сотень: Полкової, Вибельської, Слабинської, Білоуської, Ропської, Любецької, Морovenської, Остерської, Козелецької, Девицької (с. Буда). Зокрема, містечко Морoven до відкриття намісництва належало до Київського полку і в ньому знаходилася сотенна канцелярія. Село Вибли було в складі Чернігівського полку, становило центр Вибельської сотні, мало відповідне правління. Всі адміністративні функції в них виявилися знищеними. В схожій ситуації опинилося чимало населених пунктів новоствореного повіту. Водночас чіткого межування в ньому не зробили, а тому його площа залишалася до кінця не визначеною. Приблизно ж вона становила 406496 дес. і 1600 квадратних сажнів⁷³.

Чернігівський повіт на сході й півдні межував із Березинським повітом, до південно-західної частини Київської губернії — з Козелецьким повітом, на заході — з Річчю Посполитою (по р. Дніпро) та Городницьким повітом, і на півночі — із цим же повітом. Довжина, від Дніпра (кордону з Річчю Посполитою) до Березинського повіту досягала 90, а ширина, від Київської губернії до Городницького повіту, — 70 верст. Окружність Чернігівського повіту становила 70 верст.

⁷³ Там само. — С. 223, 226.

Городницький повіт оформлено з частин 6 сотень 2 полків — Чернігівського (Городницька, Любецька, Білоуська, Роїська, Седнівська) та Стародубського (Тапальська). На сході він межував із Новомеським повітом (Новгород-Сіверське намісництво), на півдні — з Березинським і Чернігівським повітами, на заході — з Річчю Посполитою, на півночі — з Білецьким повітом (Могилівська губернія). Довжина, від Дніпра до Новгород-Сіверського намісництва (с. Кмосів), досягала 115 верст, а ширина, від межі Березинського повіту, або містечка Седніва, до кордону Могилівської губернії (посад Добрянський), становила 61 версту.

Березинський повіт охопив територію частин 15 сотень 3 полків — Чернігівського (Березенська, Седнівська, Вибельська, Столинська, Менська), Ніжинського (1, 3, 4 Полкові, Веркіївська, 1-а Борзенська, Девиця-Салтиковська), Київського (Олешівська, Остерська, Козелецька, Мринська). На сході повіт межував із Сосницьким (Новгород-Сіверське намісництво) та Борзенським повітами; на півдні — з Ніжинським повітом; на заході — з Чернігівським та Козелецьким (Київське намісництво) повітами; на півночі — з Городницьким і Сосницьким (Новгород-Сіверське намісництво). Від межі Сосницького до Козелецького відстань досягала 94 верст, а між Городницьким і Борзенським — 63, між Чернігівським і Ніжинським повітами — 20 верст.

Повіт Борзенський складався з частин 2-х полків, а в них 13 сотень — Ніжинського (1-а і 2-а Борзенська, Прохорська, Зінківська, Івангородська, Бахмацька, 1, 2 і 4-а Полкова, Веркіївська) та Прилуцького (Ічанська, Голюнська, Красноколядинська). На сході Борзенський повіт межував із Коноптоським (Новгород-Сіверське намісництво) і Роменським (Чернігівське намісництво) повітами; на півдні — з Прилуцьким повітом; на заході — з Ніжинським, а на північному заході — з Березинським повітами; на півночі — з Коропським

повітом (Новгород-Сіверське намісництво). Довжина, від Березинського до Роменського повіту, становила 125 верст, а ширина, від Ніжинського до Коропського, — 30 верст. Крім того, цей повіт виходив на степовий район. Досить типовою для нього стала доля містечка Івангород, яке розташувалося на обох берегах р. Остер. За польського панування воно знаходилось у власності шляхтичів, у роки Національної революції визначалось як сотенний центр, мало відповідне адміністративне й духовне (монастирське) правління⁷⁴.

Повіт Ніжинський утворено з частин 3-х полків, а в них 10 сотень — Ніжинського (1, 2 і 4 Полкова, Веркіївська), Київського (Мринська, Козелецька, Носівська, Кобизька) та Прилуцького (Монастирська, Ічанська). На сході він межував із Борзенським повітом, на півдні — з Прилуцьким, на південному заході — з Козелецьким, на заході — з Козелецьким і Борзенським повітами, а на півночі — лише з останнім. У довжину він протягнувся по Великому Катеринославському шляху, що починався від Чернігова, між межами Березинського та Прилуцького повітів на 67 верст, а в ширину — Московським шляхом, між Борзенським і Козелецьким повітами на 47 верст. Деякі містечка повіту, такі, як Веркіївка та Мрин, до відкриття намісництва були центрами сотень, мали власне відповідне правління⁷⁵.

На відміну від багатьох інших, Прилуцький повіт сформували переважно з частини одного полку — Прилуцького, на основі 9 його сотень (Полкова, Іваницька, Переволочанська, Срібрянська, Жоравська, 1 і 2 Варвинська, Монастирська, Ічанська). На сході він межував з Роменським і Глинським повітами; на півдні — з Пирятинським (Київське намісництво); на заході — з Переяславським і Ніжинським; на

⁷⁴ Там само. — С. 389, 390, 394.

⁷⁵ Там само. — С. 427, 428.

півночі — з Борзенським і Ніжинським. Довжина (між Ніжинським, Глинським і Пирятинським) досягала 64 верст, а ширина (між Роменським і Переяславським повітами) — 52 версти і 100 сажнів⁷⁶.

Повіт Глинський утворено з частини 3-х полків (11 сотень) — Лубенського (Глинська, 1-а і 2-а Люхвицька, Куринська, Костянтинівська, Роменська, Янишпольська), Прилуцького (Срібрянська, 1-а і 2-а Варвинська) та Гадяцького (3-я Гадяцька). На сході він межував із Гадяцьким повітом, на півдні — з Лохвицьким, на заході — з Пирятинським і Прилуцьким, на півночі — з Роменським повітом. Довжина (між Прилуцьким і Гадяцьким) досягала 70 верст, а ширина (від Роменського до Лохвицького) — 45 верст⁷⁷.

Повіт Роменський складено з частин 2-х полків, 7 сотень — Лубенського (Роменська, Хмелевська, Костянтинівська, Глинська) та Прилуцького 2-а Варвинська, Срібрянська, Красноколядинська). Ця територіально-адміністративна одиниця межувала на сході з повітом Недригайлівським (Харківське намісництво^{*}) і Гадяцьким; на півдні — з Глинським; на заході — з Прилуцьким і Борзенським; на півночі — з Конотопським (Новгород-Сіверське намісництво). Довжина (між повітами Борзенським і Гадяцьким) становила 100 верст, ширина (від межі Глинського до Конотопського) — 40 верст.

⁷⁶ Там само. — С. 488, 489.

⁷⁷ Там само. — С. 522, 523.

^{*} Харківське намісництво створено за указом царського уряду від 25 квітня 1780 р. До нього ввійшли Ізюмська, Охтирська, Сумська, Харківська провінції ліквідованої Слобідсько-Української губернії і невелика частина Белгородської Губернії // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XX. — № 15004; Топографическое описание Харьковского наместничества / с предисловием и примечаниями Д.И. Багалея. — Харьков, 1888.

Повіт Лохвицький утворено з частин 2-х полків, 10 сотень: Лубенського (1-а, 2-а Полкова, Янишпольська, Чорнуска, Городиська, Куринська; 1-а, 2-а Сечанська) та Гадяцького (Рашевська, 2-а Колишанська). Він межував на сході з Гадяцьким і Миргородським повітами; на півдні — з Лубенським і Пирятинським; на заході — з Глинським. Завдовжки (між повітами Пирятинським і Гадяцьким) він був 61,5 верст, а завширшки (від межі Глинського до Лубенського) — 25 верст.

Гадяцький повіт, як і Прилуцький, сформовано з одного полку — Гадяцького, а в ньому 6 сотень (1, 2 і 3 Полкова, Веприцька, Рашевська, Лютенська). На сході від межував із Зіньківським, Недригайлівським і Лебединським повітами, на півдні — з Миргородським; на заході — з Лохвицьким і Глинським, на півночі — з Роменським. Довжина (від Недригайлівського до Миргородського, тобто між кордонами Харківського та Київського намісництва) досягала 60 верст, а ширина (від Лохвицького до Зіньківського, в районі урочища Громадське) — 40 верст.

Зіньківський повіт також складався з частин того самого полку, 10 сотень (1, 2 і 3 Зіньківська, а саме хутори в них, Грунська, Куземинська, 1, 2 і 3 Опішнянська, 2-а Ковалевська, Лютенська). На сході він межував з Охтирським і Краснокутським повітами (обидва — Харківського намісництва); на півдні — з частиною Полтавського полку (Катеринославське намісництво); на заході — з Миргородським і Гадяцьким; на півночі — знову з Охтирським. Завдовжки (від Охтирського до Полтавського) був 48 верст, завширшки (між Охтирським і Миргородським) — 30 верст.

Як бачимо, вся територія полків, а в них сотень, була штучно пошматована і, на перший погляд, хаотично складена в межах не лише різних повітів, а й намісництв. Повтори назв одних і тих самих сотень свідчать про те. Доволі показовим у цьому контексті є приклад з 1, 2 і 3 Полковими сотнями

Гадяцького полку, які опинилися в складі однойменного повіту, а хутори в них відійшли до Зіньківського повіту. Ба більше, 3-я Полкова (Гадяцька) також зазначена в складі Глинського повіту. Деякі частини інших сотень Гадяцького полку приписали до Лохвицького повіту. Цілком очевидно, що порівняно часті “реформування” на території Гетьманщини протягом XVIII ст. спричинили не тільки рясноту понять і термінів — полк, повіт, комісарство, намісництво, губернія тощо, а і плутанину в їх сприйнятті та застосуванні місцевими жителями. Так, джерела 1780–90-х рр. зафіксували часте застосування замість поняття “намісництво” (Київське, Новгород-Сіверське, Чернігівське) “губернія”. Це, наприклад, знайшло своє яскраве відображення в праці О. Шафонського “Черниговского наместничества топографическое описание...”. Навіть після ліквідації полково-сотенного устрою й заміни його на повітовий у народі ще довго побутувало поняття “полк”. Наприклад, виходець із такого-то полку, і аж ніяк не повіту. Водночас царським урядом здійснювалося прискорене стирання однієї з характерних рис ментальності козацтва — усвідомлення належності до певної військово-адміністративної одиниці — сотні чи полку.

Не менш складно та плутано, в дусі поширення загальноімперських законів і порядків за обласною реформою 1775 р., відбувалося формування Новгород-Сіверського намісництва з його адміністративним центром, де розмістилося головне правління на чолі з губернатором (намісником). На відміну від Чернігівського і Київського намісництв, тут не було окремого полку, котрий би становив основу його адміністративно-територіального поділу. До Новгород-Сіверського намісництва ввійшли такі 11 повітів, утворених із частин колишніх полків, а в них — подрібнених сотень: *Новгород-Сіверський* — зі Стародубського полку (Новгород-Сіверська та Шептаківська сотні) та Чернігівського полку (Сосницька,

Волинська та Понорницька сотні); *Стародубський* — зі Стародубського полку (1 і 2-а Полкова, Топальська, Новомістська, Мглинська, Шептаківська та Бакланська сотні); *Погарський* — зі Стародубського (Погарська, Бакланська, 1 і 2-а Почепівська, Новгородська та Шептаківська сотні) і Ніжинського (Ямпільська сотня) полків; *Мглинський* — зі Стародубського (Мглинська, Бакланська, 1 і 2-а Почепівська сотні); *Глухівський* — з Ніжинського (Глухівська й Ямпільська сотні) та Стародубського (Новгородська сотня) полків; *Кролевецький* — з Чернігівського (Понорницька сотня), Ніжинського (Кролевецька, Воронезька, Коропська, Батуринська, Ямпільська, Конотопська, Глухівська сотні) та Стародубського (Новгородська й Шестаківська сотні) полків; *Коропський* — з Ніжинського (Коропська, Бахмачська, 1 і 2-а Борзенська, Батуринська, Шаповалівська й Новомлинська сотні) та Чернігівського (Менська й Сосницька сотні) полків; *Сосницький* — з Ніжинського (Конотопська, Глухівська, Попівська сотні), Лубенського (Костянтинівська, Хмелівська, Роменська, Смелянська сотні) й Прилуцького (Голюньська сотня) полків; *Новомістський* — зі Стародубського полку (Топальська, 2-а Полкова); *Суразький* — зі Стародубського полку (Мглинська, Новомістська, Топальська сотні). 1782 р. на території Новгород-Сіверського намісництва значилось 11 міст, 20 містечок і ще 2186 різних населених пунктів із людністю 371046 душ чол. статі.

За матеріалами, які використав П. Федоренко, в межах Новгород-Сіверського намісництва налічувалося 74902 двори, в них — 93781 хата, без дворових хат — 8053, де мешкало 306879 душ чол. статі. Для порівняння, за його ж даними, в Чернігівському намісництві було 66168 дворів, а в них — 102987 хат, без дворових хат — 7655, 308389 душ чол. статі⁷⁸.

⁷⁸ Опис Новгород-Сіверського намісництва. — С. XVII.

Щоб краще усвідомити межі Київського намісництва, окреслимо хоча б приблизно його територію в сучасних вимірах. Вона повністю або в частинах охоплювала Києво-Святошинський, Васильківський та Обухівський райони Київської області (правий берег Дніпра), а також велику частину ліво-бережного регіону: на Київщині — Баришівський, Бориспільський, Броварський, Вишгородський, Переяслав-Хмельницький і Яготинський райони; на Чернігівщині — Бобровицький, Варвинський, Козелецький, Носівський, Прилуцький; на Полтавщині — Великобагачанський, Глобинський, Гребінківський, Лубенський, Миргородський, Оржицький, Пирятинський, Решетилівський, Семенівський, Хорольський, Чорнухинський і Шишацький райони; на Черкащині — Драбівський, Золотоніський і Чорнобаївський райони⁷⁹.

Стосовно ж безпосередньо Київського намісництва 1781 р., то воно було утворено з таких 11 повітів: Київського, Козелецького, Остерського (Острозького), Переяславського, Золотоніського, Пирятинського, Лубенського, Миргородського, Хорольського, Голтвянського та Городиського (Градизького).

До складу *Київського повіту* увійшли частини таких полків і сотень:

- полку Київського, сотні Київської — м. Київ з околицями й ще 113 населених пунктів, а в них — 5940 хат, 21547 душ чол. статі*;
- сотні Гоголівської — 7 населених пунктів (4 села, 1 слобідка, 2 хутори), 191 хата, 666 душ чол. статі;
- сотні Бориспільської — 20 населених пунктів, 440 хат, 1494 душі чол. статі;

⁷⁹ Передмова // Описи Київського намісництва 70-80 років XVIII ст. — К., 1989. — С. 7-8.

* Всі статистичні дані по Київському намісництву наведені за ревізією 1764 р., назви населених пунктів подані за документом.

- полку Переяславського, сотні Воронківської — м-ко Воронків і ще 13 населених пунктів, 1491 хата, 3748 душ чол. статі.

А всього в повіті Київському — 1 місто та 153 інші населені пункти, 8062 хати, 27455 душ чол. статі⁸⁰.

До складу *Козелецького повіту* увійшли частини таких полків і сотень:

- полку Київського, сотні Козелецької — м. Козелець і ще 33 населені пункти, 1461 хата, 4691 душа чол. статі;
- сотні Остерської — 16 населених пунктів, 511 хат, 1315 душ чол. статі;
- сотні Бобровицької — м-ко Бобровиця й ще 14 населених пунктів, 1629 хат, 4224 душі чол. статі;
- сотні Кобизької — м-ко Кобижча й ще 13 населених пунктів, 1588 хат, 4390 душ чол. статі;
- сотні Носівської — 3 села, 363 хати, 821 душа чол. статі;
- полку Переяславського, сотні Березанської — 10 населених пунктів, 1045 хат, 3274 душі чол. статі;
- сотні Басанської — м-ко Басань і Биків та ще 31 населений пункт, 3581 хата, 9585 душ чол. статі.

А всього в повіті Козелецькому — 1 місто, 4 містечка, 120 інших населених пунктів, 10178 хат, 28400 душ чол. статі⁸¹.

До складу *Остерського повіту* долучено частини таких полків і сотень:

- полку Київського, сотні Остерської — м. Остер з околицею, м-ко Метки та ще 54 населені пункти (41 село і 13 хуторів), 2598 хат, 7973 душі чол. статі;

⁸⁰ Опис Київського намісництва 1781 р. // Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. — С. 90–94.

⁸¹ Там само. — С. 94–97.

- сотні Моровської — 2 села, 75 хат, 220 душ чол. статі;
- сотні Бобровицької — 2 села, 153 хати, 537 душ чол. статі;
- сотні Козелецької — 2 села, 1 хутір, 329 хат, 1077 душ чол. статі;
- сотні Гоголівської — м-ко Гоголівка, 15 сіл і 4 хутори, 1745 хат, 5499 душ чол. статі;
- сотні Бориспільської — м-ко Бориспіль і ще 9 населених пунктів (4 села, 5 хуторів), 1607 хат, 4710 душ чол. статі;
- сотні Київської — м-ко Бровари та 2 села, 223 хати, 709 душ чол. статі;
- полку Переяславського, сотні Басанської — 2 села, 143 хати, 494 души чол. статі;
- сотні Березанської — 2 села і 1 хутір, 174 хати, 526 душ чол. статі;
- сотні Баришевської — м-ко Баришевка й ще 22 населених пункти, 1730 хат, 4976 душ чол. статі.

А всього в повіті Остерському — 1 місто, 5 містечок, 118 сіл і хуторів, 8777 хат, 26721 душа чол. статі⁸².

До складу *Переяславського повіту* увійшли такі території:

- полку Переяславського, сотні 1-ої Полкової — м. Переяслав і ще 16 населених пунктів, 2905 хат, 7165 душ чол. статі;
- сотні 2-ої Полкової — 16 населених пунктів, 1829 хат, 4277 душ чол. статі;
- сотні 3-ої Полкової — 14 населених пунктів, 1096 хат, 2360 душ чол. статі;
- сотні Терехтимирівської — 21 населений пункт, 585 хат, 1431 душа чол. статі;

⁸² Там само. — С. 97–100.

- сотні Березанської — м-ко Березань, 1 село та 3 хутори, 583 хати, 1612 душ чол. статі;
- сотні Гельмязівської — 4 села, 437 хат, 1056 душ чол. статі;
- сотні Яготинської — м-ко Яготин, 74 населені пункти, 3519 хат, 9804 душі чол. статі.

А всього в повіті Переяславському — 1 місто, 2 містечка, ще 129 населених пунктів, 10954 хати, 27705 душ чол. статі⁸³.

До складу *Золотоніського повіту* долучено частини таких полків і сотень:

- полку Переяславського, сотні Золотоніської — м. Золотоноша, 22 села і слободи, 66 хуторів, 3231 хата, 6789 душ чол. статі;
- сотні 2-ої Полкової — 1 село, 309 хат, 631 душа чол. статі;
- сотні Піщанської — м-ко Піщане, 2 села і 7 хуторів, 660 хат, 1118 душ чол. статі;
- сотні Бубнівської — м-ко Бубнів, 3 села, 2 хутори, 682 хати, 1435 душ чол. статі;
- сотні Домонтівської — м-ко Домонтів, 3 села, 6 хуторів, 601 хата, 1600 душ чол. статі;
- сотні Кропивнянської — м-ко Кропивна, 10 сіл і слобод, 36 хуторів, 2347 хат, 4542 душі чол. статі;
- сотні Канівської — 1 село та 1 хутір, 420 хат, 967 душ чол. статі;
- сотні Іркліївської — 1 слобода, 32 хати, 32 душі чол. статі;
- сотні Гельмязівської — м-ко Гельмязів, 8 сіл і 14 хуторів, 2094 хати, 4887 душ чол. статі;

⁸³ Там само. — С. 100–104.

- сотні Ліплянської (Ліплявської) — м-ко Ліплява, 2 села і 6 хуторів, 358 хат, 775 душ чол. статі;
- сотні Яготинської — 9 населених пунктів, 351 хата, 1003 душі чол. статі;
- полку Лубенського, сотні Яблунівської — м-ко Яблунів, 9 сіл і 30 хуторів, 1538 хат, 3841 душа чол. статі;
- сотні 1-ої Пирятинської — 7 населених пунктів, 255 хат, 271 душа чол. статі.

А всього в повіті Золотоніському — 1 місто, 7 містечок, 246 сіл, слобод і хуторів, 12878 хат, 27832 душі чол. статі⁸⁴.

Пирятинський повіт сформовано з частин таких полків і сотень:

- полку Лубенського, сотні 1-ої Пирятинської — м. Пирятин, ще 71 населений пункт, 4312 хат, 10738 душ чол. статі;
- сотні 2-ої Пирятинської — 15 населених пунктів, 1049 хат, 2791 душа чол. статі;
- сотні Яблунівської — 5 населених пунктів, 535 хат, 1216 душ чол. статі;
- сотні Куринської — 2 села, 344 хати, 894 душі чол. статі;
- полку Ніжинського, сотні 1-ої Полкової — 1 село, 140 хат, 304 душі чол. статі;
- полку Прилуцького, сотні Переволочанської — 6 населених пунктів, 305 хат, 854 душі чол. статі;
- сотні Жоравської — 2 села, 461 хата, 1113 душ чол. статі;
- сотні Полкової — 49 населених пунктів, 2001 хата, 2053 (?) душі чол. статі*;

⁸⁴ Там само. — С. 104–110.

* У документі зазначено, що загальна кількість душ чол. статі становила 66. Не зовсім зрозуміло, чому подано таку цифру, адже лише

- полку Переяславського, сотні Яготинської — 14 населених пунктів, 753 хати, 1306 душ чол. статі;
- сотні Басанської — 5 населених пунктів, 395 хат, 1517 душ чол. статі.

А всього в повіті Пирятинському — 1 місто, 180 сіл, слобод і хуторів, 10295 хат, 26900 душ чол. статі⁸⁵.

До складу *Лубенського повіту* долучено частини таких полків і сотень:

- полку Лубенського, сотні 1-ої Полкової — м. Лубни, ще 46 населених пунктів, 2419 хат, 5282 душі чол. статі;
- сотні 2-ої Полкової — 113 населених пункти, 2934 хати, 6951 душа чол. статі;
- сотні Снітинської (Снятинської) — м-ко Снітин (Снятин), 26 населених пунктів, 2621 хата, 6589 душ чол. статі;
- сотні 1-ої Сечанської — 1 село, 97 хат, 302 душі чол. статі;
- сотні 2-ої Сечанської — 2 села, 390 хат, 856 душ чол. статі;
- сотні Городиської — 5 населених пунктів, 367 хат, 788 душ чол. статі;
- сотні Курінської — м-ко Куріньки, ще 21 населений пункт, 806 хат, 2038 душ чол. статі;
- сотні Лукомської — 3 населених пункти, 161 хата, 413 душ чол. статі;
- сотні 1-ої Пирятинської — 8 населених пунктів, 298 хат, 698 душ чол. статі;

підсусідків налічувалося 1758 осіб, козаків — 245, інших різних осіб — 50.

⁸⁵ Там само. — С. 110–115.

- сотні Яблунівської — 10 населених пунктів, 453 хати, 1065 душ чол. статі;
- сотні 2-ої Пириятинської — 8 населених пунктів, 271 хата, 655 душ чол. статі;
- сотні Горошинської — 4 населених пункти, 198 хат, 507 душ чол. статі;
- полку Миргородського, сотні 1-ої Полкової — 9 населених пунктів, 365 хат, 1066 душ чол. статі.

А всього в повіті Лубенському — 1 місто, 1 містечко, 247 сіл, слобод і хуторів, 11380 хат, 27210 душ чол. статі⁸⁶.

Миргородський повіт сформовано з частин таких полків і сотень:

- полку Миргородського, сотні 1-ої Полкової — м. Миргород, 49 сіл, слобід і хуторів, 2814 хат, 7061 душа чол. статі;
- сотні 2-ої Полкової — м-ко Хомутець (Хомутка), ще 65 населених пунктів, 2991 хата, 8278 душ чол. статі;
- сотні Сорочинської — м-ко* Сорочинці, ще 45 населених пунктів, 2005 хат, 5539 душ чол. статі;
- сотні Яресківської — 1 село, 10 хат, 10 душ чол. статі;
- сотні Устивицької — 3 населені пункти, 163 хати, 384 душі чол. статі;
- полку Гадяцького, сотні 1-ої Ковалівської — м-ко Ковалівка, 1 слобода та 38 хуторів, 792 хати, 1661 душа чол. статі;
- сотні 2-ої Ковалівської — м-ко Борки, 2 села і 6 хуторів, 716 хат, 1601 душа чол. статі;
- сотні Лютенської — 2 села, 153 хати, 335 душ чол. статі;

⁸⁶ Там само. — С. 115–121.

* У документі значиться як місто.

- сотні 1-ої Комишанської — м-ко Комишна (Комишня) і 84 хутори, 1375 хат, 3056 душ чол. статі;
- сотні 2-ої Комишанської — 2 населені пункти, 32 хати, 32 душі чол. статі.

А всього в повіті Миргородському — 1 місто, 5 містечок, 298 сіл, слобод і хуторів, 11051 хата, 27915 душ чол. статі⁸⁷.

До *Хорольського* повіту долучено частини таких полків і сотень:

- полку Миргородського, сотні Хорольської — м-ко* Хорол, 15 сіл і слобод, 178 хуторів, 3557 хат, 8553 душі чол. статі;
- сотні Устивицької — м-ко Устивиця, ще 12 населених пунктів, 937 хат, 2712 душ чол. статі;
- сотні Богацької — м-ко Богачка, ще 47 населених пунктів, 978 хат, 2713 душ чол. статі;
- полку Лубенського, сотні Горошинської — м-ко Горошин і Оржиця, 100 сіл, слобод і хуторів, 2245 хат, 5461 душа чол. статі;
- сотні 2-ої Пирятинської — 9 населених пунктів, 387 хат, 975 душ чол. статі;
- сотні Лукомської — м-ко Лукоми (Лукім'я), ще 42 населені пункти, 1403 хати, 3409 душ чол. статі;
- сотні Яблунівської — 19 населених пунктів, 839 хат, 2582 душі чол. статі;
- сотні Кропивнянської — 1 село і 1 хутір, 195 хат, 198 душ чол. статі.

А всього в повіті Хорольському — 6 містечок, 414 сіл, слобод і хуторів, 10541 хата, 26405 душ чол. статі⁸⁸.

⁸⁷ Там само. — С. 121–128.

* У документі визначено містом.

⁸⁸ Там само. — С. 128–138.

Городиський повіт сформовано з частин таких полків і сотень:

- полку Миргородського, сотні Городиської — м. Городище (Градизьк), 82 населені пункти, 2434 хати, 5897 душ чол. статі;
- сотні Хорольської — 10 населених пунктів, 408 хат, 1026 душ чол. статі;
- полку Лубенського, сотні Чигрин-Дібровської — містечка Чигрин-Діброва та Вереміївка, ще 76 населених пунктів, 5844 хати, 4467* душ чол. статі;
- сотні Жовнинської — м-ко Жовнине, ще 57 населених пунктів, 2311 хат, 5652 душі чол. статі;
- сотні Горошинської — м-ко Буромка, ще 4 населені пункти, 605 хат, 1357 душ чол. статі;
- сотні Лукомської — 10 населених пунктів, 554 хати, 1294 душі чол. статі;
- полку Переяславського, сотні Кропивнянської — 1 слобода, 15 хат, 16 душ чол. статі;
- сотні Канівської — 4 села, 831 хата, 1586 душ чол. статі;
- сотні Іркліївської — м-ко Іркліїв, ще 41 населений пункт, 2269 хат, 4782 душі чол. статі.

А всього в повіті Городиському — 1 місто, 5 містечок, 159 сіл, слобод і хуторів, 11635 хат, 27438 душ чол. статі⁸⁹.

Голтвянський повіт сформовано з частин таких полків і сотень:

- полку Миргородського, сотні Голтвянської — м. Голтва, 13 сіл і слобод, 215 хуторів, 2672 хати, 7384 душі чол. статі;

* Очевидно, дані неповні, бо за логікою не може бути більше хат, ніж жителів.

⁸⁹ Там само. — С. 138–144.

- сотні Остапівської — м-ко Остап'є (Остапівка), 8 сіл і 81 хутір, 2087 хат, 4998 душ чол. статі;
- сотні Білоцерківської — м-ка Білоцерківка та Балаклія, 2 села і 149 хуторів, 1491 хата, 3449 душ чол. статі;
- сотні Хорольської — 46 населених пунктів, 1297 хат, 3514 душ чол. статі;
- сотні Богацької — 7 населених пунктів, 154 хати, 372 душі чол. статі;
- сотні Яреськівської — м-ко Яреськи, 4 села та 82 хутори, 1051 хата, 2736 душ чол. статі;
- сотні Шишацької — м-ко Шишаки, 1 село та 120 хуторів, 1243 хати, 3111 душ чол. статі⁹⁰.

Отже, до складу Київського намісництва, як і до Чернігівського та Новгород-Сіверського, увійшла досить пошматована територія колишньої Гетьманщини, а саме — полків Київського, Переяславського, Лубенського, Миргородського, Ніжинського, Прилуцького та Гадяцького. Про частини останніх трьох чомусь не зазначено в новітньому виданні — “Енциклопедії історії України”⁹¹.

Ще раз наголосимо, з усього цього очевидно, що Катерина II з ненавистю ставилася до залишків козацької автономії, зокрема, до її полково-сотенного устрою. З листування імператриці з графом Румянцевим видно, що вона дуже поспішала перекроїти Україну — відкрити намісництва, а тому кілька разів призначала, але відкладала час їх урочистого проголошення через затримку в зборі матеріалів⁹².

⁹⁰ Там само. — С. 144–159.

⁹¹ *Путро О.І.* Київське намісництво // *Енциклопедія історії України*. — К., 2007. — Т. 4: Ка–Ком. — С. 248–249.

⁹² *Федоренко П.* [Передмова] // *Опис Новгород-Сіверського намісництва*. — С. XVIII.

Як бачимо з наведеного вище фактичного матеріалу, в формуванні територій усіх трьох намісництв простежувалося мало логіки, не враховувались і традиції попереднього устрою. Наприклад, до якогось повіту могло ввійти декілька сотень 2-х, а то й 4-х полків. Траплялися випадки, коли до повіту приєднувалось якесь одне село з всього кількома хатами. Так, до Городиського повіту з полку Переяславського, сотні Кропивнянської було долучено лише 1 слободу, де налічувалося 15 хат, а в них — 16 душ чол. статі. До Золотоніського повіту з Лубенського полку, сотні 2-ої Полкової включене тільки 1 село, де мешкала 631 особа чол. статі в 309 хатах.

Згідно з “Історичним і географічним описом Київського намісництва 1787 р.” воно “по геометрическому исчислению” займало площу в 3973785 дес.⁹³ У містах проживало 61847 осіб, а в повітах — 736936, серед них: князівських родів — 6; графських — 3; дворянських родів — 1175; різночинців — 8725; “духовно-світського сану” — 4795; монахів — 349; монахинь — 382; купців — 701; міщан — 23145; козаків — 303316; казенних поселенців — 105306; поміщицьких селян — 301064; різночинських і козацьких підсусідків — 49785 осіб⁹⁴. Щодо управління зазначено: “Светские правительства установлены в нем сообразно высочайшему “Учреждению о губерниях” (1775 р. — О.Г.), но суд производят по прежде употребляемому в сем крае, в городах магдебургскому праву, в земстве — Литовскому статуту, с заимствованием всероссийских законов”⁹⁵.

Київський повіт охоплював територію по обох берегах Дніпра. З правого берега він межував із Річчю Посполитою. Природними кордонами при цьому були: на північно-

⁹³ Описи Київського намісництва. — С. 176.

⁹⁴ Там само. — С. 178.

⁹⁵ Там само. — С. 179.

західному напрямку — р. Ірпінь і на південно-західному — р. Стугна, а також їхні притоки. Власне Стугна протікала за мком Васильків (колишніх Київських сотні й полку), потім повертала до середини повіту. Обидві ріки впадають у Дніпро. На його лівому боці Київський повіт стикався з Остерським і трохи з Переяславським повітами. Адміністративно-територіальна одиниця “по геометрическому исчислению” мала 439264 десятини, 1 місто, 6 містечок, 114 сіл і хуторів, 2716 козаків, 20510 казенних селян, 2535 власницьких посполитих, 111 підсусідків, 97 циган, а всього в повіті душ чол. статі — 35456⁹⁶.

Остерський повіт сягав Речі Посполитої та Черніговського намісництва на обох берегах р. Десна, далі тягнувся кордоном по Дніпру. Місцями він межував із Козелецьким, Переяславським і Київським повітами. Займав територію в 476118,5 десятин, на якій значились 1 місто, 5 містечок, 107 сіл і хуторів, а в них — 8514 дворів, 213 церковників, 81 дворянський рід, 164 різночинці, 10458 козаків, 10821 казенний селянин, 7583 власні посполиті, 910 підсусідків, 2 циган, а всього в повіті — 31356 душ чол. статі⁹⁷.

Козелецький повіт розташовувався між кордонами Ніжинського, Пирятинського, Переяславського та Остерського повітів. Його простір сягав 323553 десятин і включав 1 місто, 4 містечка, 106 сіл і хуторів, а в них — 9751 двір, 170 церковників, 12 монахів, 1 графський рід, 125 дворянських родин, 436 різночинців, 14771 козака, 1900 казенних селян, 14817 власницьких посполитих, 2771 підсусідка, 118 циган. А всього в місті й повіті налічувалася 36281 душа чол. статі⁹⁸.

⁹⁶ Описи Київського намісництва. — С. 198.

⁹⁷ Там само. — С. 202.

⁹⁸ Там само. — С. 203, 206.

Переяславський повіт за течією Дніпра розташовувався на лівому березі, а на правому — Річ Посполита. Навколо нього знаходилися Київський, Остерський, Козелецький, Пирятинський і Золотоніський повіти. Мав у собі 405880 десятин площі, 1 місто, 2 містечка, 114 сіл і хуторів, 10467 дворів, 180 церковників, 1 графський і 110 дворянських родів, 319 різночинців, 15415 козаків, 2677 казенних селян, 13484 власницьких посполитих, 3001 підсусідка, 372 цигана, а всього — 38143 душі чол. статі⁹⁹.

Пирятинський повіт протягнувся до Чернігівського намісництва, де межував напроти Прилуцького повіту з Глинським і Лохвицьким, а далі — з Лубенським, Золотоніським, Переяславським і Козелецьким. Його площа становила 345986,5 десятин. У повіті налічувалось 1 місто, 133 села й хутори, в них — 10077 дворів, 159 церковників, 112 дворянських родин, 279 різночинців, 8772 козаки, 3390 казенних селян, 19364 власницькі посполиті, 2735 підсусідків, 32 цигани, а всього — 36627 душ чол. статі¹⁰⁰.

Лубенський повіт оточували Лохвицький, Миргородський, Хорольський, Золотоніський та Пирятинський повіти, він стикався з Чернігівським намісництвом і займав територію в 270899,7 десятин. У ньому значилось 1 місто, 2 містечка, 142 села і хутори, в них — 39 монахів, 1 графська та 100 дворянських родин, 133 різночинці, 15717 козаків, 3258 казенних селян, 11878 власницьких посполитих, 2007 підсусідків, 29 циган, а всього — 35033 душі чол. статі¹⁰¹.

Миргородський повіт також межував із Чернігівським намісництвом, Лохвицьким, Гадяцьким і Зіньківським, далі — з Голтвянським, Хорольським і Лубенським повітами. Мав

⁹⁹ Там само. — С. 210.

¹⁰⁰ Там само. — С. 214.

¹⁰¹ Там само. — С. 215, 218.

площу 245020 десятин, 1 місто, 6 містечок, 78 сіл і хуторів, а в них — 10606 дворів, 163 церковники, 3 княжеських і 171 дворянську родину, 449 різночинців, 15941 козака, 1093 казенних селянина, 12898 власницьких посполитих, 1774 підсусідки та 12 циган, а всього — 35398 душ чол. статі¹⁰².

Усередині Київського намісництва перебував *Хорольський повіт*, який оточували Городиський, Золотоніський, Лубенський, Миргородський і Голтвянський повіти. Його площа досягала 250625,7 десятин, де було 1 місто, 3 містечка, 163 села та хутори, а в них — 10228 дворів, 171 церковник, 50 дворянських родин, 198 різночинців, 13217 козаків, 477 казенних селян, 17303 власницькі посполиті, 2654 підсусідки і 179 циган, а всього — 36635 душ чол. статі¹⁰³.

Голтвянський повіт прилягав до Катеринославського намісництва, з інших боків — до Городиського, Хорольського та Миргородського повітів. Площу займав 273437,5 десятин, на якій розмістились 1 місто, 1 містечко, 158 сіл і хуторів, 10247 дворів, а людності — 144 церковники, 1 князівська і 124 дворянські родини, 345 різночинців, 14871 козак, 910 казенних селян 13176 власницьких посполитих, 2275 підсусідків, 83 цигани. А всього в повіті мешкало 33382 душі чол. статі¹⁰⁴.

Крайнім у Київському намісництві вважався *Городиський повіт*. За течією Дніпра з лівого боку він межував із Річчю Посполитою, а також Катеринославською губернією, Золотоніським, Хорольським і Голтвянським повітами. Його площа досягала 394146 десятин. У ньому налічувалось 1 місто, 4 містечка, 77 сіл і хуторів, 170 церковників, 88 дворянських родин, 365 різночинців, 16530 козаків, 4399 казенних селян, 10657

¹⁰² Там само. — С. 219.

¹⁰³ Там само. — С. 224, 225.

¹⁰⁴ Там само. — С. 228.

власницьких посполитих, 2365 підсусідків, 44 цигани. Все ж населення повіту становило 37726 душ чол. статі¹⁰⁵.

Золотоніський повіт зосередився поблизу Дніпра, за його течією на лівому березі, нижче Переяславського повіту. Річкою проходив кордон із Річчю Посполитою. Площу займав 448846,3 десятини, де розмістились 1 місто, 7 містечок, 219 сіл і хуторів, 12593 двори, де мешкало 226 церковників, 138 дворянських родин, 738 різночинців, 15818 козаків, 1035 казенних селян, 19320 власницьких посполитих, 2466 підсусідків і 139 циган. А всього в повіті проживало 41834 душі чол. статі¹⁰⁶.

Прикметно, що в “Історичному та географічному описі Київського намісництва 1787 р.” всі сформовані на той час намісництва термінологічно визначено губерніями.

В 1787 р. автори “Книги Київського намісництва” провели дуже кропітку роботу, розписавши за абеткою всі населені пункти по повітах та позначивши їхніх власників і кількість мешканців у них (чол. статі)¹⁰⁷.

До реформування колишньої території Гетьманщини чималих зусиль доклав і імператор Павло I (1754–1801), син Петра III і Катерини II. Очевидно, через своє настирливе бажання скасувати більшість нововведень, встановлених матір’ю, він на початку свого царювання, а саме — 30 листопада 1796 р., видав указ “О возстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошнім правилам и прежним порядкам”¹⁰⁸. Згідно з імператорською волею, запроваджені Катериною II намісництва — Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське, Катеринославське — ліквідовувалися, а замість них створювалися губернії, зокрема, Малоросійська на

¹⁰⁵ Там само. — С. 229, 234.

¹⁰⁶ Там само. — С. 235.

¹⁰⁷ Книга Київського намісництва 1787 р. // Там само. — С. 237–280.

¹⁰⁸ ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XXIV. — № 17594. — С. 213.

Лівобережжі. Безпосередньо в указі йшлося про те, щоб “вместо бывших до сего трех наместничеств, быть одной губернии..., причисля к оной отделенныя к Новороссійской, что потом названа Екатеринославскою, губернии, Полтавскій бывший полк, також от бывшего Миргородскаго полка город Кременчуг с прочими местечками и селеніями, а равномерно и уезды, после того к Екатеринославской же губернии отделенные”¹⁰⁹. Як б цілі не переслідував Павло І, своїм розпорядженням він *фактично відновив історичну територію (точніше — кордони) Гетьманщини XVII — першої половини XVIII ст.* Малоросійська губернія повністю охопила землі Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництва; “традиційну” лівобережну частину Київського намісництва; Полтавський, Градизький, Хорольський, Миргородський, частково Костянтиноградський і Олександрівський повіти* Катеринославського намісництва. Губернським містом визначено Чернігів. Водночас намісницькі правління ще деякий час проіснували, щоб передати до відповідних державних органів документацію й накопичену інформацію.

Того самого року новим малоросійським генерал-губернатором призначено Сергія Кузьмовича Вязмітінова (1749–1819), який перед тим “состоял при Румянцеве”, а з 1790 р. був могилівським губернатором. Він очолив головну виконавчу інституцію в краї — Губернське правління. Саме ця установа зобов’язувалася з’ясувати питання: “...В каких именно городах, крепостях или местечках существовали прежде земские и подкоморские суды, какие именно к ведомству каждого принадлежали селении” і скільки в них налічувалося людності, а

¹⁰⁹ Там само.

* Решта території ліквідованого Катеринославського намісництва приєднано до Новоросійської губернії (1796).

також зібрати “генеральні” карти місцевостей, що ввійшли до складу Малоросійської губернії¹¹⁰.

На початку січня 1797 р. до Малоросійського губернського правління почали надходити відповідні відомості з казенних палат. Протягом січня було отримано й перший комплект карт Київського, Новгород-Сіверського та Катеринославського намісництв. Певна затримка сталася з оформленням і передаванням карт топографічних матеріалів Чернігівського намісництва через недбалість місцевих землемірів і чиновників¹¹¹.

Територіальні реформування Павла I досить швидко звелися нанівець у зв’язку з державним переворотом 11 березня 1801 р., а саме — вбивством імператора і зведенням на престол його сина Олександра I. Згідно з “Маніфестом” нового царя, який проголосив повернення до засад політики Катерини II, було здійснено адміністративно-територіальну реорганізацію. Вже указ від 9 вересня того самого року передбачав створення замість Малоросійської губернії двох інших — Чернігівської та Полтавської з подвійним набором урядовців, поліцейського та судового апарату. Проте повітовий поділ залишився незмінним¹¹².

Коли ж конкретно говорити про параметри та склад Малоросійської губернії, то, словами тогочасного документа, вона мала наступний вигляд: “составленная при возстановлении своем из наместничеств: Новгород-Северскаго, частей: Черниговскаго, Киевскаго и Екатеринославскаго; разделена на двадцать поветов: Черниговской, Козелецкой, Переяславской, Пирятинской, Золотоношской, Хорольской, Кременчугской,

¹¹⁰ ЦДІАК України. — Ф. 1336. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 322.

¹¹¹ Передмова // Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. — К., 1997. — С. 6.

¹¹² О возстановлении п'яти губерний и о подчинении пограничных губерний военным губернаторам: Именной, данный Сенату, сентября 9, 1801 г. // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XXVI. — № 20004. — С. 775–777.

Полтавской, Зеньковской, Гадячской, Лубенской, Роменской, Прилуцкой, Нежинской, Сосницькой, Конотопской, Глуховской, Новгород-Северской, Стародубской и Мглинской.

Простирается в долготу по меридіану на чотиреста восьмидесят сем, в широту по параллелу екватора от девяносто чотырех до двухсот пятдесяти чотырех верст. Ограничивается губерніями: с северной стороны Смоленскою и частями Бело-русскою и Орловскою; с восточной частью Орловскою, Курскою и Слободско-Украинскою; с южной Новоросійскою; с западной Кіевскою, Минскою и частью Белорусскою»¹¹³.

На той час у межах губернії значилося 20 “статних” (штатних) міст: Чернігів (губернський), повітові — Козелець, Переяслав, Пирятин, Золотоноша, Хорол, Кременчук, Полтава, Зіньків (Зеньків), Гадяч, Лубни, Ромен (Ромни), Прилуки, Ніжин, Сосниця, Конотоп, Глухів, Новгород-Сіверський, Стародуб і Млин; 15 “застатних” міст: Березна, Городня, Остер, Миргород, Градизьк, Олександрівськ, Костянтинівград, Лохвиця, Глинськ, Борзна, Короп, Кролевець, Погар, Нове-Місто та Сураж. Окрім них налічувалося 15 посадів, 112 містечок, 1 слобода, 2990 сіл, 3155 хуторів, 94 кам’яні і 333420 дерев’яних будинків. *Жителів, які не сплачували податки*: 18574 дворяни (душі чол. статі) й 18282 дворянки, 5040 церковників (чоловіків) і 7586 церковнослужительок, 232 монахи та 240 монахинь; листонош — 1282 чол. і 1211 жін.; іноземних колоністів — 642 чол. і 636 жін.; греків — 538 чол. і 439 жін.; однодворців — 1302 чол. і 1299 жін.; жебраків — 32 чол. і 130 жін. А всього в губернії значилось осіб, що не сплачували податки — 30151 чол. і 29823 жін.

Особи, що сплачували податки: купці першої гільдії — 33 чол. і 33 жін.; другої — 93 чол. і 87 жін.; третьої —

¹¹³ Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 років // Описи Лівобережної України. — С. 24.

4465 чол. і 4341 жін.; міщан — 34533 чол. і 36555 жін.; козаків, різночинців, підсусідків і військових поселенців — 456412 чол. і 476162 жін.; селян казенного відомства — 97629 чол. і 97837 жін.; власницьких посполитих — 527239 чол. і 537742 жін. *Усього*: 1120404 чол. і 1152758 жін.

А разом у губернії значилось 1150555 чол. і 1182581 жін., “кои суть природные малороссіяне, с частию великороссіян и небольшим числом греков, иностранных и евреев...”¹¹⁴

Отже, проголошуючи протягом другої половини XVIII ст. всілякі брехливі обіцянки та привілеї для українців, царський уряд насправді нищив їхні людські права та “свободи”, своєрідним піком чого стало юридичне оформлення кріпацтва в країні. Водночас він перекроював територію Української держави, яку поступово перетворив на периферійну область. А тому кордони “козацької автономії” були несталими і навіть не завжди точно визначеними. За різних політичних обставин їх не раз уточнювали. Поряд із гетьманським правлінням це здійснювали уряди сусідніх країн — Польщі, Росії, Туреччини чи Кримського ханства. Впливали на територіальну нестабільність відсутність постійного адміністративного центру, тобто столиці, та певна розпорошеність людності на широких українських просторах. Навіть Дніпро, який ще за доби Київської Русі являв собою найголовнішу центральну водну артерію, з кінця XVII ст. поділив країну фактично навпіл, перетворившись на прикордонний рубіж Лівобережжя та Правобережжя. Опанування на тривалий час пониззя ріки кочовиками призвело до майже втрати українцями Причорномор'я (до кінця XVIII ст.).

Поступове обмеження державницьких прав України зумовило неабияке звуження не тільки політичних, а й економічних зносин її жителів із населенням інших держав. Перманентний

¹¹⁴ Там само. — С. 24, 29, 30.

занепад політико-адміністративних осередків на Правобережжі (наприклад, колишньої гетьманської столиці Чигирин) і їх зосередження на Лівобережжі (Батурин, Глухів та ін.) помітно поглиблювали “відрубність” із Західною Україною. З припиненням державотворчих процесів на правому березі й першою руйнацією “християнської козацької республіки” — Запорозької Січі в 1709 р. Українська держава невпинно втрачала загальнонаціональний характер і перетворювалася на периферійну “область” або “Малоросію”. Не раз уряди Речі Посполитої, Росії, Туреччини або її васала Кримського ханства при розігруванні різних політичних комбінацій перетворювали українські землі на своєрідну заставу. А в другій половині XVIII ст., остаточно втративши всі ознаки державності, Україна взагалі перестала репрезентувати незалежний суб’єкт у Європі.

Проте, територіальна руйнація України московською владою на цьому не припинилась, а мала своє продовження й надалі. Так, на початку 1919 р. вона стала вимагати, щоб до її складу ввійшли всі території, де більшість населення становили навіть не росіяни, а, наприклад, українці, однак їх, так би мовити, обласний центр був в межах Росії¹¹⁵. Згідно з такою умовою й внаслідок насильницьких дій, до останньої відійшли землі з переважно українським населенням: 5 районів Курської та 5 районів Воронежської (зокрема, Острогозький, Богучарський і Бирюченський, де українці відповідно становили 90, 80 і 70% усієї кількості жителів) губерній, один район Донської області, один район Ставропільської губернії, три райони Кубанської області (зокрема, Тимрюкський і Сійський, де українці становили 75%)¹¹⁶.

¹¹⁵ Буткевич В. Обережно: фальшивка // Літературна Україна. — 1992. — 20 лютого.

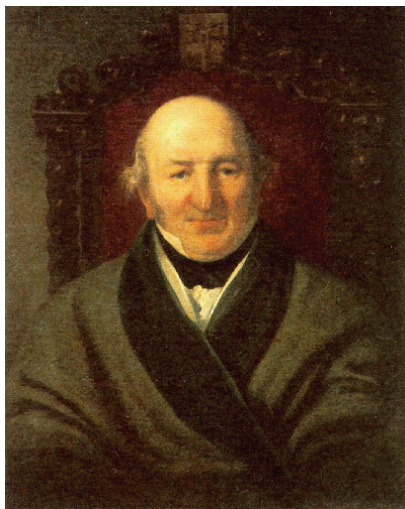
¹¹⁶ Заставний Ф.Д. Українські етнічні землі. — Львів, 1993. — С. 18.

Розділ III. “Імперіозація” та русифікація Слобожанщини

3.1. Суперечності підготовчого етапу нищення козацької автономії (1730–50-ті рр.)

Євдоким Щербінін

Олександр Шаховський

Помітне посилення впливу на суспільно-політичне життя в межах Слобідської України дало змогу уряду Анни Іванівни впритул зайнятися переформатуванням відносин між жителями регіону в бік “імперіозації” та русифікації, що призвело до тяжких етнічних, економічних і моральних наслідків, зо-

крема для українців. Проведення відповідних заходів із боку вищої влади передбачало передусім “узгодженість” місцевого устрою з загальнодержавним. Проте заплановане, на думку Е. Альбовського, було виконане лише наполовину й ще більше заплутало й ускладнило соціально-економічні взаємини як серед населення, так і між ним та центральним управлінням¹.

Основні розбіжності в суспільному устрої Московії та Слобожанщини на той час Д. Багалій означив так: у першій існували служилий стан із боярством на чолі, посадські люди, селяни (зі значним домінуванням кріпаків), а в другій — місце служилих осіб займали козаки. Бояр, посадських людей і кріпаків не було, мало налічувалося купців, при цьому головне те, що панські піддані мали право вільного переходу з маєтку одного державця до іншого. Вже в першій половині XVIII ст. у Московії активно діяв шляхетський або дворянський стан, а на Слобожанщині — ще ні, і це тому, наголосив учений, що козацька старшина тільки в другій половині століття, “по скасуванню козаччини, після соціальної реформи Щербініна”, почала перероблюватись у російське дворянство”. Тоді ж сталося знищення козацтва як стану, а підданих було повернуто в кріпацтво².

Одним із потужних заходів уряду, спрямованих на руйнацію козацької автономії, став перепис населення Слобідських полків, здійснений за указом імператриці лейб-гвардії майором А. Хрущовим у 1732 р. Хоча в указі формально зазначалося, що козаки полишають військову службу через втрату своїх “грунтів”, записуються в небоездатну соціальну катего-

¹ Альбовский Е. История Харьковского слободского казачьего полка 1651–1765 гг. С приложением карты слободских полков. По архивным материалам. — Харьков, 1895. — С. 125.

* 1765 р.

² Багалій Д.І. Історія Слобідської України. — Харків, 1990. — С. 109.

рію підпомічників, а тому потребують державного захисту, насправді ж планувалось обчислення кількості жителів і їхніх господарств, запровадження нового, підвищеного оподаткування³. Зокрема, перепис зафіксував помітне збільшення чисельності “великоросіян”, “підданих” і “робітників”. Причому в одному поселенні нерідко проживали різні групи залежних селян. Деякі панські посполиті виконували барщину по два дні на тиждень: орали, сіяли зерно, косили тощо⁴.

Водночас генерал кавалерії І.-Б. Вейсбах і сенатор, генерал-аншеф О. Шаховський поступово усували від управління краєм полковників і авторитетних старшин, частину козаків перетворювали на солдатів регулярної царської армії, а найкращих і більш забезпечених із них відправляли на службу драгунами. Водночас неабияк зросла значущість ролі бригадира — військового начальника всіх слобідських полків, а також очільника Української оборонної лінії. Зазвичай новопризначені посадовці погано орієнтувались у специфіці місцевого устрою, не усвідомлювали до кінця перспектив реформувань. Зокрема, Вейсбах розпорядженням 1731 р. увів чин ротмістра — посаду між полковими суддею й осавулом, призначення на яку покладалося на дивізійного генерала. На його утримання визначалося п’ять підпомічників⁵. Тобто спостерігалось відверте “змішування” козацької влади з військовим російським керівництвом, причому в бік переваги останнього.

За фаворита Е. Бірона при Анні Іванівні відбулася зміна полкових і сотенних прапорів — на них з’явилося зображення

³ Багалеї Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. — М., 1887. — С. 561–563.

⁴ ЦДІАК України. — Ф. 380. — Оп. 2. — Спр. 7. — Арк. 1–1658; Ф. 1725. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 1–1552.

⁵ Головинский П. Слободские казачьи полки. — СПб., 1864. — С. 135–140.

імперського гербу, зникла назва “хоругва”. Їхнє виготовлення, а також оснащення полків відбувалося здебільшого коштом рядових козаків⁶.

Різно погіршило становище козацтва Лівобережжя та Слобожанщини будівництво Української оборонної лінії, зініційоване царськими генералами на початку 1730-х рр. із метою захисту південних кордонів від турецько-татарських нападів⁷. Задіяні на ній люди масово копали криниці, бо в степах бракувало води, а в болотистій місцевості облаштовували греблі, вздовж укріплень проводили широкі шляхи для зручного переміщення військ, висаджували дерева та колючий терен для утруднення просування татар, будували мости тощо. Проте користі від неї виявилось небагато, бо функції споруджень морально та технічно застаріли, крім того, на ній загинуло чи покалічилося чимало українців. За іронічною характеристикою Е. Альбовського, ця система укріплень обєрігала жителів від ворожих набігів так само “як при сучасному розвитку вогнепальної зброї лати рятували б людину від куль”⁸.

Про масштаби притягнення людей до роботи маємо такі дані. Лише 1731 р. за розпорядженням Білгородської губернської канцелярії від Харківського полку виділили 340 козаків (по одному з кожних 10 дворів, а всього зі слобідського краю призначили 2 тис. робітників). З Гетьманщини відправили

⁶ Іюня 7, 1733 г. Именной, данный генерал-лейтенанту и конной гвардии полковнику князю Шаховскому. — О числе подпомощников у разных чинов слободских полков, о жалованье полковым и прочим служителям и о назначении суммы на содержание полковых канцелярий... // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. IX. — № 6430. — С. 156–159.

⁷ Багалій Д.І. Заселення Південної України (Запоріжжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. — Х., 1920. — 110 с.

⁸ Альбовский Е. Назв. соч. — С. 134, 135.

20 тис. козаків і 10 тис. вільних і володільницьких посполитих. Людей зобов’язували прибувати на місце будівництва з запасом харчів не менше як на три місяці, сокирами, лопатами, кіньми, волами, мішками для носіння землі, возами та ін. За невиконання розпоряджень військове керівництво їх жорстоко карало. Схоже спостерігалось і в наступні роки, аж до початку правління Катерини II⁹.

На розсуд сучасного дослідника О. Корнієнка, “часи зведення на Лівобережжі та Слобожанщині грандіозної споруди (Української лінії. — *О.Г.*), яку за масштабами виконаних робіт можна порівняти хіба що зі Змієвими валами чи прикордонними укріпленнями Римської імперії, залишилися в пам’яті українського народу як період примусового масового відбудовування каторжних робіт”¹⁰.

Тим часом на території регіону розпочалася кардинальна зміна структури суспільства. Цим процесом безпосередньо керував О. Шаховський, який обрав для своєї резиденції м. Суми. Так, для більшості місцевих жителів, окрім дворян, він запровадив статус військових обивателів або володільницьких селян. До першої категорії, в кількості 22 тис., записали дітей козаків і їхніх найближчих родичів по чоловічій лінії, а також підсусідків (осіб, котрі здебільшого не мали власної землі та хат) і підпомічників (представників незалежної частини військового стану). Загалом же військових обивателів виявилось понад 86 тис. осіб.

Певною мірою ситуацію, що склалася в Слобідській Україні на початку 1730-х рр., визначив “іменний” указ від 10 квітня 1733 р., виданий князю О. Шаховському. Найважливіші його положення зводилися до такого. В краї визначалася загальна

⁹ Головинский П. Слободские казачьи полки. — С. 135–159.

¹⁰ Корнієнко О. Нариси військової історії України. Сумський слобідський козацький полк 1659–1765 рр. — К., 2008. — С. 344.

кількість козаків у 4200 осіб: в Охтирському полку — 1 тис., а в Харківському, Ізюмському та Сумському — по 800. Щодо них передбачалось “из старшинских детей подпрапорных сколько надлежит выбрав, как подпрапорных, так и казаков достойных, а прочих, где явятся излишние, определить в число подтощиков, и тем казаком объявить нашу императорскую милость, что с них, кроме их службы, никаких поборов провианта и фуража брано не будет”. Окрім того наказувалось у кожному полку визначити по 100 чоловіків і зробити їм “мундир против ландмилицких полков из собираемых с нынешняго года денег”, тобто за кошт податків слободян. У пункті 3 проголошувалося: “для безволочитнаго челобитчикам в судных делах удовольствия, всем делам, происходящим между старшиною и казаками и посполитами, тако ж и которые малороссияне живут в слободских полках и великороссийские владельцы деревни имеют, тем делам быть в тех же слободских полковых канцеляриях; а которые малороссияне бьют челом на малороссиян, или на великороссийских владельцев, которые живут на великороссийских землях, оным быть в тех же городах, на которых землях они живут, и для того которые прежняя такая дела имеются в Белгородской губернской, или в городах, в воеводских канцеляриях, оная собрав”, необхідно розіслати в полкові канцелярії. Для “порядочного правосудия” планувалося долучити полковників або інших “чинов по рассмотрению”¹¹.

¹¹ Апреля 10, 1733 г. Именной, данный генерал-лейтенанту и конной гвардии полковнику князю Шаховскому. — Об учреждении при Слободских полках казаков, о разбирательстве их судом между собою и малороссиянами, в слободских полковых канцеляриях, а с великороссиянами в тех местах, где сии последние имеют жительство // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. IX. — № 6366. — С. 78.

Отже, на місцях на найвищому рівні встановлювалася точна кількість козаків, їхніх підпомічників, а також структура судочинства. Крім того, конкретно розмежовувалися мешканці Гетьманщини, Росії та Слобожанщини.

Додаткову інформацію щодо козацтва вміщено в “іменному” указі від 7 червня того самого року. В ньому старшинам замість платні “по прежнему обыкновению” призначено певну кількість “присяжных дворов, состоящих в 50 душах”, а саме: полковникам — по 13, полковим обозним та судді — відповідно 7 і 6, осавулу першому — 6, а другому — 4, ротмістру — 5, двом писарям — по 3, хорунжому — 3, трьом канцеляристам — по 1, канцелярським писарям — 2; сотникам — по 3 двори і т. д. З нового, що з’явилося у цьому указі — обов’язок підпомічників “сверх настоящих указанных порционных и рационных, отправляют партикулярную их работу по прежнему обыкновению, как и владельческие подданные имеют отправлять”. Тобто тисячі колишніх рядових козаків фактично зрівняно в правах з панськими посполитими¹².

Правда при цьому полковим старшинам наказувалося “под опасением ответа” не зловживати працею своїх підпомічників і “содержать в добром призрении”. Однак за тих реалій життя наказ цей порушувався повсюдно.

Цим указом передбачалось оподаткування й циган, як те робилося на території Гетьманщини¹³. З цією метою визначалася спеціальна посада в полковому відомстві. В разі потреби з 22201 душі козачих дітей і “свойственников” мали б використовувати необхідне число для доукомплектування на місця козаків, які вибули. Також йшлося про можливість заміни натуральних поборів грошима. Водночас враховувались і такі обставини: “Со скольких дворов подданных взято

¹² ПСЗРИ. — Т. IX. — № 6430. — С. 156.

¹³ Там же. — С. 157.

будет натурою и деньгами, против того ж и с оных подсоседков и подпомощников, кому способно давать в натуре и деньгами; також, чтоб они (старшины. — *О.Г.*) с тех подсоседков и подпомощников, как в натуре, так и деньгами с душ расположение чинили, смотря по имуществу их пожитков, ибо который хотя имеет у себя и мало душ, а довольный имеет достаток, тот может заплатить больше того, который перед тем скуднее, как и владельческие подданные таким же образом в податях уравниваются от своих владельцев; и сколько с оных по способности взято будет провианта и фуража натурою, и оной употреблять в дачу на состоящие полки в указанное число по расположению”¹⁴.

Указ від 7 червня 1733 р. зафіксував наявність у всіх слобідських полках 86228 ревільких душ підпомічників і підсусідків і це було доволі прикметно, адже в Гетьманщині на той час обрахунок жителів здійснювався за кількістю дворів (до початку 1760-х рр.). На кожного з них покладался щорічний збір у вигляді одної порції та на шість місяців по одній рації. В разі заміни натуральних податків на гроші, то мало б виходити з душі 18,3 коп. на утримання драгунських і гарнізонних підрозділів. Водночас із козацьких братів, дітей чоловічої статті, племінників і інших, які залишались у запасі для заміни підпомічників (для “комплекту”) передбачалося збирати по 10 коп. з особи.

Сотенну старшину вимагалось затверджувати у Військовій колегії за рекомендаціями та атестатами з підписами керівництва полку. Причому альтернативних кандидатів на кожну посаду мало висуватися по три чоловіки¹⁵.

У 1734 р. головним присутственным місцем стала Канцелярія комісії встановлення слобідських полків, котру очолив кн.

¹⁴ Там же. — С. 158.

¹⁵ Там же. — С. 159.

Шаховський із двома помічниками з росіян. Тільки тоді, коли в Комісії виникали труднощі при вирішенні суперечливих питань, зокрема бракувало місцевої інформації, до її роботи долучали одного або двох, зрідка більше, українських полковників. Канцелярія стежила за управлінням у регіоні, додержанням законності в судочинстві та в разі потреби передавала справи на перегляд до Сенату чи Військової колегії¹⁶.

Пунктом 5 резолюції від Комісії вимагалось “накрепко смотреть”, щоб власники своєчасно звітували про свої прибутки та витрати й робили відповідні записи в “окладні книги”. Пункт 8 визначив склад установи в таких особах: секретаря, 8-ми канцеляристів і копіїстів, котрих передбачалося вибирати в Білгородській губернії, а платню їм забезпечувати за кошт слобідських обивателів.

Свого часу І. Срезневський обстоював думку про те, що згідно з указами від 10 квітня 1733 р. і 29 травня 1734 р., полкові канцелярії перетворено на звичайні ратуші провінційного типу, а порядок “присутності” визначено відповідно до імперського “Генерального регламенту”, систему судочинства — за тодішніми розпорядженням і постановою уряду¹⁷.

Таке твердження вченого не зовсім відповідало дійсності. Згідно з першоджерелами, створені в другій половині XVII ст., у міру оформлення козацьких полків як адміністративно-територіальних одиниць, полкові канцелярії 1726 р. перепідпорядкували Військовій колегії, офіційно ж скасовані вони були

¹⁶ Августа 27, 1734 г. Высочайшая резолюция на доношение генерала-лейтенанта князя Шаховского. — О порядке управления судными и военными делами Канцелярии комиссии учреждения слободских полков, и о бытии оной под апелляциею Сената // Там же. — № 6619. — С. 403–404.

¹⁷ *Срезневский И.* Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины, со времени ея зеселения до преобразования в Харьковскую губернию. — Харьков, 1839. — С. 61.

маніфестом від 28 липня 1765 р. і лише тоді замінені на “провінційні” установи¹⁸.

Деякі розпорядження імперського уряду першої половини 30-х рр. XVIII ст. безпосередньо стосувалися реформувань і поземельних відносин. Причому в цьому аспекті вони спрямовувалися на захист правових інтересів можновладців. Так, у сенаторському указі від 4 липня 1733 р., який поширювався й на Слобожанщину (“во всенародное известие”), проголошувалося: “чтоб помещики, кто б какого звания ни был, людей своих и крестьян в другие уезды собою без указа отнюдь не переводили, дабы от такого без указанного перевода в платеже подушных денег и рекрут и прочих указных сборов не было помешательства и доимок, и е.и.в. армии в даче жалованья не было нужды...” За порушення норм цього указу передбачалося покарання “без всякой пощады”¹⁹.

Очевидно, в цьому законі слід вбачати ще один (черговий) захід уряду Московії до офіційного встановлення кріпосного права в регіоні.

Наступним указом було збільшено подушний збір зі слобідських циган, а також помітно обмежено їхні права пересування²⁰.

¹⁸ Июля 28, 1765 г. Манифест. — Об учреждении в слободских полках приличного гражданского устройства, и о местопребывании Канцелярий губернской и провинциальной // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XVI. — № 12440. — С. 194–195.

¹⁹ Июля 4, 1733 г. Сенатский. — О подтверждении, чтобы на основании 17 пункта Полковничей инструкции помещики не переводили крестьян своих и людей в другие уезды, без разрешения начальства // Там же. — Т. IX. — № 6453. — С. 185.

²⁰ Июля 5, 1733 г. Высочайшая резолюция на доклад генерал-лейтенанта князя Шаховского. — О бытии особливою Канцелярии для сбора на слободские полки подушных денег, и о прибавке к соби-

Для впорядкування розмежування володінь і вирішення суперечок за них, при кожній полковій канцелярії створили так звані кріпосні контори, в яких мали фіксувати всі по-земельні акти (купчі, обмінні, закладні, уступні, універсали полковників тощо).

31 липня 1734 р. побачив світ особливо важливий “іменний” указ, який підтвердив багато положень попередньо виданих жалуваних грамот про податки, характер і структуру місцевого судочинства, заборону роздачі “диких” (неосвоєних) земель, облаштування шляхів і пошти, торгівлю євреїв і таке інше. Зокрема вирішення цивільних і військових справ було покладено на кн. О. Шаховського, аж доти, поки той не представить імператриці власні міркування щодо їхнього порядку розгляду. Чіткіше визначалася регламентація запису людей у групи козаків і підпомічників, зокрема й новоприбулих із Гетьманщини. Передбачалася платня за доносительство щодо порушення положень при формуванні “присяжних дворів” — за кожного порушника по 50 коп. Наказувалося суворіше ставитися до втікачів-селян від своїх землевласників. Вже вкотре забезпечення спорядження царської армії покладалося на слобідських мешканців, “из собранных во оных полках денег”. Значну увагу приділено правилам єврейської торгівлі. На відміну від її значного обмеження в Гетьманщині, на території Слобожанщини, через малу кількість купців, дозволялося “для пользы обывательской, тем жидам, впредь до указа, товары свои врозь на локти и фунты только по ярмаркам продовать позволить, а о покупке жидам товаров на вырученныя из товаров же деньги, и о не вывозе за границу денег золота и серебра, а из за границы в Малую Россию копеек и

другой монеты под российским гербом, чинить по прежде состоявшимся о том указам...”²¹.

Дещо обмежив набуття землі й різних угідь уряд у 1735 р. Проте він санкціонував дозвіл класифікувати “старі” володіння як “потомственні”, тобто родові, що, безперечно, зміцнювало інститут дворянства²².

Під тиском усіх цих урядових пертурбацій слободяни вже в першій половині 1730-х рр. дедалі частіше тікали на Дон і Волгу, відмовлялися чи ухилялися від сплати обтяжливих грошових податків і натуральних зборів, самочинно полишали козацьку службу. Влада мусила якось реагувати на ці явища, а тому спочатку проголосила відтермінування утримання населенням козацьких військових підрозділів, але незабаром відновила “народне” забезпечення 3-х драгунських і 1-го гарнізонного полку. Ще більшим дисонансом звучить твердження І. Срезневського, коли він пише, що незважаючи на це “Слобідська Україна на той час дуже зблизилась з Росією та росіянами, звикла до нових порядків і змін у побуті й облаштуванні (?), і життя її [населення] багато в чому злилось із загальноімперським, втративши багато чого зі свого українського козацького побуту. Після цього добробут для неї, принаймні в майбутньому, став більш доступнішим і можливішим, тим більш, чим менше ставало для неї життя козацьке (?)”²³.

Інакше кажучи, на думку вченого виходить, що подальша русифікація краю, знищення всього національного (козаць-

²¹ Июля 31, 1734 г. Именной, данный генерал-лейтенанту князю Шаховскому. — О подтверждении прежде данных в слободские полки о податях жалованных грамот... // Там же. — Т. IX. — № 6610. — С. 383–387.

²² *Срезневский И.* Назв. соч. — С. 63.

²³ Там же. — С. 66–67.

кого), перетворення значної частини населення на військових заручників, нарешті, просування ідеї й засад кріпацтва — все це діялося на благо слободян.

Якщо притримуватися такої логіки, то значить і російсько-турецьку війну 1735–1739 р. слід розглядати як продовження “благодійної” діяльності Анни Іванівни ?!

Хоча добре відомо: під час війни значна територія Слобожанщини не оралась і не засівалася, жителі розпродували власні “грунти”, бо потрібні були гроші, щоб харчуватися, зубожіли родини, активізувалися втечі, козаки масово полишали службу або гинули. Водночас просування Україною царських вояків супроводжувалося не лише різноманітними шкодами, а й образами на етнічному ґрунті. Вони надміру вимагали фураж, підводи, погоничів волів²⁴.

Та і сама імператриця в указі від 26 листопада 1739 р. мусила визнати: “Понеже нам известно учинилось, что в малороссийских (лівобережних. — *О.Г.*) и слободских полках сего года хлеб против прошлых лет с оскудением родился и сверх того тамошние жители *во все время* имеющей с турками вны немалую тягость понесли”, а тому вирішила “для облегчения тамошняго народа и поправления в их содержании, ... как малороссийские, так и слободские полки от положеннаго на них содержания провиантом и фуражем осьми драгунських и двух гарнизонных полков, ныне на целый год уволить...”²⁵

²⁴ Альбовский Е. Назв. соч. — С. 149.

²⁵ Ноября 26, 1739 г. Именной, данный из кабинета е. в. Военной коллеги. — Об увольнении малороссийских и слободских полков от положеннаго на них содержания провиантом и фуражем драгунских и гарнизонных полков и об устройении для продовольствия тех полков магазинов // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. X. — № 7958. — С. 961.

Проте, якщо ще якось можна було відновити народне господарство, майнове становище жителів, то людські втрати, зрозуміло, поверненню не підлягали. Під час війни 1735–1739 рр. виявилися залученими до неї 312 тис. українських козаків і селян, а загинуло з них 34,2 тис. осіб, а також 50 тис. коней. З України стягнуто 1,5 млн руб., які ніколи не було відшкодовано. Лише в 1737 р. українці утримували власним коштом 75 російських полків, з них 23 кінних, а в 1738 р. — 50 полків. Після завершення збройного протистояння довоєнний економічний потенціал українців відновлювався майже чверть століття²⁶. Втім чергова російсько-турецька війна 1768–1774 рр. не тільки перервала цей процес, а й завдала нового нищівного удару народному господарству та людським ресурсам.

На переконання О. Корнієнка, “можна упевнено стверджувати, що після 1739 р. слобідські та гетьманські козацькі полки остаточно підпорядковуються російському командуванню й утрачують можливість виявляти будь-яку ініціативу як щодо стратегії, так і тактики ведення бойових дій”²⁷.

Наприкінці 1730-х — на початку 1740-х рр. слобідські мешканці порушили низку клопотань щодо скасування утримання царських військ, виступили, зокрема, за розформування драгунських підрозділів. Ба більше, прагнули скасувати всі реформи кн. Шаховського, “повернутися” до часів петровських²⁸. Хоча й період Петра I потрібно вважати не набагато легшим, а в дечому й тяжчим.

²⁶ *Іванченко Р.П.* Історія без міфів: Бесіди з історії української державності. — К., 1996. — С. 158; *Потрашков С.В.* Харьковские полки: Три века истории. — Харьков, 1998. — С. 29–30.

²⁷ *Корнієнко О.* Нариси військової історії України... — С. 389.

²⁸ *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. — С. 85.

Після смерті Анни Іванівни в жовтні 1740 р. нова власниця корони — Єлизавета Петрівна, побачивши недосконалість перетворень попередниці, вирішила “дореформувати” Слобідську Україну. Наснаги в цій справі їй додала старшинська супліка через Сенат із проханням, “чтобы введенные князем Шаховским новости уничтожить, а прежния, данныя в слободские полки жалованныя грамоты вновь подтвердить и содержать их, полки, по-прежнему как при державе императора Петра Великого содержаны были”²⁹.

Ось так реально поцінували діяння Анни Іванівни жителі Слобожанщини, на відміну від висловлених “фантазій” І. Срезневського.

У відповідь на справедливі клопотання населення щодо утисків і зловживань, розлючені чини Канцелярії комісії встановлення розпочали активні “слідчі дії” щодо розголошення обставин “розквартирування” Слобідського драгунського полку, а його вояки стали чинити різні “наглости и разорения” слободянам (1742)³⁰.

Реакція Єлизавети Петрівни на ці події не забарилися. Вона, грамотою від 22 листопада 1743 р., “раскасувала” (розформувала) драгунський полк, а його рядовий склад наказала “по прежнему написать по полкам в выборные легкие козаки в 5000-чное число”. Крім того, заборонила діяльність Канцелярії комісії встановлення, також частково зменшила оподаткування населення, але посилила владні функції російських

²⁹ *Потрашков С.В.* Харьковские полки... — С. 30.

³⁰ *Багалея Д.И.* Новые материалы для истории Слободской Украины // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Харьков, 1893. — Т. V. — Вып. 1. — С. 177, 178.

органів управління, пообіцявши будь-кому знаходити “суд правды” в своїй справі³¹.

Водночас за Єлизавети Петрівни ще активніше ніж за Анни Іванівни проходило переселення росіян у межі слобідського регіону для обрусіння суспільства. Підвищилася роль бригадирів-наглядачів у контролі за місцевим правлінням. Для служилих слободян розробили особливі мундири.

Серед позитивних заходів імператриці варто назвати такі: певне поліпшення упорядкування міст, облаштування в них торгів і промислових підприємств; покращення стану шляхів і мостів, функціонування пошт; зменшення кількості волоцюг, жебраків і кримінальних елементів, тощо.

Проте, знову ж таки, не слід переоцінювати її заслуги і твердити, як І. Срезневський, що все це було зроблено “з великою увагою до добробуту народу”³².

Уже 1757 р. розпорядженням Військової колегії зобов’язано генерала Салтикова сформувати з нереєстрових козаків окремих царський полк, а його утримання здійснювати за коштів місцевого податкового збору з кожної душі в розмірі приблизно 20 коп.

Тому однозначно не сприймається теза І. Срезневського і про те, що “багато в чому Слобідська Україна зобов’язана мудрому царюванню імператриці Єлизавети і сама розуміла, чим була зобов’язана”³³.

Насправді ж велика кількість козаків, а разом із ними і їхніх сімей, була силоміць долучена до чужої їм за духом служби в царській армії, та ще й коштом місцевого населення.

³¹ Ноября 22, 1743 г. Грамота, данная слободским полкам в подтверждение прежних прав, дарованных им грамотами 7177, 7192, 7196 и 1700 годов // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XI. — № 8823. — С. 948–951.

³² Срезневский И. Назв. соч. — С. 77.

³³ Там же.

А кількома розпорядженнями кінця 1740-х рр. козакам і під поміщикам заборонено не тільки здійснювати переселення до Гетьманщини та Московії, а й переходити з одного слобідського полку в інший, тобто вони фактично прикріплювалися до місця постійного проживання³⁴. Не сталося полегшення для жителів і під час короткого, практично умовного, царювання Петра III (1761–1762)³⁵. Однак за нього вкотре постало питання про майновий стан і кількість козацтва, а також приписаних до них “допоміжних” осіб, що засвідчили рапорти та відомості сотенних правлїнь “о количестве зажиточных, средних и бедных казачьих свойственников и подпомощников” (1761)³⁶.

3.2. Нововведення Катерини II і її управлінців у 1762–1767 рр.

За твердженням І. Срезневського, “перші роки царювання імператриці Катерини II можна назвати, стосовно управління справами Слобідської України, продовженням панування імператриці Єлизавети: Велика бажала залишити на час край цей в його попередньому становищі, діяти при його перетворенні поступово, і *турбувалась тільки про дарування добробуту народу*, наскільки можливим воно було... при його громадському облаштуванні”³⁷.

³⁴ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. — С. 85.

³⁵ Мьльников А.С. Петр III. — М., 2002. — 511[2] с.

³⁶ ЦДІАК України. — Ф. 1725. — Оп. 1. — Спр. 546. — Арк. 1–147.

³⁷ Срезневский И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины, со времени ея заселения до преобразования в Харьковскую губернию. — Харьков, 1839. — С. 78.

Проте, як відомо з історичних джерел, її “поступове да-
рування добробуту народу” менше ніж за три роки призвело
до повної ліквідації в регіоні козацького самоврядування,
перетворення слобідських полків на регулярні підрозділи
царської армії, позбавлення привілеїв військового стану та
переведення його представників у статус звичайних “обива-
телів”, підготовлення ґрунту для встановлення кріпосного
права, заміни національного полково-сотенного устрою на
загальноімперський (губернський).

У зв’язку з цим на початку 1760-х рр. особливо актуальним
залишалися питання про чисельність козаків, їхніх “свояків” і
підпомічників, стан матеріального забезпечення³⁸. Тоді ж по-
бачило світ урядове розпорядження Харківській полковій
канцелярії зібрати й надати відомості щодо всіх осіб шляхет-
ського походження з документальними доказами (тобто коро-
лівськими чи царськими жалуваними грамотами). Чиновники
канцелярії розіслали копії розпорядження по всім сотням, із
наказом переписати всіх місцевих “благородних” осіб (1762)³⁹.
Однак, незважаючи на те, що в краї мешкали такі знатні
родини старшин, як Квітки, Донцови, Шидловські, Ковалев-
ські, сотники сповістили: в їхніх “степях” відповідних доку-
ментальних свідчень про шляхетство не виявлено⁴⁰.

Варто звернути увагу на те, що відразу з приходом до
повномасштабної влади, Катерина II вдалася до “наведення
порядків” по всій Слобожанщині, як найменш законодавчо
захищеного та структуризованого в національному відношенні
регіону. Адже на її території не було централізованого

³⁸ ЦДІАК України. — Ф. 1725. — Оп. 1. — Спр. 595. — Арк. 1–90.

³⁹ Там само. — Спр. 594. — Арк. 1–91.

⁴⁰ *Альбовский Е.* История Харьковского слободского казачьяго полка (1761–1765 гг.) С приложением карты слободских полков. По архивным материалам. — Харьков, 1837. — С. 37.

представництва українського керівництва на чолі з гетьманом (як на Лівобережжі) чи кошовим отаманом (як на Запорозжжі). З розрізненим полково-сотенним управлінням, часто поглиненим місцевими чварами, доносами, амбітними претензіями козацьких проводирів, не так уже і складно було імператриці підкорити слобідське населення з допомогою своїх довірених осіб, зокрема воєвод, генералів-управителів, численних чиновників-бюрократів.

Формальний привід для втручання у внутрішні справи знайшовся доволі швидко. Вже в кінці 1762 р., у відповідь на донос сотника Острогозького полку Прокопа Каневецького, який звинуватив очільників слобідських полків князя Кантемира, Івана Тевяшова та деяких інших місцевих можновладців у розоренні жителів і фізичній розправі над козаками й військовими обивателями, за вказівкою імператриці розпочалося слідство. На його проведення Сенат наступного року призначив секунд-майора Є. Щербініна. Незважаючи на саботажні дії старшин під час розслідування, їхнє небажання виявляти зловживання, спеціальній комісії вдалося встановити факти розкрадання великих сум казенних грошей, утисків козацтва, котрі призводили до його масового скорочення, причому на території всіх полків.

Окрім того в “іменному” указі від 11 березня 1763 р. Катерина II доручила Щербініну вивчити ту обставину, чому це в Білгородській, Воронежській “и в прочих близь тех губерний местах, великороссийских и казачьих землях” живуть цілими слободами українці, які не сплачують жодних податків. А тому безапеляційно наказала тих людей “переписав всех, положить в оклад”, а вразі виявлення козаків і підпомічників, таких також приписати до податного населення⁴¹.

⁴¹ Марта 11, 1763 г. Именный, данный лейб-гвардии секунд майору Щербинину. — О переписи и положении в оклад черкас, живущих на

Того самого року було здійснено ще кілька заходів щодо збору інформації щодо українців, які мешкали на Землях Війська Донського, складені персональні списки таких осіб, що охопили сотні “вільних черкас”⁴². Унаслідок проведеної слідчої роботи з’явилася “Відомість поручика Батюшкова” 1763 р.⁴³

Водночас завели “справу” про надання свідчень у Військову колегію стосовно скупівлі місцевими старшинами земель у козаків⁴⁴. А також почали уточнювати, як саме збираються податки з козацьких “своjakів” і підпомічників⁴⁵.

Численні зловживання в означених аспектах спонукали чиновників Губернської канцелярії порушити клопотання перед Сенатом: чи не буде потреби “взять предосторожность о учинении казакам, подпомощикам и свойственникам в продаже казачьих земель, из которых они службу отправляют, запрещения не только посторонним, но и между собою друг другу и старшинам, как то и по Уложению 16 главы 50 пункту казакам земель своих продавать запрещено, дабы те слободские полки чрез разныя обывательския перепродажи земель в посторонния руки, не доведены были со временем большею частию в помещицкое же владение, от чего неминуемо и казачей службы жителям должно будет уменьшаться, а оставшим излишняя тягость”⁴⁶.

великороссийских и казачьих землях // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XVI. — № 11773. — С. 173–174.

⁴² ЦДІАК України. — Ф. 1782. — Оп. 1. — Спр. 41. — Арк. 1; Спр. 42. — Арк. 1–30.

⁴³ Там само. — Спр. 43. — Арк. 1–269.

⁴⁴ Там само. — Ф. 1725. — Оп. 1. — Спр. 521. — Арк. 1–251.

⁴⁵ Там само. — Ф. 1782. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 1–8.

⁴⁶ Сентября 18, 1763 г. Сенатский. — О непродаже казакам земель своих, с которых они службу отправляют // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XVI. — № 11926. — С. 376–377.

Отже, на вищому рівні порушувалося питання про заборону продажу земель козаків у будь-які “чужі руки”, збереження їхніх прав завдяки відбування військової служби. Проте в реаліях тогочасного життя такі спроби слід розглядати лише як благі наміри.

Сенатський указ від 18 вересня 1763 р. офіційно заборонив Війська Донського старшинам і простим жителям приймати у своє “підданство” біглих слобідських козаків, підпомічників і “своєків”, бо тим стає “жить легко и никаких поборов и тягостей не бывает”⁴⁷.

У тому самому році імперський уряд вирішив помітно збільшити грошові податки деяких груп населення — фактично вдвічі. Зокрема з підпомічників замість попередніх 18 коп. брати по 40 коп., а з володільницьких посполитих — замість 21 коп. також по 40 коп. з душі. А весь збір мав досягати приблизно 50 тис. руб. Приблизно таку щорічну платню за службу у військовий час було покладено генерал-фельдмаршалу, графу П. Салтикову⁴⁸. З попередньо виявлених вільних “черкас” у Білгородській і Воронежській губерніях, а також на території Війська Донського указом від 16 грудня 1763 р. наказано збирати грошового окладу по 70 коп. щорічно. Причому такий податок передбачалося покласти на

⁴⁷ Сентября 18, 1763 г. Сенатский. — О непринимании Войска Донского старшинам и казакам в поданство свое беглых из слободских полков казаков, подпомощников и свойственников // Там же. — № 11928. — С. 377–378.

⁴⁸ Ноября 20, 1763 г. Сенатский. — Об отправлении суммы, собираемой в слободских полках на содержание слободского гусарского полка, прямо в Главный комисариат // Там же. — № 11976. — С. 435–436.

козаків, їхніх “своjakів” і підпомічників⁴⁹. Протягом усього цього періоду реформувань продовжувала свою роботу комісія на чолі зі Щербініним і вже наприкінці 1764 р. доповіла членам Сенату про свої невтішні результати перевірки. Виявлені нею “неудобства и беспорядки” полягали ось у чому. По-перше, матеріальне забезпечення козаків, покладене на їхніх “своjakів” і підпомічників, часто не надавалося повністю через зубожіння чи вимушений продаж (захоплення можливо-владцями) угідь останніх. А тому нерідко кількість допоміжного персоналу зменшувалася ледь не наполовину. Підпомічники та “своjaki” не лише “облегчения никакого не имеют, но и несут великую тягость”. По-друге, ніколи точно не можна було визначити обсяг необхідної “допомоги” козакам. По-третє, існували і такі вояки, які “или небрежением, или мотовством своим умышленно потеряв, или инако утратя данныя им вещи, требуют других, коих, складчики их, не смотря ни на что, давать им принуждены”. По-четверте, ускладнював справу брак чіткого розпорядження про норми утримання козацьких коней тощо. Тому-то Сенат і запропонував низку заходів, котрі нібито мали б поліпшити становище жителів Слобожанщини. Проте насправді вийшло, як завжди, зовсім інакше. Згідно “исчислению” майора Щербініна планувалось:

1. З 154808 душ “вояків”, підпомічників і підсусідків щорічно збирати до державної скарбниці по 95 коп. з кожної чол. особи.

2. З підданих “черкас” у кількості 328814 душ, що мешкали в слобідських полках, по 60 коп.

⁴⁹ Декабря 16, 1763 г. Сенатский. — О ежегодном сборе с вольных черкас семигривенного оклада и о недержании сих денег в расходе без особенного указа // Там же. — № 11995. — С. 471–472.

3. З українських переселенців у Війську Донському (20422 душі) — по 70 коп.

4. З обивателів-слободян, котрі знаходилися у списках “своjakів” і підпомічників (22329 душ) з правом торгувати вином — по 85 коп.⁵⁰

У підсумку аналізу суспільно-політичної ситуації на Слобожанщині, царські сенатори зазначили: “Как сия, почти общая в том народе, перемена, сколько бы она собою справедлива или полезна ни была (?), как разным иногда, по новости своей, развратным понятиям несмысленным или привычкою в прежних неустройствах закоснелым людям повод подать может: то не нужно быть кажется, по величайшем подтверждении новых сих учреждений, издать в народе о существе надобности и пользе оных особый указ или Манифест”. А далі: “Под сим подписано собственною е. и. в. рукою: Заготовить Манифест к подписанию.

Резолюция. Быть по сему”⁵¹.

Важливо також звернути увагу на той факт, що 1764 р. Бригадна канцелярія слобідських полків, за вказівкою вищих державних інстанцій, здійснювала уточнення встановлених кордонів між “Великоросією” та “Малоросією”, Слобожанщиною, Річчю Посполитою, Ліфляндією та Естландією. Відповідне розпорядження видала, зокрема, Білгородська губерньська канцелярія⁵².

⁵⁰ Декабря 16, 1764 г. Высочайше утвержденный доклад сенаторов князя Шаховскаго, генерал-аншефа Панина и тайного советника Олсуфьева. — Об учреждении из всех слободских полков особой губернии и о сборе податей на содержание и учреждение слободских легких войск // Там же. — № 12293. — С. 1003–1007.

⁵¹ Там же. — С. 1007.

⁵² ЦДІАК України. — Ф. 1817. — Оп. 1. — Спр. 159. — Арк. 335–338.

Наступного року уряд приділив значну увагу розмежуванню Слобідсько-Української, Білгородської та Новоросійської губерній, наказавши при цьому зробити опис населених пунктів⁵³.

За результатами проведеного слідства і встановлення правопорушень комісією Є. Щербініна, на основі наданих нею матеріалів Сенату, Катерина II 28 липня 1765 р. видала знаковий маніфест стосовно “реорганізації” слобідського полкового устрою. Показово те, що він отримав назву “Об учреждении в слободских полках *приличного гражданского устройства...*” Правда, йому передував сенатський указ від 28 лютого 1765 р. щодо заснування Комісії для переоформлення Слобожанщини в “особливу” губернію⁵⁴. Безпосередньо в маніфесті імператриця наголосила: “Промышляя во всех случаях о пользе государственной, и полное находя удовольствие наше в благоденствии подданных, не могли мы *между прочим* оставить без примечания (тут: уваги. — О.Г.) и слободские полки”. А конкретно йшлося про безлад, що існував у місцевому правлінні, “тягостном содержании и **бесполезности тамошней козачей службы**”, зверталася увага на доцільність заміни останньої “корисною” для держави регулярною армійською службою. За це слободянам обіцялася можливість отримання чинів і платні, згідно з російськими “стандартами”⁵⁵.

⁵³ Там само. — Ф. 1710. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1; Оп. 2. — Спр. 42. — Арк. 1–47.

⁵⁴ Февреля 28, 1765 г. Сенатский, в следствие височайше утвержденного доклада 1764, декабря 16. — Об учреждении Комиссии для преобразования слободских полков в особливую губернию // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XVII. — № 12442. — С. 74–75.

⁵⁵ Июля 28, 1765 г. Манифест. — Об учреждении в Слободских полках приличного гражданского устройства, и о местопребывании

В адміністративно-територіальному відношенні в Харкові засновувалася Губернська канцелярія, а в Охтирці, Сумах, Острозьку й Ізюмі — провінційні канцелярії. В Петербурзі для такого “реформування” призначили особливу військову комісію, котра мала функціонувати при Військовій колегії. А в межах регіону почала діяти “Експедиція запровадження слобідських полків”, під керівництвом того ж таки Є. Щербініна⁵⁶.

Як результат, козацькі підрозділи замінили п’ятьма гусарськими полками, склад яких становили військові обивателі (здебільшого колишні козацькі підсусідки та підпомічники), частково панські піддані та діти старшин. Такі імперські нововведення більшість населення сприйняла відверто вороже, справедливо вбачаючи в цьому обмеження своїх давніх прав і привілеїв, перетворення їх на заручників чужого їм правління. Особисто Є. Щербінін зазначив, що новопризначених гусар не лише урядники, а й їхні родичі, витісняли зі спільного володіння землею та різними угіддями. Таке ж ставлення поширювалося на дружин і дітей гусар⁵⁷. Коли ж останні, не витримували всіляких тягот служби та тікали, то їх ловили й силоміць, після побиття батогами, повертали до армії. Або замість утікачів до служби примушували їхніх найближчих родичів (дорослих чоловіків), навіть сторонніх осіб — односельців, перетворюючи на заручників, аж поки збігли гусари не повертались.

Незважаючи на постійні запевнення імперського уряду про рівні права та можливості кадрового зростання росіян і українців у службі царської армії, в тогочасних реаліях так не виходило. Про це, зокрема, свідчить певна дискримінація

канцелярий губернской и провинциальной // Там же. — № 12440. — С. 194–195.

⁵⁶ ЦДІАК України. — Ф. 1721. — Оп. 1. — Спр. 219. — Арк. 35.

⁵⁷ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. — С. 86, 87.

старшин при отриманні військових чинів. Наприклад, слобідський полковник, перейшовши на гусарську службу, ставав підполковником, а на цивільну — надворним радником; полкові: обозний перетворювався на прем'єр-майора, суддя — секунд-майора, осавул — ротмістра, хорунжий — поручика. І це лише за тих обставин, коли вони вже брали до того участь у бойових діях, а якщо ні — то всі отримували ще на один ранг нижче. Водночас не можна було прирівняти повноту влади кожного з них у полку з їхнім новоотриманими статусом і прерогативами в регулярній армії.

До того ж Катерина II, вірна своїм принципам знищувати все те, що в народі нагадувало б про гетьмана, кошових чи взагалі козаків, прагнула витравити ці слова навіть із лексикону українців. А тому наказала: “Полковья слободския местечки, которыя доныне назывались козачьими, а жителей козаками, подпомощниками и подсоседками и козачьими свйственниками, в разсуждении, что уже ныне козачья служба переформирована на другое регулярное основание, по чему и *казацьего названія быть неприлично*, те селения отныне именовать государственными войсковыми слободами, и онным управляемым быть атаманам и десятникам; для лучшаго ж и порядочного оных во всем содержания, росписати их губернатору, по приличности, в введение комиссаров”⁵⁸.

Досить ретельно правила життя населення в новоствореній Слобідській губернії були виписані в інструкції очільникам місцевих канцелярій. Так, пункти 1–3 підтверджували попередню процедуру й обсяги стягнення податків, визначали розмір штрафу за приховування від ревізорів підданих душ.

⁵⁸ Примечание к манифесту // ПСЗРИ. — Т. XVII. — С. 195. Про схоже див.: Мая 20, 1765 г. Высочайшая резолюция на доклад сенаторов князя Шаховского, Панина и Олсуфьева. — Об устройстве новоучрежденной Слободской Губернии // Там же. — № 12397. — С. 134.

Пункт 4 зафіксував переіменування “слобідських” поселень на “військові”, означив функції комісарів і їхню підпорядкованість Губернській канцелярії. В пунктах 7 і 8 йдеться про діяльність совісних судів, штрафи й покарання порушникам норм поведінки. Особливу увагу приділено хабарникам і заміні покарань на грошовий еквівалент, коли “сверх удовольствия обиженных, полагать, и то смотря по вине, от полтины и до трех рублей, а не более; и те штрафныя деньги собирая, записывать в особливые приходныя шнуровыя книги...” Пункти 10–16 передбачали більш суворіший контроль за перерозподілом землі між обивателями.

Проте, щоб там не було в “іменних” і сенатських указах, розпорядженнях губернатора й інших чиновників, реформи 1764–1765 рр. жителі Слобожанщини, починаючи від рядового козака й закінчуючи полковником, сприйняли вкрай негативно, як зневагу царського уряду до своїх прав і вольностей “стародавніх”.

Слід наголосити, що від середини 1760-х рр., унаслідок руйнівних для національного устрою реформувань, Слобожанщина почала розвиватися в загальному напрямі імперської політики, лише з деякими, незначними, особливостями місцевого рівня.

Так, 1766 р. Слобідсько-Українська губернська канцелярія вкотре узялась уточнювати розмежування з Новоросійською, Білгородською та Катеринославською провінціями⁵⁹. А указ Сенату від 1 березня 1766 р., постановив, щоб із наступного року податки з циган збиралися більш кваліфіковано, без всіляких порушень, а їх самих поступово перетворити на землеробів, тобто на осілих мешканців. Зокрема в указі констатувалося, що деякі місцевості вже наповнені циганами, “которые хотя и на откупу состоят, но сей малой доход в казну

⁵⁹ ЦДІАК України. — Ф. 1710. — Оп. 2. — Спр. 83. — Арк. 1–80.

не может сравниться с тою пользою, которая бы приходит могла от сего народа, ежели бы он *собран был в одно место*, и приучен к земледелию; а ежели еще в разсуждение принять обыкновенные от них обманы в простом народе, от которых сии бродящие по свету люди питаются, то их и за вредных обществу почитать надлежит...” Саме через це Катерина II наказала Є. Щербініну “собрать знатнейших циган, и стараться уговаривать их, чтоб они собрали подписки со всех других и подали челобитную, дабы им особливые земли определены были, а при том обнадежить е. и. в. милостию и снисхождением, которыми е. и. в. их, яко новопоселенцов, пожаловать изволит и землями плодородными от которых не с великим трудом будут они довольное иметь пропитание...”⁶⁰.

Отже, цим указом царський уряд через усілякі обіцянки планував прикріпити до землі селян у Слобідсько-Українській і навколишніх їй губерніях. Проте з того на практиці нічого не вийшло. Бо, зокрема в Білгородській губернії з усіх переписаних 4441 душі виявили бажання “к неподвижному на землях поселенію” тільки 11 чоловік. Усі ж інші хотіли, як і раніше, сплачувати щорічний податок у розмірі 70 коп. з ревізької душі й залишатися вільними людьми⁶¹.

Того самого року було переглянуто питання щодо оподаткування українців, що мешкали на казенних вільних землях поблизу Слобідсько-Української губернії, а саме в Саратові. Цим опікувалася Губернська канцелярія. Сенатський указ від 22 травня наказував її керівництву “с нынешняго 1766 года со всех находящихся в ведомстве ея черкас новоположенный оклад собирать” за два рази: в січні та вересні. А саме в таких

⁶⁰ Марта 1, 1766 г. Сенатский. — О положении с 1767 года всех живущих в Слободско-Украинской и прочих губерниях циган в семи-гривенный оклад // ПСЗРИ. — Т. XVII. — 12587. — С. 597–603.

⁶¹ Там же.

обсягах: щорічно з хати по 50 коп.; за кожного вола — по 10 коп., коня — по 20 коп., 10 вуликів бджіл — по 1 руб.⁶²

1767 р., вочевидь із цією ж метою, Острозька провінційна канцелярія збирала відомості про українських обивателів, котрі проживали у “великоруських” повітах, але були приписані до Слобідсько-Української губернії⁶³.

Таким чином, на середину 60-х рр. XVIII ст. група військових обивателів виявилася майже вдвічі меншою за залежних від панів посполитих. Як засвідчили документальні матеріали, серед останніх, окрім подушного, була поширена дводенна відробіткова рента на тиждень. Тобто Катерина II і її уряд ледь не зрівняли в правах значну частину колишніх козаків із підданими можновладців. У цій становій колотнечі помітно виграли лише старшини (починаючи із сотників), бо незабаром, у 1785 р., їх прирівняно в статусі до російських дворян. Хоча й цей процес розтягся в часі на декілька років. Принаймні, “Типографічний опис Харківського намісництва 1787 року” наявність такого стану не зафіксував⁶⁴.

Без перебільшення можна твердити, що реформи Катерини II і її уряду, що проводились у середині 60-х рр. XVIII ст. нібито “совокупно с общею и собственною пользою народа”, збурили суспільство Слобожанщини, адже мало хто з місцевих жителів повірив у добрі наміри “московитих панів”. Насамперед просте населення вкрай негативно сприйняло скасування козацької служби та давніх “старочеркасских обыкlostей”.

⁶² Мая 22, 1766 г. Сенатский. — О присылке ведомостей из городов в Слободскую Украинскую губернскую Канцелярию о числе душ, и о собирании Саратовской Воеводской канцелярии положенных на всех, в Саратове находящихся черкас сборов // Там же. — № 12657. — С. 703–706.

⁶³ ЦДІАК України. — Ф. 1807. — Оп. 1. — Спр. 631. — Арк. 9–10.

⁶⁴ Топографічний опис Харківського намісництва 1787 року // Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — К., 1991. — С. 119–130.

Водночас старшину позбавили її попередніх прерогатив управління та політичного впливу.

Однак протести в народі визрівали спонтанно і зазвичай не переростали в гостре збройне протистояння. Так, коли 21 грудня 1765 р. мешканцям Ізюму зачитали указ про перетворення козаків на військових обивателів і обкладання їх щорічним податком у 95 коп. з душі, то вони відмовилися від постійної сплати такого окладу (а погоджувалися на нього лише одноразово) і не обрали поміж себе “розкладчиків” для такої справи. Жителі с. Андріївка та містечка Соколов взагалі відмовилися виконувати розпорядження уряду. Така форма непокори набула широкого поширення протягом 1766 р.⁶⁵

Однак у середині 1760-х рр. слободяни вже не наважувалися відмежовувати себе від “московитих” і заявляти, що вони не є “великоросами”, як це робили ще в першій половині століття. Деякі ж старшини, побоюючись репресій із боку вищої влади, закликали до згоди та одностайності. А тому поодинокі представники козацької верхівки наважувалися лише поширювати листи-заклики відповідного змісту. Коли ж зі старшинського кола посланець поїхав до Петербургу з наміром подати до Сенату петицію протестного змісту, то уряд розпочав слідство, внаслідок якого найактивніших опозиціонерів заарештували як політичних злочинців. Зокрема, одного з них — ізюмського полковника Федора Краснокутського — позбавили чину й заслали до Казані. Деяких інших супротивників царської волі жорстоко покарали батогами перед народним зібранням на площі в Ізюмі⁶⁶. Крім того, військові

⁶⁵ *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. — Харьков, 1964. — С. 430.

⁶⁶ *Теличенко И.* Протест слободской старшины и казаков против реформы 1765 г. // Киевская старина. — К., 1888. — Т. XX. — № 1–3. — С. 245–260.

обивателі, як уже зазначалося вище, погано ставилися до земляків, які потрапляли в гусари, звинувачуючи їх у зраді козацьких інтересів і підтримці “нових” порядків⁶⁷.

Усі ці опозиційні народні прояви значною мірою спонукали Катерину II піти на ще один демократичний захід — спробу реформування Російської імперії на деяких засадах західно-європейської просвітницької ідеології. З цією метою наприкінці 1760-х рр. було заплановано грандіозне скликання виборних депутатів від усіх станів (за винятком володільницьких селян) для діяльності в спеціальній Комісії укладання нового “уложення”, інакше кажучи — проведення кодифікації всього законодавства держави. Адже більшість за давніх нормативних актів царя Олексія Михайловича, котрі продовжували діяти ще й на той період, потребували заміни. Стосувалося це передусім тих українських регіонів, де активно ліквідовувався козацький самоустрій, остаточно нищилась автономія. Діяльність Комісії, за задумом імператриці, мала зміцнити її авторитет і позиції в Україні. Процесом виборчої компанії зобов’язали опікуватися президента Другої Малоросійської колегії П. Румянцева, згідно з маніфестом від 14 грудня 1766⁶⁸. Саме йому Катерина II в секретній інструкції наказала протидіяти гуртуванню загальноукраїнської опозиції. А перед Є. Щербініним — новим губернатором Слобідської України — поставила завдання робити все від нього залежне, щоб у наказах депутатів не знайшло відображення протестів і невдоволення колишніх козаків, перетворених на військових обивателів.

⁶⁷ Там же. — С. 270.

⁶⁸ Декабря 14, 1766 г. Именной, данный Сенату. — Об учреждении в Москве Комиссии для сочинения нового Уложения, и о выборе в оную депутатов // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XVII. — № 12801. — С. 1092.

Офіційно свою роботу Комісія розпочала 30 липня 1767 р. у Москві, де було представлено 20* депутатів від Слобожанщини. Вибори депутатів пройшли неоднозначно, бо на місцях значна частина виборців не з'явилась. Неузгодженими виявились і накази до репрезентантів, адже занадто різноманітними були потреби деяких станів. Наприклад, від військових обивателів місцями відверто прозвучали заклики проти скасування традиційної козаччини, за відміну нововстановленого податку, мовляв, “хто поклав цей оклад, нехай пропадає”⁶⁹. Такі випадки Є. Щербінін поцінував як протести проти цариці.

За правління Катерини II проявилось особливе тяжіння козацької старшини до отримання статусу дворянства. При цьому робилися посилання на приклади в політиці Петра I. Так, у “наказі” острозьких депутатів 1767 р. зазначено: “А понеже... император Петр Великий изволил закон положить, что все произшедшие в обер офицеры и их дети суть дворяне и надлежит им дать патенты на дворянство, *рабски просим* совершить наше благополучие всемилостивейшим пожалованием дворянського достоинства с наименованием потомственно нынешних старшин и таковых подпрапорных, кои деды служили в старшинских чинах, шляхтичами Слободской губернии”. Схожі прохання висловили сумські, ізюмські та харківські старшини⁷⁰.

У рік початку діяльності Комісії в усіх 5-ти слобідських провінціях проживало 298 родин козацької старшини — в перспективі потенційних дворян і поміщиків, серед них

* За іншими даними — 15.

⁶⁹ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. — Харків, 1990. — С. 113, 114.

⁷⁰ Сборник РИО. Т. 68. — С. 280, 299–300, 309–310.

257 вважалися власниками селян. Водночас існувало 32 російські і 29 іноземних дворянських родин⁷¹.

Доволі типовими в цьому контексті є історії Д. Астреліна, О. Білоконєва, І. та Д. Буткових, М. Косенкова, І. Соколова, котрі спочатку були козаками, потім посіли старшинські посади, а в 1780-х роках перетворилися на дворян⁷².

3.3. Суспільні й адміністративно-територіальні перетворення кінця 1760–90-х рр.

1766 р. вища влада Російської імперії видала спеціальну інструкцію слобідським канцеляріям і конторам щодо генерального межування всіх земель регіону. Насамперед це стосувалося загального обчислення володінь, а зокрема військових обивателів. Із повсюдного обрахування виключалися купці та міщани, які не мали землі, а жили за рахунок торгівлі чи промислів. У зв'язку з поставленими завданнями, 1769 р. була заснована профільна межова контора, котра зобов'язувалася до виявлення вільних або незаконно привласнених казенних земель. Розмежування передбачало означення кожного індивідуального наділу чи заїмки, набутих правильним шляхом і офіційно закріплених поземельними актами (купівля-продаж, успадкування тощо) та указами (пожалування). Для полегшення справи землевласникам дозволили “за доброю угодою” (без втручання суду) оформити міжсусідські межі

⁷¹ Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и от части Курской и Воронежской губерний. — Харьков, 1886. — С. 328–341.

⁷² Материалы для истории Воронежской и соседних губерний. — Вып. XVI. — С. 1860–1867.

своїх угідь. На допомогу таким у Харкові й відкрили установу, яка мала “гасити” всі гострі суперечки. Коли ж проблема не вирішувалася без конфлікту, тоді відбувалося вимірювання ділянок і, у випадку невідповідності їхніх розмірів офіційним актам, надлишок землі відбирався.

Прикметно, що 1769 р. в Охтирці угіддя громади військових обивателів обмірювалося загалом, а інших городян — осібно. В місті проживало приблизно 5 тис. ревізських душ, покладених за останньою ревізією в подушний оклад, на них припадало 21,3 тис. десятин. Отже, на кожну душу виходило в середньому лише 4 десятини, в той час як раніше було по 40 десятин. 5/6 населення становили військові обивателі, а 1/6 — представники інших станів. Військові чини, нижчі священнослужителі, канцеляристи, колишні козацькі сотники та судді володіли в середньому від 20 до 30 десятин. Одним із найбільших землевласників тут значився Троїцький монастир — понад 100 десятин. Спільної “вигонної” території визначено 2,8 тис. десятин. Прикладами добровільного (“полюбовного”) розмежування громадських земель можуть слугувати випадки з жителями Мерехви (1777) і Краснопілля (1781)⁷³.

Водночас Комісія зі складання Генерального опису Лівобережної України займалася виявленням уродженців слобідських полків на території колишньої Гетьманщини (1768)⁷⁴. Тоді ж Слобожанщина підпадала під дію указів Сенату, рапортів і відомостей місцевих установ про з’ясування кількості тамтешніх мешканців⁷⁵.

1770 р. 300 родин слободян із землевласників і ремісників переселили до Таганрога. Водночас царський уряд спромігся

⁷³ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. — Харків, 1990. — С. 153.

⁷⁴ ЦДІАК України. — Ф. 54. — Оп. 3. — Спр. 3238. — Арк. 1–2.

⁷⁵ Там само. — Ф. 1710. — Оп. 2. — Спр. 521. — Арк. 1–29.

домовитися про “дружні” стосунки з буджацькими й єджанськими татарами, насамперед щодо поліпшення торговельних відносин із ними. Незабаром значна кількість їхнього представництва, загітованого всілякими, часто брехливими обіцянками, перебралася до Острозької провінції, зайняла вільні землі і присягнула на вірність Росії. Паралельно продовжували розробляти упереджувальні заходи проти нападів вороже налаштованих кримчаків.

На початку 1770-х рр. цікавим моментом у політиці вищої влади в імперії стало намагання “приписати” (реально — прикріпити) до солеварних заводів не лише професійно підготовлених у цій галузі робітників, а й їхніх дітей і свояків⁷⁶. На практиці таке явище означало усунення певної кількості жителів від заняття традиційним землеробством та формування значної групи передпролетарів.

1772 р. вкотре порушено питання про заборону втеч у підросійській Україні, насамперед це стосувалося Запорожжя та Слобожанщини⁷⁷. Водночас уточнювалися межі Білгородської та Слобідсько-Української губерній⁷⁸.

На той період маємо такі дані щодо людності: старшин і їхніх дружин у Ізюмській провінції значилось 2853 особи, в Охтирській — 1872, в Сумській — 1743, в Харківській — 1401, в Острогозькій — 2763 особи, а всього — 10632. Представників духівництва в п’яти провінціях нараховувалося 8687 осіб обох статей.

Рапорт острогозького воєводи 1777 р. у підвладній йому провінції зафіксував наявність 56963 військових обивателів,

⁷⁶ Там само. — Ф. 1805. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 98–157; Спр. 66. — Арк. 266–267.

⁷⁷ Там само. — Ф. 54. — Оп. 2. — Спр. 186. — Арк. 1–2.

⁷⁸ Там само. — Ф. 54. — Оп. 3. — Спр. 13980. — Арк. 1.

36352 володільницьких підданих і 480 циган, а всього — 93195 осіб⁷⁹.

Свідчення про кількість жителів і населених пунктів ретельно збиралися Слобідсько-Українською губернською канцелярією в 1778-1780 рр. у зв'язку з відкриттям Харківського намісництва⁸⁰. 26 вересня — 30 жовтня 1780 р. навіть велася спеціальна справа щодо встановлення “кордонів” Харківського намісництва⁸¹.

Харківське намісництво створено згідно з царським указом від 25 квітня, а офіційно відкрито 29 вересня 1780 р. замість Ізюмської, Охтирської, Сумської та Харківської провінцій Слобідсько-Української губернії⁸². До нього також увійшла невелика частина Білгородської та трохи території Азовської губерній. В людському еквіваленті до Харківського намісництва мали долучити частини Білгородської губернії із 73 тис. душ і Азовської губернії до 200 душ⁸³. Водночас затвердили й чітко визначений штат адміністративно-територіальної одиниці⁸⁴. Намісництво поділили на 15 округів: Білопільський, Богодухівський, Валківський, Вовчанський, Золочівський, Ізюмський, Краснокутський, Лебединський, Миропільський, Недригалівський, Охтирський, Сумський, Харківський, Хотмизький і Чугуївський. Адміністративним центром

⁷⁹ Там само. — Ф. 1710. — Оп. 1. — Спр. 1653. — Арк. 10.

⁸⁰ Там само. — Ф. 1710. — Оп. 1. — Спр. 1814. — Арк. 1–147.

⁸¹ Там само. — Ф. 763. — Оп. 1. — Спр. 631. — Арк. 1.

⁸² Топографічний опис Харківського намісництва з історичною передмовою // Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — К., 1991. — С. 25; Апреля 25, 1780 г. Именной, данный Сенату. — Об учреждении Харьковской губернии и о составлении оной из 15 уездов // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XX. — № 15004. — С. 931–932.

⁸³ ПСЗРИ. — Т. XX. — № 15004. — С. 932.

⁸⁴ Апреля 25, 1780 г. — Высочайше утвержденный штат Харьковской губернии // Там же. — № 15005. — С. 932.

призначено м. Харків. Дві відомості 1786 р. зафіксували в слобідських округах наявність 184624 казенних поселян, 194689 поміщицьких підданих, 9327 купців, міщан і цеховиків⁸⁵. А також значну кількість циган, яких зарахували до складу державних селян⁸⁶. За даними “Топографічного опису Харківського намісництва...” 1788 р., на їхній території було 15 міст і 1177 інших населених пунктів із населенням 796808 осіб (без дворянського стану). Володільницьких посполитих налічувалось 401778 осіб (або 50,6%), військових обивателів — 271752 особи (або 34,3%). Як бачимо, ледь не в півтора рази змінилося співвідношення останніх. Якщо раніше домінувала чисельність військових обивателів, то відтепер — поземельно чи особисто залежних поселян. Межі Харківського намісництва джерело позначило так: “...В длину, в географическом разуме, с востока на запад, от границы в Волчанском округе, с Воронежским наместничеством до границы ж в Недригайловском округе с Черниговским наместничеством, на 290 верст; а в ширину, в общем же разумении с севера на юг, от границы в Белопольском округе с Курским наместничеством до границы ж в Изюмском уезде с Екатеринославским наместничеством на 350 верст. Во всем Харьковском наместничестве по справке с межевыми книгами полагается примерно удобной и неудобной земли 2951619 десятин, 186 саж. Из сего числа полагается примерно ж неудобной земли, т. е. под реками, озерами, болотами, песками, большими и проселочными дорогами 143293 десятины, 163 саж. За тем остается удобной земли 2808326 десятин, 23 сажени”⁸⁷.

⁸⁵ ЦДІАК України. — Ф. 1709. — Оп. 2. — Спр. 154. — Арк. 634.

⁸⁶ Там само. — Ф. 1959. — Оп. 1. — Спр. 63. — Т. 2. — Арк. 237–242.

⁸⁷ Топографічний опис Харківського намісництва з історичною передмовою ... — С. 25, 55.

Цікаво зазначити, як укладачі “Топографічного опису Харківського намісництва” характеризували місцеве населення, його ставлення до влади. “Дух европейской людскости, отчужденный азиатской дикости, — йдетъся в ньому, — питает внутринния чувства каким-то услаждением; дух любочестия, превратясь в наследное качество жителей, предупреждает рабскія низриновения и поползновения; послушен гласу властей самопреклонно без рабства. Дух общаго сореьнования переинает стези деспотизма и монополій”⁸⁸.

Отже, слободяни у своїй основній масі помітно різнилися від російського суспільства, де приблизно півтора століття вже панував “дух” не європейських цінностей, а рабства (кріпосництва), деспотії та низькопоклонства.

1780 р. спеціально уточнювалися межі між Харківським і Курським намісництвами, Воронежською губернію⁸⁹. Окремо з’ясовувалися питання про населені пункти та кількість мешканців, яка входила в округах до повітових судів⁹⁰. Водночас розписувалися нові штати установ на території колишньої Слобідсько-Української губернії⁹¹. Кількість мешканців Харківського намісництва уточнювалась і в наступні кілька років, зокрема 1782⁹².

Унаслідок проведення фактично антинародної внутрішньої (ліквідація національної автономії та козацького самоврядування, поступове масове покріпачення селян, зростання непомірного оподаткування) і зовнішньої (періодичне ведення війн і постійне утримання потужних збройних сил за кошт

⁸⁸ Там само. — С. 36.

⁸⁹ ЦДІАК України. — Ф. 763. — Оп. 1. — Спр. 705. — Арк. 1; Ф. 1709. — Оп. 1. — Спр. 146. — Арк. 1–42.

⁹⁰ Там само. — Ф. 1710. — Оп. 1. — Спр. 2281. — Арк. 1–71.

⁹¹ Там само. — Ф. 763. — Оп. 1. — Спр. 646. — Арк. 1.

⁹² Там само. Ф. 1959. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 1–7.

простого люду) політики наприкінці 1770-х — початку 1780-х рр. у межах Слобожанщини, Лівобережжя та Запорозжя спостерігалася руйнація дрібних господарств, а подекуди й великих. Одним із головних чинників цього процесу були численні втечі посполитих і рядових вояків царської армії. Причому втечі ширилися не лише на регіональному рівні, а і спрямовувалися за кордони Російської імперії. Негаразди, зумовлені цим у країні, змусили Катерину II видати два спеціальні маніфести від 5 травня 1779 р. і 27 квітня 1780 р., де аналізувалися причини такого явища (щоправда, приховано) та робилася спроба повернення всіх військових нижчих чинів, селян і ін. осіб, що втекли за кордон⁹³. Власне появу другого маніфесту зумовило ігнорування втікачами за кордон попереднього указу через глибоку недовіру до урядових обіцянок щодо можливого поліпшення їхніх умов життя та праці в разі повернення на колишні місця. Імператриця обіцяла дарувати “всемилодивейшее прощение всем отлучившимся из отечества, жилищ и команд воинским нижним чинам, крестьянам и всякаго звания обывателям” і водночас гарантувала безпечне повернення “на спокойное пребывание”. Катерина II намагалася переконати, “бегством укрывших”, що все це вона робить лише на основі свого людинолюбства та милосердя, а тому закликала їх стати “на путь истинный, для них собственно выгодный и полезный”.

⁹³ Мая 5, 1780 г. Манифест. — О вызыве воинских нижних чинов, крестьян и посполитых людей, самовольно отлучившихся за границу // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XX. — № 14870. — С. 817–819; Апреля 27, 1780 г. Манифест. — О продолжении срока явки в Россию всем отлучившимся за границу воинским нижним чинам, крестьянам и прочим, еще на один год // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XX. — № 15006. — С. 932–933.

Усім, хто протягом року від появи маніфесту повернеться, обіцялося, насамперед, прощення за здійснену втечу та інші злочини, крім вбивств, а також висловлювалося сподівання, “что каждый из них впредь верностию, честным и незазорным поведением и радением в звании и упражнении своем потщится загладить вины свои”⁹⁴.

До категорії винних долучили представників військових нижчих чинів регулярних і нерегулярних підрозділів царської армії, всіх біглих селян казенного відомства та поміщицьких, а “равным образом принадлежащих к бывшему Запорожскому войску и малороссийских посполитых людей”. Цією справою на практиці мали опікуватися найближчі до правопорушників військові начальники, “прикордонні” генерал-губернатори, губернатори та деякі інші керівники, яким наказувалося приймати всіх, хто повернеться з усією “кротостию и снисхождением, не допуская никого делать им малейшия притеснения или изъязнения...” Щоб заманити назад у Російську імперію “ушедших” запорозьких козаків, різних осіб зі Слобожанщини та Лівобережжя, їм пропонували на вибір службу в армії чи заняття землеробством на плодючих територіях Новоросійської й Азовської губерній, “при всех к пропитанию и продаже избытков своих достаточных способах, легкости и безопасности”.

Крім того, всім “выходящим” надавалося право записуватися до жителів міст у “звании и упражнении, им пристойныя”. Вони звільнялися на шість пільгових років від сплати податків і тільки “по прошествии коих, каждый по состоянию подати и повинности нести с другими наряду обязан будет”.

⁹⁴ Там же. — № 15006. — С. 932.

Цікаво, що поміщицькі селяни в разі повернення могли обирати: або йти до своїх попередніх господарів, або поселитися деінде чи поступити на військову службу⁹⁵.

Як відомо, більша частина обіцянок імператриці не виконувалась.

1783 р. Харківська палата кримінального та цивільного суду провела слідство щодо кількості землі, а на ній — селян у поміщицьких маєтках⁹⁶. Тоді ж Харківське намісницьке правління розробило інструкцію з виборів сільських засідателів і міщанських суддів⁹⁷.

Слід зазначити про деяку специфіку розвитку приміської земельної власності в останній чверті XVIII ст. Адже, в міру зростання кількості міст і містечок і водночас розширення їхньої території, відбувався й перерозподіл земельної власності як у самих населених пунктах, так і навколо них. У процесі формування міських станів, зокрема купецтва та міщанства, колишні землероби — селяни й військові обивателі, переселяючись до міст, хотіли вони того чи ні, поступово втрачали свої ділянки. Городська влада “нарізала” їм землі з фондів приміських вигонів, пустошів тощо, причому не завжди кращої якості.

За таких обставин воронезький і харківський губернатор (з 1782 р.), автор цікавої оповіді “Обряд при Височайшому шествії імператриці Катерини II через Харківське намісництво” В. Чертков видав розпорядження: намісницьке правління, щоб залишити таких осіб у міських станах, повинно зберігати їхні “старозаїмочні права”⁹⁸.

⁹⁵ Там же. — С. 933.

⁹⁶ ЦДІАК України. — Ф. 1945. — Оп. 1. — Спр. 206. — Арк. 1.

⁹⁷ Там само. — Ф. 1709. — Оп. 2. — Спр. 547. — Арк. 32–45.

⁹⁸ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. — С. 153, 154.

Зумовлювало значні складнощі в суспільному житті бажання євреїв записуватись у різні міські стани, як це, наприклад, було в Харкові 1784 р. Нерідко влада прагнула переселити їх деінде, скажімо, до новоствореної Новоросійської губернії⁹⁹.

Того самого року проводився додатковий перепис населення, уточнювалися дані людності, яка не увійшла до Хрущовської ревізії 1732 р.¹⁰⁰

Специфічною рисою в становій політиці царського уряду щодо купецтва було те, що в межах регіону його функції покладалися здебільшого на представників із Росії. Протягом усього XVIII ст. торгівлею займалися переважно особисто вільні групи населення — козаки та міщани, брало в ній участь і багато селян. Саме з них на законодавчому рівні наприкінці століття почала формуватися місцева група негоціантів. Навіть в одному з найбільших міст регіону — Харкові, в 1767 р. населеному “*малороссийским вольным народом*”, гільдійного купецтва, на відміну від “*великороссийских городов*”, не існувало¹⁰¹. Тоді ж у Сумах торгували головню тамтешні військові обивателі¹⁰². На своєрідність статусу і професійної діяльності купців Слобідської України на початку 1780-х рр. звернув увагу В. Зуєв, який зазначив, що кожний із них водночас є “и обыватель, и пахарь, и купец, и садовник, и службу отправляющий житель”¹⁰³. Навіть на межі XVIII і XIX ст. ситуація в цьому аспекті мало змінилася на краще,

⁹⁹ ЦДІАК України. — Ф. 1709. — Оп. 2. — Спр. 82. — Арк. 474.

¹⁰⁰ Там само. — Ф. 1904. — Оп. 1. — Спр. 313. — Арк. 1.

¹⁰¹ Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний / Изд. Д.И. Багалей. — Харьков, 1890. — Т. 2. — С. 212.

¹⁰² Там же. — С. 227.

¹⁰³ Путешественные записки Василия Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 гг. — СПб., 1787. — С. 196–197.

хоча деякі слободяни й почали за прикладом росіян записуватись у гільдії¹⁰⁴.

Про формування купецтва та його статки у 1780-х роках маємо такі дані. В 1783 р. виявили бажання записатись у гільдії та міщанство 2757 поселян. Зокрема, в Харкові прагнули потрапити в купецтво 32 особи, а в міщанство — 434; в Богодухові відповідно: 34 і 641 особа; в Лебедині: 10 і 188; в Ізюмі: 5 і 121; у Валках: 6 і 112; в Охтирці 12 і 51 особа і т. д.

Про численних охочих змінити свій соціальний статус генерал-губернатор В. Чертков доповів Катерині II. При цьому він висловив думку, що позитивне розв’язання питання, по-перше, збільшить населення міст, поповнивши його матеріально спроможними особами; по-друге, сприятиме активізації економіки на місцях; по-третє, додасть прибутків до державної скарбниці через доотримання податків із торгівлі й наявних капіталів у купців¹⁰⁵. З усього видно, що імператриця пристала на таку пропозицію, адже 21 квітня 1785 р. побачила світ “Жалувана грамота містам”, яка чітко визначила станові групи у великих населених пунктах і їхнє правове становище, надала значні пільги купцям і промисловцям¹⁰⁶.

Як бачимо, переважна більшість людей хотіла набути статус міщанина, а не купця. Це можна пояснити кількома причинами: по-перше, недостатньою наявністю капіталу; по-друге, родом занять, адже не всі професійно займалися

¹⁰⁴ Описание Слободско-Украинской губернии 1802 г. // Приложение к Харьковскому календарю на 1889 г. — С. 14.

¹⁰⁵ Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. — Харьков, 1964. — С. 364.

¹⁰⁶ Апреля 21, 1785 г. Грамота на права и выгоды городам Российской империи // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XXII. — № 16187. — С. 358–384.

торгівлею; по-третє, особистими мотивами (сімейний стан, бажання постійно проживати в певному місті тощо).

1785 р. у межах Харківського намісництва виявилося 468 купців, які оголосили про наявну в них суму капіталу в 113072 руб.¹⁰⁷ Оголошений капітал передбачав сплату податку в розмірі 1% від загальної суми кожної конкретної особи. Тому купці нерідко приховували реальні цифри наявних у них коштів.

Очевидно, слід докладніше розглянути причини появи та зміст двох жалуваних грамот від 21 квітня 1785 р. “На права, вольности и преимущества благородного российского дворянства” та “На права и выгоды городам Российской империи”^{*}, котрі помітно вплинули на весь подальший суспільно-політичний розвиток українців. Конкретно перша не лише підтвердила основні положення маніфесту 18 лютого 1762 р. про дарування вольності та свободи дворянству Росії (поки що не України), але й неабияк примножила пільги елітного стану. Оприлюднюючи цю грамоту, Катерина II небезпідставно розраховувала на консолідацію дворянства та його підтримку в умовах кризи натурального господарства. До складу панівного стану, окрім росіян, було включено прибалтійських баронів, польських шляхтичів, козацьких старшин України, Дону та ін. Проте всю перевагу в статусі, через “великі заслуги”, імператриця надавала росіянам: “...В истинной славе и величестве империи вкушаем плоды и познаем следствия действия нам подвластного, послушного, храброго, неустрашимого, предприимчивого и сильного российского народа, когда верою

¹⁰⁷ Новые материалы для истории Слободской Украины. — Т. 3 // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Харьков, 1893. — Т. 5. — С. 265.

^{*} У “Повному зібранні законів Російської імперії” обидві грамоти помилково надруковані під одним номером.

к богу, верностию к престолу он управляет, когда труд и любовь к отечеству соединенными силами стремятся преимущественно к общему благу и когда в военном и гражданском деле примером предводителей поощрены подчиненные на деяния, хвалу, честь и славу за собою влекущая”¹⁰⁸.

У грамоті принциповим положенням стало те, що дворянського “достойнства” ніхто не може позбавити, за винятком ситуацій, коли дворянин скоїв злочин (порушення присяги, державна зрада, розбій, крадіжка “всякого роду”, неправдиві вчинки і т. ін.). Водночас навіть коли жінка-дворянка виходила заміж за недворянина, вона не позбавлялася свого стану, але її чоловік і діти не отримували його. Цьому в документі присвячено цілий перший розділ — “А. О личных преимуществах дворян”.

Водночас, коли залежний селянин міг лише користуватися своїми ділянкою чи угіддями (водними, лісними і т. ін.), то дворянин мав право власності “не только на поверхности земли, каждому из них принадлежащей, но и в недрах той земли и в водах, ему принадлежащих, на все сокровенныя минералы и произростания и на все из того делаемыя металы в полной силе и разуме...” (пункт 33). А також “благородным” підтверджувалося беззаперечне право на ліси (пункт 34). На дворян поширювалась особлива юрисдикція (пункти 41–44, 58), чому присвячено розділ “Б. О собрании дворян, установлении общества дворянского в губернии и о выгодах дворянского общества”. Розділ “Г. Доказательства дворянства” якраз і виявився “ущербленим” для багатьох слобідських претендентів на його здобуття (пункт 92).

¹⁰⁸ Апрель 21, 1785 г. Грамота на права, вольности и приимущества благородного российского дворянства // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XXII. — № 16187. — С. 344–358.

Говорячи про долучення українців до стану дворян, можна припустити, що значну роль у цьому аспекті відіграв граф і сенатор, син гетьмана К. Розумовського — Олексій Кирилович (1748–1822). Адже саме він, поряд із графами Бестужевим, Воронцовим, Чернишовим, Орловим і князями Шаховським, Паніним і Волконським, працював у Комісії з розгляду прав дворянства¹⁰⁹. За наказом Катерини II члени експертного зібрання мали виробити конкретні положення для виправлення й уточнення всього попереднього законодавства щодо статусу дворянства.

Друга грамота з'явилась у зв'язку з тим, що “тягле городове” населення, а також гільдійське купецтво потребували закріплення за ними різних прав і прерогатив, пов'язаних із їхньою професійною діяльністю в торгівлі і промисловості. Оприлюднення обох грамот одночасно засвідчило наявність в імперії нових буржуазних явищ і модерних потреб суспільства.

Жалувана грамота містам мала на меті сформувати чітку станову структуру городян, а також утвердити вже давно застарілу цехову організацію ремісників, яка, безперечно, гальмувала розвиток більш прогресивних форм виробництва — мануфактур і фабрик. До того ж, вона помітно звузила, а то і скасувала самоуправління в багатьох містах України, залишила значну частину городян у нерівноправному становищі. Зокрема, обмежила функції міської думи та магістрату, залишивши за ними лише право збору та розподілу податків, контролю за виконанням державних повинностей, нагляду за благоустроєм. Реальна ж влада міст зосереджувалась у руках

¹⁰⁹ Яблочков М. История дворянского сословия в России. — СПб., 1879. — С. 511; Российское законодательство X–XX веков: В 9-ти т. — Т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. — М., 1987. — С. 54.

городничого та чиновників управи благочиння. Створивши певні привілеї в галузях торгівлі і промисловості, грамота, однак, не торкнулася проблем розкріпачення.

Особливо важливим у законодавчому акті, на наш погляд, є пункт 77 розділу “Г. Доказательства состояния городских обывателей”, де в усіх аспектах і багато в чому по-новому прописано статус “справжніх” жителів міст. “Городовыми обывателями, — йдеться в документі, — разумеются все те, кои в том городе или старожилы, или родились, или поселились, или дома, или иное строение, или места, или землю имеют, или в гильдии, или в цех записаны, или службу городскую отправляли, или в оклад записаны, и по тому городу носят службу и тягость. Доказательства же состояния многочисленны суть и более зависят от правдоушнаго разсмотрения и непристраснаго испытания, нежели от предписаний: различные законом дозволенные способы к пропитанию и умножению имущества сами собою указуют путь, и правосудие не дозволяет исключить единого доказательства состояния, как тут, где слово закона доказательство опровергает...”.

Безпосередньо поширюючись на Лівобережну та Слобідську Україну, жалувана грамота затвердила за містами герби, де вже часто-густо домінувала імперська символіка. Керувати ними мала “общая градская дума”. Визначалися права на забудови великих населених пунктів. Магістратам заборонялося призначати нові, несанкціоновані податки. До городян не записували селян, навіть тоді, коли ті мешкали в місті, мали тут власні будинки, займалися торгівлею чи промислами.

Особисті вигоди жителів були ретельно прописані в розділі “Д. О личных выгодах городских обывателей, среднего рода людей или мещан вообще”, який складався з 12 пунктів (під загальною нумерацією 80-91). Купцям, а точніше — їхнім гільдіям трьох ступенів, відведено чотири розділи, пункти 92-119. Особливо докладно розписано статус і структуру цехів і ремісників.

1787 р. відбулася чергова ревізія військових однодвірських і поміщицьких поселень в округах із з'ясуванням кількості мешканців у них¹¹⁰. Знову ж таки, уряд неухильно турбувався про належну сплату податків і неухильне виконання державних повинностей.

Помітні політико-адміністративні зміни сталися в рік смерті Катерини II і початку правління Павла I. Ще за життя імператриці Харківське намісницьке правління в земельних питаннях перепідпорядковувало козацькі полкові канцелярії нижньому земському суду та справнику (1796)¹¹¹.

Нині, поцінуючи діяння Павла I, можна лише уявити, наскільки великою була нелюбов сина до матері. Катерина II померла 6 (17) листопада і вже наступного місяця Павло I почав руйнувати все створене нею. Зокрема, згідно з указом від 12 грудня 1796 р., замість Харківського намісництва відновлено Слобідсько-Українську губернію¹¹². До її складу увійшли повіти колишньої Острогозької та частини Ізюмської провінції, що були 1780 р. приєднанні до Воронежського намісництва (Біловодський, Богучарський, Лівенський, Колитвянський, Куп'янський, Острогозький), а також створено Старобільський повіт. Однак уже після смерті Павла I всі названі повіти, крім Куп'янського, знову було включено до Воронежської губернії (1802).

1797 р. проводилося навіть спеціальне слідство ("дело") щодо поселень, котрі були відчужені від колишньої Сло-

¹¹⁰ ЦДІАК України. — Ф. 1709. — Оп. 1. — Спр. 1027. — Арк. 213–233.

¹¹¹ Там само. — Ф. 1959. — Оп. 1. — Спр. 104. — Арк. 2.

¹¹² Декабря 12, 1796 г. Именный, данный Сенату. — О новом разделении государства на губернии // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XXIV. — № 17634. — С. 229–230.

бідсько-Української губернії й долучені до Курської губернії¹¹³.

Отже, протягом 30–90-х рр. XVIII ст. імперський уряд фактично знищив полково-сотенний устрій і козацьке самоуправління та території Слобідської України. Більшість регіональних установ замінено на загальнодержавні, підпорядковані переважно російському чиновництву. Багатотисячне, колись вільне козацтво перетворено на вояків регулярної царської армії, або ж військових обивателів. Порівняно незалежне слобідське селянство в XVII — першій половині XVIII ст. перетворено на кріпаків (1783). Оподаткування основної частини населення (окрім дворян) збільшено в кілька разів, з поступовим домінуванням грошових зборів.

¹¹³ ЦДІАК України. — Ф. 1959. — Оп. 1. — Спр. 608. — Арк. 1–9.

Розділ IV. Формування південних губерній Російської імперії

4.1. Російсько-українсько-татарські відносини 1730-х — початку 1770-х рр.

Російсько-турецькі війни 1710–1713 і 1735–1739 рр. не дали бажаних наслідків царському уряду: значного послаблення Оттоманської Порти, а головне — підкорення Кримського ханства. Правда, під час бойових дій були досягнуті деякі успіхи. Так, у травні 1736 р. унаслідок наступальної операції Дніпровської армії на чолі з генерал-фельдмаршалом Б.-К. Мініхом, до якої долучились українські козацькі полки, було захоплено Перекоп, а в червні — Гезлев (Євпаторію) та Бахчисарай. Майже водночас Донська армія під керівництвом генерал-фельдмаршала П. Лассі оволоділа Азовом. 1737 р. царські війська здобули фортецю Очаків і, перетнувши Сиваш, дісталися Кримського півострова. Однак, через поразки у війні союзника Росії — Австрії, а також небезпеку збройного нападу Швеції, уряд Анни Іванівни вимушено пішов на підписання Белгородського мирного договору (1739).

Більш вагомих результатів у цьому напрямі, правда не відразу, досягла Катерина II. Від початку свого правління імператриця приділяла головну увагу кільком основним аспектам: по-перше, залагодженню політичної ситуації в Росії і, насамперед, поліпшенню враження “в народі” про її прихід до влади; по-друге, ознайомленню з наболілими соціально-еконо-

мічними проблемами в державі загалом; по-третє, вивченню досягнень західноєвропейської культури. А тому питання, пов'язані з південним прикордонням, певний час залишалися на другому плані. Проте незабаром у неї почали формуватися задуми забезпечити на південному напрямку “природні кордони”; убезпечити населення від набігів кримських татар; як-найкраще долучити землі Причорномор'я та Північного Приазов'я до народногосподарського розвитку Росії¹.

Такі наміри зародилися не на порожньому місці, вони поступово визрівали в середовищі політичної еліти Росії й насамперед в найближчому оточенні імператриці. Так, в 1762 р. з'явилася “записка” анонімного автора “Про Малу Татарію”². В ній відверто обмірковувалася доцільність захоплення Кримського півострова та підкорення місцевого населення. Схожі ідеї висловлював державний діяч, дипломат, князь Олександр Безбородько — виходець із заможного українського старшинського роду — у трактаті “Картина или краткое известие о российских с татарами войнах и делах, начавшихся в половине десятого века и почти непрерывно через восемьсот лет продолжающихся”³.

Дипломат другої половини XVIII ст. Петро Бакунін у суспільно-політичному творі “Рассуждения” запропонував деякі принципи нюанси приєднання Криму до імперії та зміни в його населенні. Безпосередньо він зазначив, що необхідно: “...заготовити, крім звичайного провіанту, велику кількість усякого хлібу немеленого... і всякого роду лісів (деревини. — *О.Г.*), придатних для спорудження селянських будинків, також

¹ Маркевич А.И. Южная Русь при Екатерине II. — С. 17.

² Известия Таврической ученой архивной комиссии (далі — ИТУАК). — Симферополь, 1916. — № 53. — С. 190–194.

³ Див.: Додаток до твору Н. Григоровича “Канцлер кн. Безбородько” // Сборник РИО. — СПб., 1879. — Т. XXVI. — С. 339–370.

велику кількість усяких інструментів, необхідних у господарстві селянському як-от: сох або плугів, кіс, серпів, сокир...”. Стосовно жителів автор пропонував залишити в Криму на “вічне поселення” 20 тис. піхоти та 10 тис. кінноти. Водночас “всіх солдатів і драгунів, які зостануться в Криму, якщо можна, поженити, щоб із часом їхні сини батьківські місця заступити могли”⁴. Також ним було запропоновано переселити на півострів 10 тис. хліборобів із категорії державних і монастирських селян (конкретно про поміщицьких підданих не йшлося). Фактично переміщення державних селян і передавання їх поміщикам на місцях означало поширення кріпосницьких відносин у регіоні. Головна ж його ідея полягала в тому, щоб селяни освоювали землі, а знатні люди ними користувалися. Загалом в творі автора чітко простежується ідея зміни етнічного складу Криму на користь росіян і “воєнізація” його населення.

Певне уявлення про етнічний склад жителів у межах південного регіону дають статистичні відомості по так званій Новоросії, або Новоросійському краю* 1763–1764 рр. Перепис охопив тільки чоловіче населення і виявив таку кількість людності⁵:

⁴ ИТУАК. — Симферополь, 1918. — № 56. — С. 111–112.

* Історична область у Південній Україні й частково Південній Росії від другої половини XVIII ст. Термін “Новоросія” з’явився у зв’язку із штучним створенням Новоросійської губернії (1764). Спочатку ототожнювався з Нововросійською й Азовською губернією пізніше з Катеринославським намісництвом.

⁵ Кабузан В.М. Чисельність та національний склад населення Новоросії в 60–80 роках XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. — К., 1971. — Вип. 1. — С. 144–147.

Народи	Кількість	Відсотки
Всього	67730	100,00
<i>В тому числі:</i>		
українці	50672	74,81
росіяни	8164	12,05
“волохи”	6227	9,19
серби	1410	2,08
поляки	564	0,83
болгари	165	0,24
угорці	90	0,14
німці	62	0,09
татари	39	0,06
грузини	37	0,06
греки	28	0,04
інші	272	0,24

Треба зазначити, що українці чисельно переважали представників усіх інших національностей, зокрема й росіян у кілька разів. А на території Російської імперії вони становили приблизно 15% її загального населення.

За іншими даними, 1760 р. населення регіону становило приблизно 26 тис. душ чол. статі, поселень налічувалося 122, наділів для поселень 135 і 31 монастир. Саме тоді активізувалася торгівля з Туреччиною та Кримом, куди поставлялися металеві вироби, зокрема посуд і гвіздки, а також канати, холсти, олія, рогата худоба тощо. В зворотному напрямку надходили овеча вовна, папір, фрукти, вино, зброя й інші товари.

Різниця ж у кількості населення, найімовірніше, пояснюється масовим переселенням людності протягом 1761–1763 рр.

Безперечно, захоплення в останній третині XVIII ст. все нових земель Російською імперією, яка постійно воювала,

об'єктивно сприяло зміцненню позицій політичної та соціальної еліти, насамперед дворян. Проте воно зумовлювало поширення на придбаних територіях здебільшого не прогресивних на той час буржуазних відносин, а консервативних, феодальних. Лише деякі положення Кючук-Кайнарджійського договору, зокрема про чорноморську торгівлю, певною мірою передбачали розвиток капіталізму в цій галузі. Водночас пересування кордонів Росії до Північного Причорномор'я відбулося не без участі українців і обумовило новий етап в історії обох народів, формування між ними не завжди однозначних відносин.

Від середини XVIII ст. царська армія дедалі щільніше наближалася до Чорноморського узбережжя. Цей процес супроводжувався певним адміністративно-територіальним реформуванням на новопридбаних землях із метою зміцнення позицій імперії. Нерідко для цього бракувало власного населення, тоді використовувались іногородці — іноземці-переселенці. Так, в 1764 р. новосербський корпус, реорганізований у царські полки, було долучено (разом із дружинами та дітьми вояків) до створення Новоросійської губернії. Водночас Слов'яно-Сербію* разом з Українською лінією** перетворено

* Створена 1753 р. царським урядом для зміцнення південних кордонів Російської імперії для захисту від турецько-татарських нападів. До її складу ввійшли частини територій нинішніх Луганської, Донецької та Полтавської областей. На сході межувала із Землею Війська Донського, на заході — Запорозькою Січчю, на півночі — Полтавським та Ізюмським полками, на півдні — Кримським ханством. Сербські військові загони на чолі з полковником Р. Прерадовичем та І. Шевичем становили лише частину населення області, основну ж масу жителів репрезентували українці, чимало було росіян.

** Система укріплень, яка будувалась протягом 30–60-х рр. XVIII ст. для захисту Гетьманщини та Слобожанщини від систематичних грабіжницьких вторгнень кримських і ногайських татар. Довжина Української

на Катеринославську провінцію, а в адміністративному відношенні підпорядковано владі Новоросійської губернії⁶. Простір Новосербії досягав 1421000 десятин, і був поділений на 7 округів, по 100 ділянок у кожному (з них по 52 для військових). Наступного року губернію поділили на три провінції: Єлизаветську, Катериненську та Бахмутську. Число переселенців із 38000 чол. у 1764 р. збільшилося до 52000 чол. у 1768 р., і це не враховуючи місцевих чиновників, дворян, духовних і військових осіб (які виконували постійну службу в гусарських і пікінерних полках. Загалом же людності налічувалося приблизно 100 тис. чол.

Спроба Катерини II поєднати на одній території господарювання представників трьох етносів — українців, росіян і сербів — зумовило між ними періодичні гострі непорозуміння і навіть локальні збройні сутички за землю, домінування в побуті.

Від середини 1760-х рр. імператриця дедалі чіткіше усвідомлювала необхідність встановлення нових зручних комунікацій із західноєвропейськими регіонами. Вона добре розуміла зацікавленість у цьому питанні заможних верств населення як України, так і Росії, особливо тих, які мешкали на чорноземних територіях, що географічно тяжіли до Чорного й Азовського морів. Природні й людські ресурси давали змогу неабияк збільшити тут обсяги сільськогосподарського виробництва, активізувати реалізацію його продукції через тор-

лінії, котра починалася від Дніпра, проходила по течії р. Орель та її притоках, йшла по р. Берека і впадала у Сіверський Донець, досягала близько 285 км.

⁶ Багалій Д.І. Заселення Південної України (Запорозжжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. — Харків, 1920. — 110 с.; Загоровский Е. Очерки истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII в. // Военно-исторический вестник. — 1912. — Кн. 1, 4; 1913. — Кн. 1.

гівлю, але кордони з іноземними державами перешкоджали цьому. В кінцевому результаті це гальмувало розвиток продуктивних сил не лише усього південного регіону імперії, а й держави загалом.

У зв'язку з цим, як через об'єктивні, так і суб'єктивні причини, Катерина II виношувала агресивні, загарбницькі плани щодо Туреччини та її васала — кримського хана. Правда з іншого боку спостерігалися схожі наміри стосовно Росії. Султан і його оточення намірилися відсунути демаркаційну лінію подальше від Чорного й Азовського морів, що неодмінно передбачало збройний конфлікт між сторонами з метою загарбання значних чужих територій.

У політичному сенсі перевага була на боці Османської імперії, бо її, через негативне ставлення до зміцнення позицій Росії в регіоні, підтримували кілька потужних європейських держав, наприклад, Франція й Австрія. Їхні уряди наполегливо заохочували султана до загострення конфлікту і збройного розв'язання чорноморсько-азовської проблеми.

У зв'язку з цим царський уряд здійснив кілька вдалих заходів, спрямованих на зміцнення становища Росії на міжнародній арені. Зокрема, ним 1764 р. підписано союзну угоду з Пруссією, за таємними статтями якої остання зобов'язалася не лише підтримувати дії московської влади на дипломатичному рівні, а й надавати їй економічну допомогу в разі війни проти Туреччини і Кримського ханства. Схожий за суттю договір царський уряд уклав із Данією. Торговельна ж домовленість про співпрацю з Англією 1766 р. також передбачала політичне сприяння, а конкретно, підтримання заходів Катерини II щодо Польщі і Швеції. Проте міжнародний статус Росії від того не набагато поліпшився, бо її войовничі зазіхання були добре відомі в цивілізованому світі⁷.

⁷ Історія Української РСР: У 8-ми т., 10-ти кн. — Т. 2. — К., 1979. — С. 480.

Імператриця та її уряд планували використати чимало українців у майбутніх бойових діях. Насамперед, у межах країни передбачалося зосередити численні підрозділи російської армії, утримання яких частково покладалось і на місцеве населення. Зокрема розміщення тилових служб мало б забезпечити постійне функціонування складів провіанту, фуражу, озброєння та боєприпасів. Селянам відводилася роль головного постачальника харчів для царських вояків і корму для їхніх коней. Посполиті та рядові козаки зобов'язувалися до надання необхідного транспорту для підвезення всього необхідного як у тилу, так і на полі бою.

Як одну з першорядних проблем, було визначено постачання транспортних засобів, бо армія потребувала їх у великих кількостях. Їх мала забезпечувати Лівобережна Україна і частково Новоросійська губернія. Крім того, українців південного регіону планувалося безпосередньо долучити до участі у війні. Так, в 1764 р. на базі Новослобідського та Бахмутського, частково Миргородського та Полтавського полків, а також із державних посполитих, переведених у статус військових поселенців, було створено пікінерські підрозділи (Єлизаветградський, Дніпровський, Донецький і Луганський). За штатним розкладом вони були аналогічні гусарськими полками⁸.

Ландміліцькі підрозділи комплектували з однодворців Української лінії (10 піхотних і 1 кавалерійський полки), що налічували приблизно 22 тис. чол. У 1769 р. їх ліквідували, а особовий склад перевели до діючої армії.

У майбутній війні царське командування планувало також використати додатково козаків Лівобережжя (до 3 тис.) і частково Правобережжя.

⁸ *Петров А.* Война России с Турцией и польскими конфедератами. — Т. 2. — СПб., 1886. — 412 с.

Уже на початку російсько-турецької війни, яку офіційно оголосила вища влада Османської імперії 25 вересня 1768 р., проходило формування корпусу з лівобережного козацтва (12 тис. чол.), а з жителів Правобережжя — окремого, так званого добровільного полку. В березні 1769 р. до складу діючої армії долучили запорозьке військо (7,5 тис. кінних і 5,8 тис. піших козаків). Кіннота становила головний бойовий загін, а піхоті відводилася допоміжна роль, що полягала здебільшого в охороні сухопутних кордонів Запорожжя і частково у веденні бойових дій на човнах — “чайках”⁹.

Поминаючи ретельний опис перебігу подій власне війни, бо це належним чином уже зроблено в історіографії, зосередимося головню на планах і заходах у ній царського уряду стосовно південних регіонів. Згідно зі стратегією, розробленою спеціальною радою в Петербурзі в листопаді 1768 р., було створено дві великі російські армії. З допомогою Першої (головної), якою командував О. Голіцин, планувалось оволодіти Хотиним і наступати в південному напрямку, щоб окупувати Молдову та Валахію і вийти до Дунаю. Друга армія на чолі з П. Румянцевим мала забезпечити прикриття лівого флангу збройних сил Голіцина, блокувати Кримський півострів і захопити Північне Приазов’я. На Кубань і Кавказ спрямовано окремий корпус. Також передбачалося переправити з Балтійського моря в Середземне потужну ескадру з десантом.

Чисельність Першої армії (район базування — Київ) планувалося довести до 80 тис., Другої (розташування між Полтавою та Бахмутом) — до 40 тис. Не спромігшись реалізувати

⁹ *Апанович Е.* Запорожское войско, его устройство и боевые действия в составе русской армии во время русско-турецкой войны 1768–1774 гг.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1949. — 21 с.; *Шпитальов Г.* Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах 1735–1739 та 1768–1774 років. — Запоріжжя, 2004. — 240 с.

задумане, царське військове керівництво спровокувало в січні 1769 р. напад 100-тисячної татарської кінноти на територію Новоросійської губернії та Запорозжя. Один татарський загін (у 30 тис.) відокремився й рушив на Бахмут, другий (приблизно 20 тис.) — повернув до верхів'я р. Орель. Водночас інша половина армії на чолі з ханом Крим-Гіреєм (Кирим-Гераєм) з району Балти вдерлася до Єлизаветської провінції й незабаром вирушила до Правобережної України.

Невдовзі перший і другий загони зазнали поразки й поспіхом відступили до Криму. Хан зі своїм військом найдалі просунувся в межі України (до Ладижина). Нападники спустошили Чечельник і Тростянець, околиці Черкас і Чигирин, спалили села на Правобережжі й через відсутність тут царських підрозділів фактично неушкодженими наприкінці січня повернулись у межі турецьких володінь.

Протягом квітня–вересня 1769 р. Перша армія, що налічувала 44,5 тис. чол., діяла в напрямку Хотина, проте переважно невдало, і змогла зайняти фортецю лише тоді, коли турецький гарнізон, втративши надію на допомогу своїх збройних сил, добровільно полишив її. Друга армія, керована талановитим і наполегливим Румянцевим, у березні 1769 р. спромоглася захопити все Північне Приазов'я. Восени під натиском царської армії турецькі збройні сили відійшли за Дунай, що дало змогу передовому корпусу Голіцина практично без боїв зайняти більшу частину Молдови та Східну Валахію і швидко просунутися до Дунаю.

На першому етапі війни знаменною подією стало створено Азовської флотилії, котра започаткувала формування Чорноморського флоту Російської імперії.

До всіх цих подій активно долучились українці, зокрема лівобережні й запорозькі козаки. П'ять царських полків і 3 тис. козаків із колишньої Гетьманщини діяли в складі Першої армії. Шість гусарських і чотири пікінерських полки, а також

6 тис. лівобережних козаків і запорозькі загони становили вагому, якщо не найпотужнішу частину кавалерії Другої армії¹⁰. Іррегулярні легкокінні підрозділи, лівобережні й запорозькі козаки діяли поблизу Очакова — основної фортеці та бази османського флоту на північному узбережжі Чорного моря.

Унаслідок цієї війни відбулися помітні зміни як у геополітичній, так і етнічній ситуації на Північному Причорномор'ї та Південній Україні. З обох названих територій витіснено ногайців і значною мірою кримських татар. На їхніх землях осіли серби, болгари, німці та представники інших етносів, лояльні до імперського уряду через надані їм значні пільги. Загалом же протягом другої половини XVIII ст. у Новоросійській губернії архівні матеріали зафіксували наявність осіб таких “націй”*: “малоросійська”, “волоська”, “німецька”, “сербська”, “російська”, “болгарська”, “грецька”, “польська”, “турецька”, “грузинська”, “угорська”, “єврейська”, “цесарська”, “калмицька”, “македонська”, “лютеранська”. Фактично у всіх округах проживали українці, росіяни, серби, волохи, болгари, частково німці. Кількість калмиків і прихильників лютеранства була незначною (всього кілька чоловік). Понад 200 македонян зосередилися в одному місці¹¹. Іноземці, загітовані для переселення Катериною II, відчуваючи її “високий захист”, нерідко вступали в суперечки з тамошніми “малоросами”, перебираючи на себе владні прерогативи в народному господарстві.

Водночас знизилась обороноздатність не лише Кримського ханату, а й Запорозької Січі. Втім Кримський півострів із його

¹⁰ *Апанович Е.* Назв. соч.; Козацтво на Півдні України: Кінець XVIII—XIX ст. — Одеса, 2000. — 282 с.

* Термін з документу.

¹¹ ЦДІАК України. — Ф. 1297. — Оп. 2. — Спр. 90. — Арк. 6 зв.—8.

багатотисячним конгломератом татар, полонених православних і “блукаючих” запорожців, через різке невдоволення європейських країн посиленням ролі Росії на півдні, до пори не був головним об’єктом царського уряду. Ба більше, від початку загострення збройного конфлікту з Туреччиною, за деякими даними, він планував не анексію ханату, а тільки встановлення якомога більшого контролю над ним.

Вміло використовуючи кримські суперечності: часту зміну ханів і конфронтацію заможної верхівки кочових племен — буджацьких, едісанських, едічкульських і джамбуїлуцьких татар, відомих під загальною назвою “ногайці”, Катерина II і її оточення, завдяки політиці “батога та пряника”, поступово зміцнювала свої позиції на півострові, не гребуючи відвертим залякуванням, шантажем або підкупом впливових осіб. Зокрема, в інформаційному звідомленні, складеному радником Колегії іноземних справ П. Веселецьким для генерал-аншефа П. Паніна 1769 р., йшлося про схильність орд кримських, буджацьких і ногайських татар до “незгоди та недовіри”, а тому рекомендувалося застосувати “найближчий спосіб, яким вони до наміру від Порти спокушені бути можуть”¹². Передусім ставка робилася на “лояльність” едісанської та буджацької орди.

Проте деякі особи з оточення Катерини у своїх думках і порадах були налаштовані більш радикально до майбутнього Кримського ханату і, насамперед, нетерпиміше до татар. Так, “російський патріот”^{*} і дипломат Бакунін цинічно радив імператриці *посварити татар між собою, щоб легше оволодіти півостровом, потім вигнати їх “зетъ із Криму”*, заселити його для нового обживання українцями, а вже на облаштовані місця

¹² Цит. за: Бикова Т. Кримські татари в імперській Росії: витискування з батьківщини // Укр. іст. журн. — 2017. — № 4. — С. 48, 49.

^{*} За визначенням деяких тогочасних дипломатичних документів.

переселити росіян із різних губерній держави¹³. Як бачимо, навіть за таких умов українці мали своєю працею підготувати ґрунт для повномасштабного освоєння півострова росіянами.

Щось схоже і спробувала реалізувати володарка імперії з допомогою П. Паніна, надавши йому великі повноваження в цьому питанні (жовтень 1769 р.). Зі свого боку останній, то майстерно вводячи в оману татар благодійними обіцянками, то залякуючи нападами запорожців і загостренням міжусобиць, наполегливо рекомендував “заступництво” Росії за однієї умови — зречення верховенства Оттоманської Порти¹⁴. Внаслідок проведеної роботи царський уряд досяг повного успіху в цій справі. Спочатку на союз з Росією пристали більш хиткі єдісанська та буджацька орди, а незабаром приєдналися і єдічкульські та джамбуїлуцькі татари.

Як це здійснювалось у тогочасних реаліях, видно з діяльності Г. Потьомкіна з переманювання на свій бік “доброго знайомого”, “гетьмана Ханської України” (або “дубосарського” чи “волоського правителя”)* Якуба Аги. Цей вельможний татарин ще до російсько-турецької війни від імені хана Криму управляв немусульманськими жителями в районі міжріччя Південного Бугу та Дністра, де батрачили численні групи хліборобів-православних. Наприкінці 1760-х — на початку 1770-х рр. він отримував спеціальну платню з царської скарбниці, проживав у Росії, де відмовляв групу татар від повернення на півострів. Ним особисто опікувався П. Панін¹⁵.

¹³ Буткевич В. Право на Крим // Літературна Україна. — 1991. — 21 листопада.

¹⁴ Гейсман П.А., Дубровский А.Н. Граф Петр Иванович Панин (1721–1789). — СПб., 1897. — С. 57.

* Визначення в тогочасних документах.

¹⁵ Гончарук Т.Г. Григорій Потьомкін — гетьман українського козацтва. — Одеса, 2002. — С. 35.

Згодом Якуб Ага* виконував функції царського дипломатичного посланця-спостерігача при кримському ханові. Завдяки клопотанню Г. Потьомкіна той здобув чин надвірного радника, значні грошові виплати та коштовні подарунки. Навіть після його смерті вдова та дві доньки Якуба Аги залишилися на утриманні коштом державної скарбниці (вони отримували понад тисячу рублів щорічно)¹⁶.

4.2. Царська політика напередодні приєднання Криму (1774–1783)

10 (21) липня 1774 р. між двома агресивно налаштованими імперіями — Російською й Османською — нарешті було укладено мирний договір у с. Кючук-Кайнарджі, поблизу м. Сілістра (нині Республіка Болгарія). Хоч він і мав офіційну назву “Пункти вічного примирення та спокою між імперіями Всеросійською й Портою Османською...”, однак уряди як однієї, так і іншої сторони не збиралися відмовлятися від своїх попередніх загарбницьких планів. Унаслідок війни 1768–1774 рр. Туреччина багато в чому поступилася своїй суперниці.

За основу угоди було прийнято зміст Карасубазарського договору Російської імперії з Кримським ханом від 1 (12) листопада 1772 р., згідно з яким останній проголошувався незалежним і декларувався “вічний союз” між обома державами. Проте через недобру традицію російського уряду та його збройних сил, що полягала в зловживанні владою,

* У Росії його називали також Яковом Ісмаїловичем Рудзевичем.

¹⁶ Письма князю Г.А. Потемкину-Таврическому генерал-майора П.И. Турчанинова // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1875. — Т. 9. — С. 242.

залякуванні та провокаціях — диван Кримського ханату незабаром скасував цей договір.

На період названих угод російсько-турецький кордон від Південного Бугу до Дніпра проходив по просторах степу, місцями гирлом невеликої річки Ташлик, яка перетинала річки Арбузинка, Мертві Води, Єланець, Громоклія, Висунь, Інгулець і виходила до Дніпра біля гирла Кам'янки (на північ від фортеці Казікермен, або інакше — Кизикермен)¹⁷. Цей район було досить важко обороняти обом сторонам, бо природних укриттів не було, лише, як тоді казали, голий степ. Далі демаркаційна лінія проходила більш визначено: в гору по Дніпру, річками Кінські Води та Берда, перед гирлом останньої вона завертала на схід і вже біля гирла Міусу доходила до Азовського моря.

Унаслідок укладання Кючук-Кайнарджійського мирного договору Росія, серед іншого, вперше здобула право на торговельне мореплавство в Чорному, Адріатичному, Середземному морях, а також по Дунаю. Безперечно, вона зміцнила південні кордони імперії, які пересунулися на Південний Буг, де через рубіж із Річчю Посполитою доходила до Чорного моря. Майже все узбережжя Таганрозької затоки (від гирла Берди до гирла Єї) потрапило у володіння Росії.

Водночас Кримський ханат (разом із володіннями на материковій частині) на міжнародному законодавчому рівні здобув державну незалежність, а турецький султан відмовився від сюзеренних прав на нього. Ба більше, правління в ньому стало значно демократичнішим, адже віднині хана мало обирати татарське населення Криму. До нього офіційно перейшли

¹⁷ Ноября 4, 1740 г. Инструмент, заключенный при великом Ингуле. О расширении земель Российского и Турецкого владений между рек Буга и Днепра // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XI. — № 8276. — С. 291.

османські території на південному узбережжі, а також у Північному Причорномор'ї (між Південним Бугом і Дніпром).

Однією з головних умов (ст. 3) договору стало зобов'язання уряду Катерини II вивести російські війська з території Кримського ханства¹⁸.

Для двору Катерини II день підписання Кючук-Кайнарджійського миру — 10 липня — був немовби Боже провидіння, певний символічний знак, адже майже цього ж дня 1711 р. під м. Ясси (нині Румунія), поблизу р. Прут (притока Дунаю) було укладено трактат між Російською державою й Османською імперією, коли армію першої оточили турецькі війська і змусили капітулювати на досить не вигідних умовах¹⁹. Отже, ця перемога стала реваншем за поразку та ганьбу Петра I. Граф О. Самойлов, автор праці “Життя та діяння генерал-фельдмаршала Григорія Олександровича Потьомкіна Таврійського”, так поцінував її значення: “По всьому світу ознаменувалася перевага Росії над Портою, котра відмовилася від панування над Кримом, бо хани його зробилися незалежними від затвердження султанів і фортеці очищені від турецьких гарні-

¹⁸ Июля 10, 1774 г. Трактат вечного мира и дружбы, заключенный между империею Российскою и Оттоманскою Портою в ставке главнокомандующего, генерал-фельдмаршала графа Румянцева, при деревне Кючук-Кайнарджи на правом берегу реки Дуная, чрез уполномоченных от него и от верховного визиря в 10 день июля и ими обоими в 15 день того ж июля утвержденный, а со стороны его султанова величества подтвержденный и ратификованный в Константинополе в 15 день января 1775 года // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XIX. — № 14164; *Дружинина Е.И.* Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). — М., 1955; *Шаховский И.И.* Кючук-Кайнарджийский мир: переписка фельдмаршала графа Румянцева-Задунайского // Русский архив. — 1879. — № 3. — С. 137–172.

¹⁹ *Орешкова С.Ф.* Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. — М., 1971. — 205 с.

зонів; навіть більше, Керч і Еніколь, ключ протоки Енікальської, тобто Босфору Таврійського, залишились у володінні Росії. Водночас Кінбурн, пункт поєднання Криму з Очаковим, віддано Росії. Ці, здавалося б маловажливі, вигоди були за планом східної системи для втілення великих намірів, кої мав славу здійснити в царювання великої Катерини Григорій Олександрович Потьомкін, який був розумом до підкорення Тавриди, кораблебудування на Дніпрі та панування на Понті, завдяки чому долучена східна торгівля в південні межі Росії обіцяла швидке збагачення їх”²⁰.

Проте майже відразу між обома сторонами-супротивниками розпочалися політичні ігри, нове “мирне” протистояння, що, зрозуміло, неодноразово порушувало норми прийнятої 1774 р. угоди.

Незважаючи на жодні міжнародні домовленості між урядами Туреччини та Росії, султан де-юре та де-факто залишався духовним лідером усіх мусульман, отже і кримських татар. Тому цілком природно, що за обставин, які склалися на півострові, він намагався обіграти Катерину II, посадивши на місцевий “престол” покірного йому Девлет-Гірея. Татарська знать — беї та мурзи — у поміркованому очікуванні переможця схилялися то на один бік, то на інший.

Імператрицю ж особливо не влаштовувало кілька обставин: по-перше, обмеження російського простору в Причорномор’ї — лише Дніпровсько-Бузький лиман (до гирла Бугу) та ділянка Керченського півострова з Керчю й Єнікале; по-друге, близьке сусідство з супротивником: поряд з “російським” Кінбурном була турецька фортеця Очаків, а поблизу Керчі, на протилежному березі Керчинської протоки, — татарська фортифі-

²⁰ *Самойлов А.Н.* Жизнь и деяния генерал-фельдмаршала князя Григория Александровича Потемкина Таврического // Русский архив. — 1867. — № 7. — С. 1020–1021.

кація Тамань; по-третє, “запертість” військових кораблів, адже рух по воді дозволявся тільки суднам із товаром; по-четверте, функціонування самоправної та самодостатньої Запорозької Січі, мешканці якої час від часу ставали в опозицію до імперської влади, а нерідко й чинили збройний опір зухвалим діями царських вояків.

По завершенню війни Катерина II відразу взялася за підкорення запорожців, “вольності” яких поширювалися на південь від лінії, що поєднувала Південний Буг (трохи нижче впадіння в нього Синюхи) з Дніпром — біля гирла Самоткані (права протока Дніпра, нижче гирла Орелі). Звідси межа Запорожжя простягалася низом по Дніпру до гирла його лівої притоки Самари, далі — по цій річці на південний схід до Кальміуса, за яким починалися володіння донських козаків²¹. Територіально “вольності” запорозьких козаків досягали приблизно 8 млн. дес., а населення тут, за неповними даними, становило до 60 тис. осіб²². Правда А. Скальковський і Д. Яворницький вважали, що на цих землях мешкало до 100 тис. осіб обох статей²³.

Існування в південних землях такої масової й потужної сили як Запорозька Січ уже давно муляло очі імператриці та її лукавого поплічника Г. Потьомкіна, який по завершенню війни наполегливо долучився до знищення “козацької респуб-

²¹ Чернявский В. Описание Запорожской Сечи... 1766 года // Мышецкий С. История о козаках запорожских. — Одесса, 1852. — С. 80–81.

²² Ведомость представленная при рапорте генерал-поручика П.А. Текели Екатерине II от 29 августа 1775 г. // Сборник антропологических и этнографических статей о России и станах, ей прилежащих. — М., 1868. — С. 169.

²³ Скальковский А.А. История Новой Сечи. — Одесса, 1846. — Т. 1. — С. 32–40; Яворницький Д.И. История запорожских козаков. — СПб., 1892. — Т. 1. — С. 195–196.

ліки”. Перед тим він досить вправно використовував запорожців у багатьох бойових діях. Ретельно ознайомився з їхньою структурою та системою влади, а тому, маючи на те “високе повеління”, таємно доручив генералу П. Текелію головними силами армії атакувати Січ, але та, після деяких вагань, 5 червня здалася без бою на волю переможців²⁴.

У зв’язку з цим нам здається, що стосунки Г. Потьомкіна із запорозькими козаками деякими сучасними істориками значною мірою ідеалізуються, особливо це стосується початку 1770-х рр., напередодні ліквідації Січі²⁵. В його заграванні із січовиками ми схильні вбачати лише спосіб приховати суть справжнього негативного ставлення до низовиків царського уряду. Зрозуміло, не без певного загравання до них з боку фаворита та співправителя Російської імперії. Та й хіба могло бути інакше за тих суспільно-політичних обставин, коли особисто Катерина II негативно ставилася до всіх мешканців Запорозької Січі, але терпіла їхнє існування через потребу в протистоянні Оттоманській Порті та Кримському ханату. Хіба визначення січовиків “сволотою” та ототожнення їх із ворогами-татарами не є красномовним підтвердженням цьому?! Відокремлювати Г. Потьомкіна від Катерини II у цьому питанні, вважаємо, було б неправильно. Як казав один мудрець про правителів — “не вірте в те, що вони кажуть, дивіться на те, що вони роблять!”.

А ось що співали власне запорожці про винуватців знищення Січі в історичній думі²⁶:

Ой провідали запорожці,

²⁴ Голубуцкий В.А. Запорожское казачество. — К., 1957. — С. 421.

²⁵ Гончарук Т.Г. Григорій Потьомкін — гетьман українського козацтва. — С. 20–23.

²⁶ Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 563–564.

Що Нечоса* Текелію послав,
Щоб нас і кошового,
І всю славу Січ атакував.
Був же той день
Великі зелені свята...
О бодай же твоя, Нечосо,
З того дня душа проклята!..

Загалом у 1775 р., як наголосив В. Голубуцький, для країни настала пора “чорної реакції”²⁷. Функціонування автономних “окраїн” однозначно суперечило самій суті самодержавно-дворянської централізованої влади. Відтоді гру в демократизм Катериною II фактично було призупинено. Свідченням тому є, наприклад, схожа лиха доля донського, яїцького та запорозького козацтва. Частина анексованих земель останнього, разом із землями колишньої Новоросійської губернії** та територіями Війська Донського ввійшли до складу двох нових губерній — Новоросійської й Азовської, створених на півдні імперії.

За три-чотири роки названі адміністративно-територіальні одиниці Російської імперії зазнали ще кількох штучних, важких для сприйняття простих людей, реформувань. Зокрема, Азовська губернія від 1778 р. включала повіті: Катеринославський (землі колишньої Самарської паланки), Олександрійський (частково охопив Кальміуську паланку та територію т. зв. Нової Дніпровської Лінії), Павлівський (створений на іншій частині Кальміуської паланки), Марієнпольський, Таганрозький, Бахмутський, Торський, Наталківській (децентралізували колишню Катериненську провінцію, але без Донець-

* Грицько Нечоса — прізвисько Потьомкіна серед запорожців.

²⁷ Голубуцький В.А. Назв. соч. — С. 419.

** Існувала протягом 1764–1775 рр.

кого полку), Царичанський (увібрав Орельську та Протовчанську паланки, а також місце розташування Донецького пікінерського полку). Протягом 1778–1783 рр. кілька повітів Азовської губернії перейменовували.

Як бачимо, вища влада робила все для того, щоб назавжди зникли, навіть у народній пам'яті, давні історичні назви деяких національних адміністративно-територіальних одиниць, особливо це стосувалося Вольностей Війська Запорозького²⁸.

Щось схоже відбувалось і з Новоросійською губернією. Наприклад, 1776 р. до її складу входили різні регіони пошматованої України: провінції Єлизаветградська, Полтавська, Слов'янська, Херсонська та Кременчуцький повіт²⁹.

Обидві проіснували до приєднання Криму до Російської імперії (1783), аж поки вони не втратили своє військово-стратегічне значення. Ці та деякі інші заходи Катерини II і її уряду в політиці територіального адміністрування ще раз засвідчили певний схематизм і штучність, небажання враховувати регіональні особливості і національний склад населення. А такі обставини не могли не позначитися негативно на господарському й суспільному житті мешканців.

Свого часу російська дослідниця минулого Південної України О. Дружиніна писала: *“Злиття Запорожжя з рештою Росії* дало змогу створити тут більш міцну систему захисту, що було важливим як для російського, так і для українського народу. Склалися умови для більш тісних

²⁸ Новицький Я.П. Описание границ и городов бывшей Азовской губернии. 1775–1783: Архивные материалы. — Александровск, 1910; Панащенко В.В. Адміністративний устрій Південної України XVIII ст. // Історія, історіософія, джерелознавство: Статті розвідки, замітки, есе. — К., 1996. — С. 81–100.

²⁹ Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. — Одесса, 1850. — Ч. 1. — 386 с.; Одесса, 1853. — Ч. 2. — 468 с.

економічних зв'язків між центральними й південними регіонами”³⁰.

Можливо, частково так і сталося насправді, але не можна забувати про те, що ці “вигоди” українцям дісталися завдяки великим людським втратам у війнах укр. агресивної Росії, знищення численної, наголосимо — вільної, соціальної групи запорожців, та і від “щільних економічних зв'язків” більше виграла центральна влада, бо наприклад, від торгівлі податки перекачувалися до її скарбниці, а не до місцевої — для “загального добра”.

Крім того, анексовані землі масово заселялися “прийшлими елементами”: сербами, чорногорцями, кроатами, угорцями та іншими іноземцями. Значно зросла кількість росіян, масово переселених сюди з центральних районів імперії. Так, у межах Української лінії мешкали переважно переселені однодворці. Служилих українських козаків (гусарські й пікінерні полки) уряд намагався “розбавити” іноземцями та росіянами. Відбувався масовий прихід розкольників, яких заманювали сюди всілякими обіцянками і пільгами. Останні привнесли помітний дисонанс у суспільне життя. Окремі громади утворили молдовани та волохи, яких напередодні Кючук-Кайнарджійського миру лише в Новоросійській губернії, за даними А. Скальковського, налічувалося до 2,5 тис. чол.³¹

Слід визнати, що хитро придумана й добре організована політика імперського уряду Росії відразу після Кучук-Кайнарджійського договору зумовила масове переселення молдован, волохів, болгар, греків, поляків і албанців. Великі групи людності полишали межі Оттоманської Порти та вирушали на

³⁰ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. — М., 1959. — С. 53.

³¹ Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1730–1823. — Одесса, 1836. — Ч. 1. — С. 112.

південні землі Російської імперії. Так, на новому прикордонні, узбережжі Південного Бугу, поселилися два полки, так звані арнаутський і козацький. Останній становили переважно українці — колишні піддані Польщі.

Серед населення змішувалися не лише різні культури, але й шлюби, адже чоловіки-іноземці прибували здебільшого без дружин.

Повертаючись до питання про стосунки між Оттоманською Портою й Російською імперією після Кючук-Кайнарджійського договору, зазначимо ще раз: вони не відрізнялися стабільністю. Вже 13 листопада 1774 р. на засіданні Державної Ради при Високому Дворі, на якому головувала Катерина II, обговорювалися проблеми про повернення туркам усіх фортець на узбережжі Дунаю та прохання татар залишатись, як і раніше, в підданстві султана. Йшлося і про необхідність *“употребить до трехсот тысяч рублей для достижения совершенного исполнения по трактату”*, а також обіцянку Порті про можливість *“пом’якшення”* умов мирної угоди відповідно до її сподівань³². 27 листопада вища влада Туреччини, як зазначалося на Раді, вже вимагала *“смягчения мирных договоров”*³³. Не вдовольнили їхні положення і кримських татар, які й далі орієнтувалися на заступництво султана. Водночас генерал-поручику Щербініну було доручено привернути до Росії ногайців і інших татар, а також не дозволяти їм переселятися з *“кубанського боку”* на колишні їхні місця проживання.

У травні 1775 р. щодо обрання татарами ханом Девлет-Гірея, який спочатку не погоджувався на встановлення

³² Протоколы в царствование императрицы Екатерины II. — Ч. 1: Отделение историческое // Архив Государственного Совета. — СПб., 1869. — Т. I: 1768–1796 гг. — С. 295.

³³ Там само. — С. 296.

“кримської вольності” і прагнув скасувати її з допомогою турецьких військ, Державна Рада прийняла рішення: “...Что, в случае ежели не можно будет то уничтожить, должно стараться возбуждением против одного нагайцев и других живущих на кубанской стороне, разделить Татарскую область надвое, и тем привести крымцев в несостояние отваживаться на продерзости”³⁴. В разі загострення відносин із Портою й загрози початку нової війни уряд Росії був готовий до **фізичного знищення татар**³⁵.

Зі свого боку, Османська імперія не змирилась із втратою Кримського ханства, проголошеного незалежним, постійно втручалась у його суспільне життя. Її збройні сили були напоготові перекрити виходи в море для російських суден, відібравши назад Керч, Кінбурн і Єнікале. В 1777 р. вони захопили міжріччя Південного Бугу та Дністра, що належало татарам.

Російський уряд намагався уникати військового протистояння, а тому спробував привести до влади у Криму свого “слухняного” ставленика — Шагін-Гірея.

Унаслідок політичної боротьби та різних інсинуацій у 1776 р. з'явилося два кримських хани, що, звісно, свідчило про порушення норм угоди від 1774 р. Більш радикально й агресивно вирішила діяти російська сторона, а тому царські війська захопили Перекоп (1776), а в травні 1777 р. збройні підрозділи під керівництвом О. Суворова вторгнулися до Кримського ханату. Зустріч між збройними силами обох противників відбулася поблизу Карасубазару, проте турки не наважилися на бій і поспіхом відступили до Кафи, а звідти на кораблях відплили до Туреччини. Татарські ж вояки розосередились у власних домівках, у мить перетворившись на

³⁴ Там само. — С. 309.

³⁵ Там само. — С. 326.

“мирних громадян”. До Стамбулу втік Девлет-Гірей, а ханом офіційно проголосили Шагін-Гірея. Проте колізії між турками та росіянами незабаром знову загострилися.

За період від Кючук-Кайнарджійського договору до приєднання Криму, внаслідок протистояння та провокацій Росії та Туреччини, на півострові сталися дві фактично міжусобні війни, з багатьма жертвами та руйнаціями. Особливо масштабних розмірів набув виступ проти Шагін-Гірея в травні 1782 р. Дійшло до того, що проти нього виступили навіть два його брати. Підбурені владою Стамбула, вони вимагали зміщення з ханського престолу Шагін-Гірея і призначення замість нього турецького ставленика. Для встановлення “порядку” в ханстві царат застосував великі збройні об’єднання³⁶. І знову пролилася кров. Катерина II добре розуміла: територія ханства не перестане бути ареною конфлікту, а тому вирішила силоміць включити ханат до складу імперії. Мету цього акту Катерина II у рескрипті до Г. Потьомкіна від 14 грудня 1782 р. трактувала так: “...зробити на майбутній час Кримський півострів не гніздом розбійників і заколотників, а територією Російської держави. Тому ми з повним розумінням *повідомляємо всім нашу волю на привласнення Кримського півострова й на приєднання його до Росії*”³⁷.

Ще напередодні, для послаблення економічного та людського потенціалу Кримського ханства, звідси до південних губерній Російської імперії було переселено 32 тис. православних — греків і вірмен (вересень 1778 р.)³⁸.

³⁶ Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. — Симферополь, 1951. — Ч. 1. — С. 92.

³⁷ Цит. за: Соловьев С.М. История падения Польши. — М., 1863. — С. 167.

³⁸ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. — С. 57.

А вже 9 квітня 1783 р., скасувавши всі попередні домовленості з Туреччиною та її васалом, Катерина II урочисто проголосила включення території півострова до Російської імперії.

Зрозуміло, що проросійськи налаштовані історики як раніше, так і нині характеризують цей акт однозначно — як історичну справедливість. Те саме стосується і витіснення з Криму татар. Ось як про це зазначив Ю. Липа: “Справу справедливості довершив у XVIII ст. український (?) магнат Потьомкін, коли зробив усе, щоб виселити з Тавриди тих, хто її ганебно плямував останніми в історії Європи ринками не-вільників”³⁹.

4.3. На шляху до нової російсько-турецької війни

Влітку 1783 р. у таборі, розташованому на скелі Ак-Кая за три кілометри від Карасубазара, намісник Новоросії Григорій Потьомкін прийняв від напівзляканих чи підкуплених представників татарської еліти присягу на вірність “великій та неподільній” Російській імперії.

З погляду ортодоксально налаштованого радянського історика П. Надінського, “цим історичним актом було підбито підсумок багатовікової боротьби російської* держави за Крим” і його “повернуто *справжньому господарю — російському народу*” (тут і далі виділено нами. — О.Г.). За твердженням названого вченого, незважаючи на знищення цілого державного утворення, багатотисячні жертви, вимушене переселення частини корінних жителів Криму, “возз’єднання” півострова з

³⁹ Липа Ю. Чорноморська доктрина. — Одеса, 1942. — С. 16, 17.

* Назву держави автор писав з малої літери.

Росією “об’єктивно мало велике історичне прогресивне значення” для татар⁴⁰.

Хоча вже на той час у західноєвропейській пресі з’являлися зовсім інші поцінування цього акту, зокрема й таке: своїми діями росіяни перетворюють захоплені землі в “голодні степи”. Йшлося навіть про те, щоб об’єднати зусилля та сформувати суспільну думку в Європі на допомогу Оттоманській Порті в боротьбі проти масштабних загарбань Російської імперії. Водночас В. Ленін зазначив: війни царизму проти Туреччини були загарбницькими, однак, під час них об’єктивно розв’язувались історично-прогресивні завдання Росії.

Прикметно й те, що навіть деякі радянські історики за сталінського тоталітаризму наважувались “абсолютно неправильно” зображувати війни проти турків і кримських татар, а також анексію Криму “як імперське захоплення чужої землі, водночас “зовсім” замовчували прогресивну роль Росії для населення Криму. Водночас турків і французів визначали як захисників кримчан⁴¹.

Без перебільшення можна твердити, що в реалізації задумів і планів Катерини II у 80-х роках XVIII ст. величезну роль відіграв здебільшого вдалий виконавець волі імператриці Г. Потьомкін. Його кипуча, правда, нерідко показна діяльність привертала пильну увагу сучасників як усередині держави, так і за її межами. Чимало з них вважали її малоефективною розтратою казенних грошей. Деякі недоброзичливці графа стверджували, що навіть набуття Криму не коштувало таких

⁴⁰ Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. — Симферополь, 1951. — Ч. 1. — С. 92–93.

⁴¹ Порів.: Кримське ханство // Большая советская энциклопедия. 2-е изд. — М., 1953. — Т. 23: Корзинка–Кукунор. — С. 561–562 і Крымская автономия советская социалистическая республика // БСЭ. — М., 1937. — Т. 35: “Крестьянская газета”–Ларсон. — С. 307–308.

неймовірно великих затрат, яких той постійно вимагав. Прагнучи бути одним із головних “освоювачів” півдня імперії, він у 1784 р. усунув від управління краєм генерала Тимофія Тутомліна, котрий започаткував багато важливих і корисних справ.

Зовсім протилежних поглядів дотримувався історик А. Брикнер. Зокрема він стверджував: “Хай там як, Потьомкін зробив усе можливе, щоб довести необґрунтованість чуток про недоліки його управління, щоб восторжествувати над своїми супротивниками. Багатство степового краю, швидкий розвиток міст, достаток військових запасів і снарядів, відмінне облаштування війська, важливість військових портів, принадність південної природи в Криму, сліди турботи та результати зусиль князя... — все це повинно було вразити Катерину й обеззброїти недоброзичливців...”⁴².

Після приєднання Криму близько року імперський уряд Росії створював ілюзію певного самоуправління на півострові через спеціально створений військовою адміністрацією мусульманський орган — нараду. До нього ввійшли представники місцевої політичної еліти. Проте цього було явно замало, адже на побутовому рівні татари сприймали росіян як зухвалих загарбників, незважаючи на жодні пропагандистські обіцянки та домовленості у верхах. Тому царській владі треба було створити серед кримських жителів якщо й не доброзичливе та довірливе сприйняття, то принаймні лояльне ставлення до себе й переселенців. Заважало цьому кілька обставин: по-перше, домінування зневажливої поведінки переможців до анексованого населення; по-друге, мусульманська віра, котра закликала до покори лише єдиновірному володарю. Керівництво Оттоманської Порти через своїх агентів посилювало ці настрої, і цим ще більше загострювало ситуацію в регіоні,

⁴² Брикнер А.Г. Потемкин. — СПб., 1891. — С. 81.

забезпечувало неприйняття будь-яких дій і розпоряджень північної правительки. Тому й результат виявився цілком передбачуваним: багато татар почали полишати рідні місця, обжиті оселі й шукати кращої долі в Туреччині.

З одного боку, російський уряд прагнув позбутися “ворожих елементів” (вислів О. Дружиніної), з іншого боку, він втрачав масу робочих рук, необхідних для розвитку господарства в регіоні. Для зменшення потоку біженців Катерина II вирішила дещо змінити акценти в ставленні своїх вояків до мусульман. Її побажання висловив Потьомкін у ордері генералу, графу Антону Дебельмену (de Balmain) від 4 травня 1783 р.: “Воля её имп. величества есть, что бы все войска, пребывающие в Крымском полуострове, обращались с жителями дружелюбно, не чиня отнюдь обид, чему подавать пример имеют начальники и полковые командиры”. А порушників наказу передбачалося карати зі всією суворістю, відповідно до закону⁴³. Схожі розпорядження отримали О. Суворов і І. Ігельстром⁴⁴. Причому того, хто нехтував святими місцями й ганьбив молитви мусульман, мали судити як “заколотника церковного”. Навіть більше, для захисту жителів від “образ” з боку вояків і для вивчення їхніх настроїв були створенні спеціальні військові комісії (групи).

Проте татари не йняли віри розпорядженням такого змісту. Їх і далі неабияк хвилювало не лише власне майбутнє, а й наступних поколінь. А саме, як зазначив Ігельстром, щоб: 1) нащадки не були утіснені в релігії; 2) з них не брали в рекрути; 3) не ставили рядових царських вояків на постій, а їхні начальники не ходили до гаремів⁴⁵.

⁴³ Паллас П. Поездка во внутренность Крыма // Записки Одесского общества. — Одесса, 1881. — Т. XII. — С. 277.

⁴⁴ Там само. — С. 271, 281.

⁴⁵ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье. — С. 95.

З метою поліпшення ставлення мусульман до росіян, Потьомкін навіть призначив грошове утримання для мечетей і місцевого духовництва⁴⁶. Втім такі подачки, наскільки нам відомо, суперечили законам шаріату і відповідним чином сприймалися анексованими татарами.

Ще один захід, який дійсно приманював мусульман до чужих збройних сил — це добровільний найм у кавалерійські частини, що давав значні кошти (у вигляді регулярної платні) і перспективу отримання офіцерського чину.

Проте така заманинка не гарантувала повного успіху, не усувала загрози проявів етнічних ексцесів з боку татар. Тому уряд Катерини II рекомендував О. Суворову, для якнайповнішого притягнення ногайців до присяги на вірність Росії, влаштувати для них “за народним смаком” грандіозну пиятику, “колові чарки”, змагання у верховій їзді тощо. Заохочені в різні способи старшини після своєї присяги роз’їхалися по різних аулам агітувати до неї й інші групи ногайців⁴⁷. Тих із них, хто все-таки відмовився визнавати зверхність Росії, примушували під наглядом війська переселятися в уральські степи, “подалі від гріха”. Втім ті жорстоко мстилися за насильства над ними — нападали на землі донських козаків і російські фортифікаційні споруди, зокрема на Єйську фортецю. Такий супротив, окрім іншого, призводив і до міжусобиць прибічників і противників російського панування⁴⁸.

Унаслідок такої езуїтської та кривавої політики царського уряду — розділяй і володарюй — тисячі ногайців загинули в збройних конфліктах, багато перебралося за Кубань. І лише

⁴⁶ Паллас П. Указ. соч. — С. 287.

⁴⁷ Ордер А.В. Суворов генерал-майору Ф.П. Филисову о приведении к присяге татар на подданство России. 25 июня 1783 г. // Суворов А.В. Сборник документов. — М., 1951. — Т. 2. — С. 266–268.

⁴⁸ Там же. — С. 273.

невелика частина залишилась у межах підросійських володінь⁴⁹.

Навіть “благонадійний” Шагін-Гірей, очевидно, краще розібравшись у ситуації та ролі, яку насправді відігравало царське керівництво, стрепенув геть за межі Російської імперії і сховався від переслідувачів аж за Кубанню, що спричинило неабияку стурбованість при дворі. Лише весною 1784 р. хитромудрому Суворову вдалося виманити хана й під пильним наглядом відправити вглиб країни⁵⁰, щоб той знову став лояльним.

Того самого року була здійснена ще одна задумка царського керівництва, спрямована на привернення кримської знаті, а саме: 24 лютого видано указ про надання їй прав і привілеїв російського дворянства⁵¹. Схоже було здійснено наступного року і стосовно козацької старшини колишньої Гетьманщини, після остаточної ліквідації її автономного устрою. Проте проблема в Криму в цьому аспекті виявилася набагато складнішою, ніж це уявляли собі в північній столиці імперії. Виявилося, що в мурз, які могли претендувати на отримання такого статусу, немає жодних підтверджувальних документів їхнього “благородного” походження. Тому нашвидкуруч були складені списки місцевих “дворян”, за якими затвердили спадкове право на землі, котрими ті володіли. Незмінними лишилися і взаємовідносини знаті з підлеглим їм населенням, тобто “середньовічний феодалізм з елементами рабства”.

Проте слід визнати: Катерина II не наважилася ні тоді, ні пізніше закріпостити татар, незважаючи навіть на поступове

⁴⁹ Там же. — С. 297, 298.

⁵⁰ Дружинина Е.И. Назв. соч. — С. 96.

⁵¹ Февреля 22, 1784 г. Именной, данный Сенату. О позволении князьям и мурзам татарским пользоваться преимуществами российского дворянства // ПСЗРИ. — Т. XXII. — № 15936.

засилля російських поміщиків у Криму. Як це, скажімо, було зроблено стосовно селян Лівобережної та Слобідської України. Рядових татар перетворили на законослухняних казенних селян.

Жодна хитромудра політика царського уряду, з її “правами та привілеями”, не могла довго тримати в омані місцеву соціальну еліту, звиклу до всіляких комбінацій і ігр у верхах. Швидке розчарування, зокрема мурз, настало тоді, коли вони чітко усвідомили: від колишніх ханських володінь і прибутків (на які вони розраховували) їм нічого не перепаде — все перебрала до себе російська державна скарбниця.

Водночас загострилася і проблема християнських полонених (ясиру): царський уряд вимагав їхнього негайного звільнення, але знатні та й рядові татари відмовлялися це виконувати, адже, мовляв, хто тоді працюватиме на їхніх землях. Запевнення (роз’яснення) Г. Потьомкіна, ніби необхідно звільнити тільки полонених росіян, призвело до невдоволення інших полонених, які фактично перебували у татар у якості рабів. Отже, одна з традиційних і основних форм господарювання в Кримському ханаті — рабовласництво — мала зникнути.

Щоб повернути до Росії верхівку мусульманського духовництва, Г. Потьомкін поновив так звану сороковину муллам, податок який Шагін-Гірей, користуючись заступництвом нового сюзерена, почав збирати для себе. Муллам залишилися тільки подаяння парафіян. Однак непохитно спрямоване на “братів” єдиновірних і їхніх наставників у Оттоманській Порті місцеве духовництво не сприйняло подачку і далі вкрай негативно ставилося до всього нового, привнесеного росіянами-іновірцями, що підривало мусульманські закони та традиції⁵².

⁵² Перевод с письма от Ширинского Мегметжи бея Гаджи Казы Аги генерал-порутчику Игельстрому, ноября 19, 1783 г. // Известия Таврической ученой архивной комиссии. — 1897. — № 3. — С. 60, 61.

Загалом же у вищих колах імперії поширювалася думка про те, що представники духівництва кримських татар “безполезные отечеству и недоброжелательны к Двору”.

Згідно з царським указом від 2 лютого 1784 р. створено Таврійську область у складі семи повітів: чотирьох кримських, двох північних і одного Тмутараканського (Таманський півострів).

У цьому вкотре проявилась якась патологічна потреба все адміністративно переформувувати, змішувати народи, знищувати національні традиції. І таке спостерігалось впродовж всієї довготривалої діяльності Катерини II. Першим губернатором області вона призначила Г. Потьомкіна (1784–1791).

Для виявлення неблагонадійних осіб у Криму, здатних на антиросійську діяльність, вербувалися спеціальні агенти, часто з різних верств місцевого населення, — “таємні конфіденти”. За гроші й різні потурання з боку нової влади вони, не соромлячись, закладали своїх єдиновірних громадян, викривали підготовку збройних закатів.

Складна ситуація на території колишніх володінь Кримського ханату в другій половині 1780-х рр., масове невдоволення тамтешніх жителів породжували надію у влади Туреччини на можливість реваншу. Ці її наміри підтримувало чимало західноєвропейських країн, розраховуючи на послаблення Росії й перспективу відторгнення від неї прибалтійських земель, посилення панування на Близькому Сході тощо. Серед таких, насамперед, значились Англія, Прусія та Швеція. Деякі з них проводили відверту підготовку до збройного конфлікту.

Відчуваючи загострення політичної ситуації, Г. Потьомкін у січні 1787 р. двічі спробував зменшити потужну корпорацію муллів, ефенді й шейхів, хотів їх “відправити” звідси, або ж перевести на “штатські” посади⁵³. За його наказом із Криму

⁵³ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье. — С. 101.

виселили більшість татарської адміністрації. Змінили ставлення й до Шагін-Гірея. Катерина II особисто звеліла йому покинути межі країни та вирушити до Туреччини. На півострові запанували голод, розруха, поширилась епідемія чуми, посилилася військова диктатура росіян, які зумовили масовий відтік корінного населення⁵⁴.

Після остаточного підкорення Кримського ханства та ліквідації його як державного утворення, Катерина II звеліла своїм сановникам ретельно вивчити економічний та воєнно-стратегічний потенціал придбаних земель. Насамперед її цікавили місця й цілі райони для найліпшого розміщення та постачання військ, спорудження фортифікацій і заснування поселень тощо. Для цього були залучені найкращі фахівці з різних галузей — природознавці, картографи, геодезисти, військові інженери. Для керівництва справою та збору всіляких даних створено спеціальні підрозділи із сонмом адміністраторів і чиновників різного рангу. Одним з таких уповноважених був автор-упорядник праці “Фізичний опис Таврійської області” (СПб., 1785) Карл Габліць, який за наказом Г. Потьомкіна почав вивчати півострів навесні 1784 р. Він об’їхав гори, степову частину, а також обстежив Тамань. Результатом його роботи і стала поява названої книги — першого геологічного, ботанічного й біологічного опису Криму, котрий він написав протягом двох місяців на місці в землянці, “не виходячи на свіже повітря” і використовуючи для цього нічний час⁵⁵.

⁵⁴ Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. — М., 1992. — С. 272; Озенбашилы А. Роль царского правительства в эмиграции крымских татар // Забвению не подлежит (Из истории крымско-татарской государственности и Крыма). Научно-популярные очерки. — Казань, 1992. — С. 70.

⁵⁵ Краткое описание жизни и службы тайного советника, сенатора и разных орденов кавалера Карла Ивановича Габлица. — СПб., 1821.

Збираючи розлогі відомості про півострів, Катерина II, а за нею і Г. Потьомкін, прагнули водночас, по-перше, обґрунтувати “законність” його приєднання, а по-друге, показати себе поборниками “історичної справедливості”, знехтуваної спочатку монголо-татарами, потім — турками.

Активно долучився до справи також генерал Ігельстром, який очолював тут цивільне (до 12 червня 1784 р.) і військове (до 28 жовтня того самого року) керівництво. Як справжній учений і здібний адміністратор, він з’ясував усі джерела прибутків Кримського ханату, його витратні статті, зібрав інформацію про природні ресурси, а головне — надав царському уряду необхідні дані для чіткішого вироблення регіональної соціально-економічної політики. Все це здійснювалося ледь не вручну — за допомогою опитування та перевірки отриманих відомостей.

Протягом перших кількох років після приєднання Криму було зроблено значну роботу зі складання його професійних карт, виготовлення планів і креслень фортифікаційних споруд, шляхів і мостів, навіть розпочалося визначення довготи та широти міст і інших поселень⁵⁶.

Для Катерини II всі ці заходи мали насамперед утилітарне, практичне значення. Адже, наприклад, виявлення казенних земель і створення їхнього фонду передбачали поступове передавання цієї власності “своїм” поміщикам, забезпечення економічної основи для розвитку сільського господарства в краї. До цього фонду відійшли й землі заможних татар, які не побажали жити під російським пануванням і добровільно виїхали або ж насильно були виселені за межі імперії. За ними слідом поїхало і чимало простих селян, котрі забирали з собою свою худобу, і полишали нових господарів без робочих рук.

⁵⁶ Паллас П. Указ. соч. // Записки Одесского общества. — Одесса, 1881. — Т. XII. — С. 319, 427, 428.

До виїзду татар долучились і турки, котрі таємно підпливали до “таврійських берегів” і на човнах переправляли їх із майном на території Оттоманської Порти. У такий спосіб вони прагнули ще більше ускладнити господарський розвиток півострова й чимдужче послабити військово-стратегічні заходи росіян на ньому.

Протягом 1784–1787 рр. царський уряд здійснив великий перерозподіл захоплених земельних багатств. 148342 дес. він головно наділив військових і цивільних чиновників, переважно росіян, українців, татар і греків⁵⁷. Зрозуміло, що Г. Потьомкін привласнив собі більше, ніж інші: 13 тис. дес. у Байдарській долині й на південному березі Криму та майже 74 тис. дес. на материковій частині Таврійської області, а його особистий секретар Василь Попов там і там — до 58 тис. дес. Ось такими насправді виявилися реформатори-благодійники з оточення імператриці. Отримали землю й інші вихідці з Росії — купці, “комісіонери”, дрібні урядовці, вчені, “банкіри” та звичайні пройдисвіти.

Якщо в межах наділених земель виявлялись “островки” угідь із колишніми татарськими господарями, вільними від державних податків і повинностей, то нові поміщики змушували їх або працювати на себе, або звільняти ділянки.

Окрім земель царський уряд роздавав переселенцям і худобу (волів, корів, коней), що залишилися після виселення татар⁵⁸.

Для ще більшого розосередження місцевого населення вища влада Росії на законодавчому рівні поселяла в межах

⁵⁷ Лашков Ф.Ф. Исторический очерк крымско-татарского землевладения // ИТУАК, 1896. — № 24. — С. 59.

⁵⁸ Паллас П. Указ. соч. // Записки Одесского общества. — Одесса, 1881. — Т. XII. — С. 324, 325; Лашков Ф.Ф. Князь Г.А. Потемкин-Таврический как деятель Крыма. — Симферополь, 1890. — С. 8.

Таврійської області відставних солдатів, рекрутів, що тут перебували, та їхніх дружин⁵⁹. Слідом за ними вирушали і церковники, переважно з Пензької губернії. В середині 1780-х рр. кількість новопоселених тут відставних солдатів, рекрутів і їхніх дружин, а також церковників перевищила 10 тис.⁶⁰ Проте й цим не обмежувався уряд — для холостяків вербували “дівок”⁶¹. Нині лише можна уявити, що за особи то були, коли погоджувалися перебратися на нове місце проживання без рідних і близьких їм людей. Причому вербувальникам за кожну доставлену “дівку” виплачували винагороду в сумі 5 руб.⁶² Переїзд молодих селянок відбувався в тяжких умовах і не без тиску зацікавлених урядовців.

С. Секиренський стосовно представниць жіночої статті, відправлених до Криму в 1786 р., навів такі дані. Серед майже 1,5 тис. жінок значилось 1032 “солдатки”, котрі їхали до своїх

⁵⁹ Января 14, 1785 г. Именной, объявленный генерал-прокурору генерал-фельдмаршалом князем Потемкиным. Об отправлении рекрутских жен, оставшихся по распределению мужей их в полки, в Екатеринославское наместническое и область Таврическую // ПСЗРИ. — Т. XXII. — № 16130; Март 18, 1785 г. — Сенатский. О даче рекрутским женам, отправляемым к их мужьям, для двух одной подводы, а на пропитание каждой по 5 копеек в сутки // Там же. — № 16167.

⁶⁰ Августа 13, 1785 г. Именной, данный генерал-фельдмаршалу князю Потемкину. О назначении границ Екатеринославского наместничества и Таврической области; о построении каменной дороги и мостов при Кизикермене; о прорытии канала от Днепра в губу при Збурьевском ретрашаменте с пристанью; о поселении в Таврической области оставшихся за штатом церковнослужителей, ставропольских калмык и старообрядцев и о позволении сим последним отправлять служение по старопечатным книгам. // Там же. — № 16239.

⁶¹ Записки императорского Одесского общества истории и древностей. — 1877. — Т. X. — С. 239.

⁶² Там же. — 1881. — Т. XII. — С. 317.

чоловіків, інші були самотніми. Відразу ж по прибуттю на місце з останніх понад 200 відразу видали заміж⁶³.

Окрім названих вище груп в 1784 р. до Криму планувалося також переселення великих партій молдован, калмиків, кочівників-ногайців із Кавказу, єдисанців, козаків-некрасовців із Туреччини й інших⁶⁴. Заплющувались очі чиновників і на прибуття злочинців як із різних місцевостей Російської імперії, так і з-за кордону.

У зв'язку з необхідністю забезпечення “своїх”, передусім військовиків і чиновницької бюрократії, продовольством у межах Таврійської області, царський уряд активно взявся за виконання низки заходів, спрямованих на прискорений розвиток хліборобства, садівництва, птахівництва й навіть городництва, котре знаходилося лише в зародковому стані⁶⁵. Цим мала опікуватися спеціально створена контора землеробства та домоводства, а також запрошені сюди фахівці-вчені. В основу ведення місцевого землеробства Г. Потьомкін прагнув покласти найкращі англійські методи, з масовим будівництвом водяних і вітряних млинів. Однак зубожіння більшої частини переселенців і наближення чергової російсько-турецької війни не дали змоги реалізувати повністю ці добрі наміри та грандіозні перспективи. Адже реально неможливо було, з одного

⁶³ Секиринский С.А. К вопросу о заселении Крыма в конце XVIII века // Известия Крымского пед. ин-та им. М.В. Фрунзе. — 1957. — Т. XXIII. — С. 76.

⁶⁴ Августа 14, 1783 г. Именной, данный Новороссийскому генерал-губернатору князю Потемкину. О переводе Дербетевых калмык в крымскую степь и о переселении ставропольских калмык в Екатеринославское наместничество // ПСЗРИ. — Т. XXI. — № 15813; Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. — Одесса, 1850. — Ч. 1. — С. 301.

⁶⁵ Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. — Ч. 1. — С. 305.

боку, дбати про розвиток південного краю, а з іншого, долучати його населення до широкомасштабного збройного протистояння (чи економічно, чи безпосередньо фізично). Проте слід визнати: врожайність хліба до початку війни значно зросла (безпосередніх даних немає, але про це свідчать великі закупки зерна державною скарбницею)⁶⁶. Як засвідчив французький мандрівник Жильбер Ромм у своєму щоденнику, тут у 1786 р. уже були поля з “чудовими високими хлібами”. Зокрема, жителі Алушти не лише забезпечували зерном власні потреби, але й поставляли його на ринок⁶⁷, тобто брали участь у простому товарному виробництві, коли предметом купівлі-продажу є лише продукти людської праці, а не сама робоча сила. Водночас у різних місцях півострова врожайність зерна була неоднакова. За свідченням одного з керівників краю В. Каховського, того самого року “Хлебы ... местами очень хороши родились, местами же хуже посредственных. Проса от засух везде почти выгорели. Напротив того, в Алешках все хлеба отменно хороши”⁶⁸. Що, очевидно, пояснюється локальними гарними природними умовами. Частково підвищення врожайності можна пояснити й таким: замість татар-скотарів прийшли здебільшого переселенці-землероби. Що також було на руку царському уряду.

Принагідно зазначимо, що в районі Олешків протягом 1711–1728 рр. функціонувала Запорозька Січ, тобто землі тут були добре освоєні українськими козаками. До її ліквідації

⁶⁶ Записки императорского Одесского общества истории и древностей. — 1877. — Т. X. — С. 272.

⁶⁷ Ромм Ж. Путешествие в Крым в 1786 г. — Ленинград, 1941. — С. 59, 69.

⁶⁸ Записки императорского Одесского общества истории и древностей. — 1877. — Т. X. — С. 257.

були причетні як ханська, так і царська влади, через свої постійні конфлікти та суперечки⁶⁹.

На півострові повільно, але розвивалося городництво, наприклад, з'явилися посіви картоплі, поширилося вирощування кавунів і динь, а також тютюну, льону, марени тощо⁷⁰. На вищому рівні зайнялися покращенням порід овець, для чого усунули від схрещування простих сірих татарських⁷¹. Скасування зборів внутрішніх мит також посприяло активізації торгівлі та промислів⁷².

Водночас російське офіцерство почало масово вирубувати ліси для будівництва та виготовлення “похідних” якісних меблів. Однак найбільшої шкоди царська адміністрація завдала тоді, коли для будівництва нових поселень, зокрема міст, взялася розбирати дорогоцінні залишки стародавніх споруд антики, наприклад, у Єнікале та Херсонесі. У такий спосіб було завдано непоправної шкоди культурній спадщині Криму та південній материковій частині держави⁷³.

Ще одним важливим заходом царського уряду, який і далі нищив автономність колишнього Кримського ханату, став випуск спеціальної “таврійської монети” з позначкою на ній

⁶⁹ Гуржій О.І. Олешківська Січ (1711–1728 рр.) у російсько-турецько-польському трикутнику // Краєзнавство. — 2011. — № 2. — С. 230–235.

⁷⁰ Герман К. Описание Таврической губернии. — Статистический журнал. — СПб., 1807. — Т. 2. — Ч. 1. — С. 156.

⁷¹ Лашков Ф.Ф. Назв. соч. — С. 12; Августа 12, 1797 г. — Височайше утвержденный доклад экспедиции государственного хозяйства. О заведении и содержании в Тавриде овчарного завода и о выписывании испанских баранов и овец // ПСЗРИ. — Т. XXIV. — № 18092. — С. 681.

⁷² Ордер Г.А. Потемкина от 6 октября 1782 г. // Записки императорского Одесского общества истории и древностей. — 1900. — Т. XXII. — С. 285.

⁷³ Ромм Ж. Назв. соч. — С. 34, 37, 66.

літерами “Т. М.”. Вона чеканилася на місцевому монетному дворі⁷⁴. У такий спосіб з обігу виводилися гроші, котрі функціонували тут раніше.

Очевидно, для деякого поліпшення адміністративного управління певною частиною татар, для їхнього проживання відводилися великі економічні та промислові центри, наприклад, Бахчисарай, Карасу-Базар.

У 1784 р. дещо штучні задуми та намагання Катерини II і Г. Потьомкіна на місці маленького селища Ахтіар заснувати Севастополь із грандіозною стратегічною гаванню і верф'ю на першому етапі зазнали невдачі. Купці зі своїми товарами поминали його через незручність розташування і, як і раніше, використовували шлях через Херсон, Таганрог і Кримський півострів. Імпорт же традиційно проходив через Козлов (Євпаторію), Кафу (Феодосію), частково Балаклаву. Отже, Севастополь певний час залишався поза інтересами як “своїх”, так і іноземних негоціантів. Не змогли Катерина II і Г. Потьомкін повністю реалізувати економічні плани і щодо населення Феодосії, Євпаторії, особливо Кафи⁷⁵. Цьому завадила російсько-турецька війна та торгове суперництво Одеси.

Одним із заходів російської пропаганди проти турецької політики щодо Криму стала в 1787 р. організація “мандрівки Катерини II у південні країни”, тобто її подорож з Петербурга на півострів, зініційована “вірним другом і слугою” Г. Потьомкіним. Для презентації “вмілої” політики цариці й досягнутих успіхів її сановників у “подорож” офіційно запросили австрійського імператора Йосифа II, поважних пред-

⁷⁴ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье. — С. 140.

⁷⁵ Апреля 2, 1787 г. Именной, данный Сенату. О назначении Феодосии уездным городом Таврической области вместо назначенного прежде Левкополя // ПСЗРИ. — Т. XXII. — № 16525. — С. 831; Ордера князя Потемкина. 1787-ой год // ИТУАК. — 1889. — № 8. — С. 4.

ставників від урядів низки європейських країн. На думку проросійськи налаштованого радянського історика П. Надінського з колишнього Кримського філіалу АН СРСР, ця “подорож вибила з рук ворогів Росії основний козир антиросійської пропаганди за кордоном. Потьомкіну було що показати іноземним гостям^{*}. За чотири роки у *возз'єднаному* (?) з Росією Криму відбулися разючі зміни^{**}. На пустинних берегах Ахтіарської (Севастопольської) бухти будувалися кріпосні споруди, а в гавані маневрували кораблі молодого російського військово-морського флоту. Невелике татарське поселення Ак-Мечеть^{***} перетворено на губернський центр-місто Сімферополь. Увесь Крим ніби прокинувся від тривікової сплячки, в якій він був в період турецького панування.

Цією подорожжю було ніби заявлено перед усім світом, що **російська держава за жодних умов не відмовиться від своїх законних прав на Крим**”⁷⁶.

Соціально-економічні й військово-політичні процеси, які відбувалися в Криму протягом 1783–1787 рр., зрозуміло, позначалися на всьому Північному Причорномор'ї. Вони негативно впливали на народногосподарський розвиток краю. Як зазначали радянські російські історики, для цього регіону характерна постійно “загрозлива позиція та підготовка реваншистської війни” (О. Дружиніна) Оттоманської Порти проти Росії. За тих обставин Азовська та Новоросійська губернії перестали вважатися далекими периферіями в державі. В квітні

^{*} Як відомо, з “потьомкінських” міфічно збудованих поселень та будівель з одним яскравим фасадом без справжніх стін багато хто насміхався, і не лише в європейських країнах, а і в Росії.

^{**} Про їхні негативні й позитивні наслідки мовилося вище.

^{***} Яке захопили переселенці з Росії та іноземці, тим самим “потіснивши” корінних мешканців.

⁷⁶ *Надинский Н.П.* Очерки по истории Крыма. — Ч. 1. — С. 93–94.

1784 р. було урочисто відзначено їхнє об'єднання в Катеринославське намісництво. Вкотре сталося внутрішнє територіальне переформування повітів⁷⁷. Зокрема Таганрозький повіт частково зменшили й перейменували в Маріупольський. Із давніх традиційно українських земель створили Полтавський, Кременчуцький, а також частково Костянтиноградський і Олександрівський повіти. В них доволі швидко подрібнили родючі землі й наділили ними різні “прийшли елементи”, чим ще більше “розбавили” тут корінну українську спільноту, небачено зріс контингент російського купецтва, ласого на всілякі пільги, привілеї та покровительство імперського чиновництва.

Протягом лише 1784–1875 рр. на територію Катеринославського намісництва переселилося тільки економічних селян 20 тис.⁷⁸ Витіснені на прикордонні смуги, в безкраї степи, колишні запорозькі козаки мусили інколи для свого прожиття облаштовувати малоприсадатні “барлігі”⁷⁹.

Наближення чергової російсько-турецької війни зумовило потребу створення потужного Чорноморського флоту. Особливо прискореними темпами кораблебудування йшло в Херсоні. Протягом 1783–1787 рр. місто перетворилося на суцільний військовий осередок: фортеця з адміралтейством, військовий і міщанський форштадти. Вже 1783 р. тут було

⁷⁷ Марта 30, 1784 г. Именной, данный Сенату. О составлении Екатеринославского наместничества из губерний Азовской и Новороссийской // ПСЗРИ. — Т. XXI. — № 15696; Июля 4, 1784 г. Сенатский. Об открытии Екатеринославского наместничества // Там же. — Т. XXII. — № 16028. — С. 184; Сентября 4, 1784 г. Данный Сенату. О переводе присутственных мест Ольвиополя в Новый-Миргород // Там же. — № 16054. — С. 206.

⁷⁸ Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. — Ч. 1. — С. 181.

⁷⁹ Ромм Ж. Путешествие в Крым. — С. 32.

спущено перший лінійний корабель під гучною назвою “Слава Катерини”. Відтоді впродовж ще кількох років виготовлення бойових морських суден було регулярним. За Херсоном “підтягувався” Таганрог.

Проте в кораблебудівництві серйозно бракувало робочих рук. Тому царський уряд широкомасштабно долучав до праці численних каторжників. Лише в Херсоні їх набралось кілька тисяч. Зокрема, в 1786 р. зафіксовано 4 тис. таких осіб⁸⁰. Якщо вони добре працювали, з них знімали кайдани, платили трохи грошей за роботу і навіть дозволяли перебувати на волі, повністю амністували⁸¹. Зрозуміло, це аж ніяк не додавало снаги простим жителям міста, робило їхнє побутування доволі специфічним, зростала криміногенна ситуація.

Схоже становище склалося і під час розбудови Катеринослава, бо в місцевому острозі спеціально утримували колодників (1786)⁸².

Розвиток південних регіонів Російської імперії особливо яскраво простежувався у 80-х роках XVIII ст. у галузі торгівлі й налагоджені “великих шляхів”. Серед останніх виділимо кілька головних⁸³:

1) Москва–Орел–Глухів–Ніжин–Київ–Таврійська область (або Глухів–Ромни–Полтава–Таврійська область);

2) Петербург–Могильов–Чернігів–Ніжин–Таврійська область (або Чернігів–Лубни–Катеринослав);

⁸⁰ Путешествие в Крым и Константинополь в 1786 году миледи Кравен. — М., 1795. — С. 254.

⁸¹ Ромм Ж. Назв. соч. — С. 27.

⁸² Феодосий. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. — Екатеринослав, 1880. — Вып. 1. — С. 45.

⁸³ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье. — С. 181.

3) Новгород-Сіверський — по р. Десна до Києва-Кременчук;

4) Харків-Полтава-Кременчук-Таврійська область;

5) Харків-Катеринослав;

6) Харків-Зміїв-Черкаськ-Ростов.

Як бачимо, у південній торгівлі велику роль відігравали “старі” українські міста, які досить швидко зростали: збільшувалася чисельність жителів і, відповідно, будинків, активізувалась економіка.

Особливо активну “діяльність” проявляв Г. Потьомкін у період безпосередньої підготовки та подорожі імператриці в Крим (1786–1787). Для “правильного” поцінування своєї діяльності та висловлювань у його бік, взимку граф почав старанно готувати місцеву знать із росіян, сербів, молдован і греків до очікуваного приїзду Катерини II, влаштував для неї бали, концерти, бенкети та просто гулянки. Водночас примушував тисячі робітників облаштовувати Катеринослав. На Дніпрі будувалася велика флотилія, яка мала доставити гостей із Києва до Херсона. Безпосередньо в Криму поліпшувався стан старих шляхів і прокладалися нові (правда, наскільки старанно і ґрунтовно — то інше питання!). Заздалегідь у місцях, де мала проїхати Катерина II з гостями, організовувалися натовпи татар, киргизів, ногайців, туркменів, кабардинців і деяких інших. Проте не всі вони хотіли добровільно брати участь у цьому лицедійстві⁸⁴.

Великий скепсис у сучасників спричинили, зокрема, заснування та перспектива будівництва Катеринослава під керівництвом Потьомкіна. Дійшло навіть до того, що Йосиф II, імператор “Священної Римської імперії”, в особистій бесіді з графом Сегюром, представником Франції при російському

⁸⁴ Записки императорского Одесского общества истории и древностей. — Т. X. — С. 253; Русский архив. — 1879. — № 2. — С. 436.

дворі, насміхався з честолобства Потьомкіна щодо закладання ним у місті помпезного храму. Після від'їзду Катерини його зведення раптово зупинилося. Пізніше замість нього збудували невеличку церкву, а огорожею для неї послугував грандіозний фундамент для запланованого раніше храму, на який витратили понад 70 тис. руб.⁸⁵

Стосовно ж Херсону Йосиф II зазначив, що в ньому багато чого бракувало, військова адміністрація потребувала покращення в роботі, а кораблі, якими неабияк пишався граф, збудовані нашвидкуруч із непросушеного дерева, та власне й місце для забудови міста вибране невдало⁸⁶.

Загальне враження імператора Йосифа II про стан усіх міст у Криму було вкрай негативним. В листах до Ласі він зазначав не про розвиток, а про їхній занепад за Катерини II, особливо гнітюче враження на нього справила Кафа. Імператор помітив, що татари, як би їх не задобрював Потьомкін, прагнули “відложитися” від Росії, у відчайдушному становищі перебували й іноземні переселенці. А Сегюру правитель Австрії в приватній розмові зауважив: “Я бачу в усьому цьому більше ефекту, ніж внутрішньої цінності. Князь Потьомкін діяльний, однак вміє краще починати, а не завершувати. Втім тут жодним чином не жаліють ні грошей, ні людей, тому все може здаватися легким. Ми, в Німеччині та Франції, не насмілилися б братися за те, що тут робиться. Власник рабів наказує; раби працюють; їм взагалі не платять чи платять мало; їх годують погано; вони не скаржаться, і я знаю, що впродовж трьох років у цих набутих губерніях, унаслідок перевтоми та шкідливого клімату болотистих місць, померло приблизно 50000 осіб; ніхто не скаржився, ніхто навіть не казав про це”. Іншого разу він наголосив: “Ви бачите, що тут у ніщо ставлять життя та працю

⁸⁵ Брикнер А.Г. Назв. соч. — С. 92.

⁸⁶ Там само. — С. 94.

людини; тут будуються шляхи, гавані, фортеці, палаци в болотах; розводять ліси в пустелях без платні робітникам, які, не скаржачись, позбавлені всього, не мають постелі, часто страждають від голоду”⁸⁷.

Йому вторував Сегюр: “Все тут починається, нічого не завершується. Князь Потьомкін часто залишав те, що тільки-но було почато; жоден проект не складається солідно до кінця. В Катеринославі ми бачили початок міста, котре не буде заселене, початок церкви, в якій ніколи не служитимуть; місце, вибране для Катеринослава, безводне; Херсон оточено небезпечною болотистою атмосферою. В останні роки степи спорожніли гірше попереднього. Крим втратив дві третини свого колишнього населення. Місто Кафа розорене й ніколи не підніметься більше...”.

Звичайно, іноземців, які погано знали всю ситуацію на території Південної України, можна запідозрити в необ’єктивності оцінювання побаченого. Проте їхні слова підтверджує і граф Ланжерон, котрий дещо згодом став тамтешнім управителем: “Треба зазначити: вони (південні поселення. — *О.Г.*) створені тиранією і страхом і розоренням кількох провінцій. З населених губерній Малоросії й тих міст, де проїхала імператриця, все населення було пригнане в цю пустелю; тисячі сіл на цей час виселено, а всі мешканці з усіма стадами переміщені в різні населені пункти. Їх примушували нашвидку облаштовувати штучні села на найближчих берегах Дніпра та фасади дерев на відстані. Коли імператриця проїжджала, всіх цих нещасних гнали назад, унаслідок чого багато хто з них через це переселення померло... Ставши через 30 років губернатором цих провінцій, я міг на власні очі переконатися в

⁸⁷ Цит. за: Там само. — С. 98.

правдивості таких подробиць, які спочатку здавалися мені зовсім неймовірними”⁸⁸.

Отже, в політиці Катерини II 1783–1787 рр. щодо південних регіонів передбачалося чимало корисного здебільшого для Росії загалом, насамперед для дворянства та купецтва (зокрема й іноземного походження), але все це мало здійснюватися за кошт простого люду, їхніми руками, а також при значному нехтуванні інтересів корінних жителів — татар, ногайців, єдичкульців, українців і представників деяких інших етносів.

4.4. Останній період правління Катерини II

Загалом передбачувана нова російсько-турецька війна спалахнула в серпні 1787 р. Зрозуміло, тогочасне царське й османське керівництво звинуватили одне одного в її початку. Радянська історіографія, фактично під диктовку Москви, щодо цього писала, що, зазнавши невдачу в дипломатичній боротьбі, Туреччина, підбурена Англією, намірилася вирішити “кримське питання” за допомогою зброї. Незабаром після подорожі імператриці на півострів Оттоманська Порта, заручившись підтримкою кількох держав, оголосила війну Росії з метою повернення володінь на півдні. Такі основні трактування початку війни спостерігаємо в історичній літературі кінця 1740-х — 1780-х рр. минулого століття в СРСР⁸⁹.

⁸⁸ Ковалевский М.Н. Путешествие Екатерины Второй в Крым. — М., 1916. — С. 33.

⁸⁹ Наприклад, див.: Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. — Ч. 1. — С. 94; История СССР. Первая серия. — М., 1966. — Т. 2; Історія Української РСР. — К., 1967. — Т. 1. — С. 340; Радянська енциклопедія історії України. — К., 1972. — Т. 4: Розлив–Яцкевич. — С. 29 та ін.

Проте насправді не все було так однозначно. Дійсно були гострі політичні непорозуміння й дипломатичні конфлікти між обома сторонами. Втім керівництво Туреччини неодноразово зверталося до царського уряду з метою їхнього залагодження, можливо й лицемірно-показово, але офіційно періодично наголошувало на своєму бажанні продовження мирних відносин. Росія ж відверто готувалася до війни, стягуючи свої війська до прикордоння. Катерина II 31 серпня 1787 р. на засіданні Державної ради особисто заявила, що причиною збройного конфлікту є “затруднення со стороны турецкой противопологаемы... всякий раз, когда только настояло дело в пользовании нам выгод, торжественными обязательствами одержанных; сколь справеливы и умеренны были напротив того предъявления с здешней стороны требования...”. Тобто, іншими словами, йшлося про нібито виконання Росією “справедливих” умов мирного договору від 1774 р. і нехтування ними Портою. Офіційною ж причиною початку війни з боку першої стало звинувачення османської сторони в “предерзостном і наглом” арешті одного з царських міністрів, звинуваченого в протиправних діях на території Оттоманської Порти⁹⁰. Далі Катерина II наголосила, що *“не может уже она внимать никаким предложениям к примерению, пока оный министр освобожден не будет, и доколе Порты не поправит проступка своего должным удовлетворением”*. Зі свого боку: “За праведную причину и твердость духа монаршаго защищать честь короны и достоинство империи, Совет единодушно соглашался принять оружие и действовать оным противу врагов, войну начавших, полагая тем болем к тому удобства, что **войска наши в великом числе стоят уже при границах**”.

⁹⁰ Архив Государственного совета. — СПб., 1869. — Т. 1: Совет в царствование императрицы Екатерины II (1768–1796 гг.). — С. 459.

турецьких”⁹¹. Чимало сучасників звинувачували в розв’язанні війни безпосередньо Потьомкіна через дані ним інструкції російському послу в Константинополі Булгакову.

Навіть більше, ще в таємному “рескрипті” імператриці Потьомкіну від 16 жовтня 1786 р. однозначно йшлося про неминучість війни з Портою найближчим часом, а тому вона наголосила: “С *особенным удовольствием* приємлем мы план, *вами начертанный*... вверив вам главное начальство над арміей, даем вам полную власть и разрешение распространить все поиски, кои к пользе дела и к славе оружия нашего служить могут”⁹². А вже 13 грудня того самого року Потьомкін сповістив Булгакова про наданий йому монарший дозвіл “починати військові дії”⁹³. Водночас через посла заявив про негайний розрив у найрішучий спосіб дипломатичних відносин із Портою.

Г. Потьомкін лицемірно й суворо, в традиційному дусі російської влади, звинуватив Францію в потуранні “варварам-туркам” у їхніх агресивних планах, висловився про необхідність визначити для Османської імперії більш “зручні” кордони, нібито заради уникнення подальших збройних конфліктів.

Сегюр, зрозуміло, все добре усвідомив, а тому заперечив графу: “... Ви хотите захопити Очаків і Аккермен, що рівнозначно вимагати Константинополя; це значить — оголосити війну з метою збереження миру”. В розмові з ним

⁹¹ Там же. — С. 460.

⁹² Брикнер А.Г. Разрыв между Россией и Турцией в 1787 году // Журнал Министерства народного просвещения. — CLXVIII. — Отд. 2. — С. 138.

⁹³ Письмо князя Г.А. Потемкина-Таврического — Я.И. Булгакову. Декабрь 1786 г. // Сборник РИО. — СПб., 1885. — Т. XLVII. — С. 191–192.

Г. Потьомкін зайшов ще далі, вимагаючи надати автономію (звичайно, під впливом Росії) господарям Молдови та Волощини⁹⁴.

Крапку в цій риториці, очевидно, можна поставити, навівши зізнання князя генерала Ф. Щербатова: “П’ять років ми готувалися до війни; війська звідусіль зібрані, артилерія привезена, флот підготовлено, все казано монархині...” (1787).

Отже, виникає риторичне питання: чи так важливо в даному випадку, яка держава першою взялася до зброї, головне, що обидві готувалися до війни. Зазвичай, готуючись до війни, її здобуваєш!

Поминаючи власне перебіг подій збройного протистояння 1787–1791 рр., докладно описаний в історичній літературі, безпосередню увагу звернемо на політику імператриці щодо південних регіонів у останній період її правління.

Отже, російсько-турецька війна потужно перервала мирне життя Північного Причорномор’я, виявилася серйозним випробуванням для жителів і народного господарства. Незважаючи на неврожай, мешканці поставляли в армію продовольство, коней, волів, вози тощо. Першочерговим завданням для уряду стало доукомплектування військ місцевими жителями. Чітко проявилася недоречність ліквідації Запорозької Січі, її збройних сил. Замість них терміново створили Катеринославське військо⁹⁵. Водночас сформували іррегулярні підрозділи з кріпаків⁹⁶.

⁹⁴ Брикнер А.Г. Потемкин. — С. 106.

⁹⁵ Июля 3, 1784 г. Именной, данный Екатеринославскому генерал-губернатору князю Потемкину. Об обращении однодворцев, поселенных по бывшей украинской линии в Екатеринославской губернии в казачью службу // ПСЗРИ. — Т. XXII. — №16552. — С. 863.

⁹⁶ Генваря 14, 1788 г. Именной, данный Екатеринославскому, Таврическому и Херсонскому генерал-губернатору князю Потемкину-Таврическому. О приписке жителей города Чугуева и раскольнических

Такі реформування російський державний діяч, дипломат, князь Олександр Безбородько охарактеризував як такі, що породжують “військовий хаос” і підривають дисципліну серед вояків⁹⁷.

Стан війська, за свідченням очевидців, був у край незадовільним. Зокрема, в кіннотників, підпорядкованих Г. Потьомкіну, шаблі виявилися непридатними для бою, а обмундирування солдатів не відповідало погодним умовам; чимало вояків хворіло на лихоманку, а ліків у лазаретах було обмаль. При великій дорожнечі продовольства навіть офіцери потерпали від голоду, багато рядових не мали сорочок. Коні не отримували вдосталь корму, а тому мали вигляд охлялих шкап. Укомплектування війська залишалося неповним: на паперах у ньому налічувалось 100 тис. осіб, насправді готових до бою було приблизно 40 тис., — інші хворіли, або використовувалися на різноманітних будівельних роботах. Цілі військові підрозділи граф сформував лише для того, щоб надати своїм довіреним особам офіцерські чини.

Зрозуміло, що увесь той негатив, який був навколо Потьомкіна, він намагався старанно приховувати від своєї улюбленої господарки і сторонніх поглядів.

Проте вже самі чутки, що набирають кріпаків до козацьких формувань, породили ілюзію у селян про можливе повернення до “старих часів”, запорозьких традицій. Тому не лише на півдні, а й по всій Україні спалахнула низка заворушень і навіть потужних повстань. Найчастіше вони проявлялись у формі “шукання козацтва”, волі. Типовим прикладом можна вважати повстання в с. Турбаї Київської губернії 1789–

слобод в Екатеринославской губернии к казачьему корпусу и покупке у помещиков Херсонского и Елисаветградского уездов принадлежащих им селений // Там же. — № 16605. — С. 1009.

⁹⁷ Брикнер А.Г. Назв. соч. — С. 69.

1793 рр., що розташовувалося поблизу лінії розмежування з Катеринославським намісництвом⁹⁸.

У зв'язку з початком війни два царські укази, видані в лютому й березні 1788 р., заборонили переселяти в південні прикордонні землі казенних селян і колодників⁹⁹. Указ про казенних селян від 24 лютого діяв до 11 жовтня 1795 р. Втім у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. у козацьких частинах брали участь понад 40 тис. осіб¹⁰⁰.

Незважаючи на бойові дії, керівництво Катеринославського намісництва в примусовому порядку розселяло густо zalюднені райони й наповнювало жителями цілині землі, проти чого активно виступали селяни.

Під час війни, через її тяготи, в Г. Потьомкіна декілька разів виникала “крамольна” думка здати Крим ворогу, про що він сповіщав і імператрицю. На таку пропозицію Катерина II категорично відмовлялася пристати: “Пришло мне на ум еще по случаю того, что пишеш о выводе войск из полуострова, что чрез то туркам и татарам открылася бы паки дорога, так-то сказать в сердце империи; ибо на степи едва-ли удобно концентрировать оборону; в прошедшие времена мы занимали Крым, чтоб укротить оборону; а тепер Крым в наших руках;

⁹⁸ *Гуслистий К.Г.* Турбаївське повстання. — К., 1947. — 42 с.; *Гуржій І.О.* Повстання селян в Турбях (1789–1793). — К., 1950. — 141 с.

⁹⁹ Февреля 24, 1788 г. Именной, объявленный генерал-прокурором. — О приостановлении переселения крестьян казенного ведомства в южные пограничные губернии // ПСЗРИ. — Т. — XXII. — № 16631. — С. 1035; Марта 15, 1788 г. Сенатский. — О предписании всем губернским и наместническим правлениям, чтобы они отныне осуждаемых в каторгу колодников, вместо Екатеринославской губернии посылали в другие места // Там же. — № 16634. — С. 1038.

¹⁰⁰ Архив Государственного совета. — СПб., 1869. — Т. 1. — Ч. 2. — С. 228.

как флот вычинится, то надеюсь, что сия идея совсем исчезнет...”¹⁰¹. Далі вона ще раз наголосила: “На оставление Крыма, воля твоя, согласиться не могу; об нем идет война, и естли сие гнездо оставить, тогда и Севастополь и все труды и заведения пропадут, и паки возстановятся набеги татарские на внутренния провинции; и кавказский корпус от тебя отрезан будет, и мы в завлечении Тавриды паки упражнены будем, и не будем знать, куда девать военныя суда, кои ни во Днепре, ни в Азовском море не будут иметь убежища...”¹⁰².

Після смерті Г. Потьомкіна в 1791 р. з’ясувалося, що хоча більшість землевласників і мала підтверджувальні документи на роздані їм від “уряду намісницького дачі”, проте головний правитель краю про них не сповіщав у Сенат, а отже на найвищому рівні не затверджував. Тому виникли певні сумніви в законності всіх набутих земель і угідь. Особливо це схвилювало місцеве дворянство, яке звернулося персонально до Катерини II, щоб та видала спеціальний указ про підтвердження його прав. Адже від 1791 р. імператриця особисто два роки “губернаторствувала” в Таврійській області, поки її не замінив новий фаворит цариці Платон Зубов (1793–1798).

В останнє п’ятиріччя правління Катерини II, зі зменшенням загрози нападу з боку Оттоманської Порти, південні регіони почали втрачати значні прерогативи свого господарювання, а тому тутешні поміщики дедалі частіше вимагали “наведення порядків” стосовно їхніх селян — зрівняння в правах із кріпаками, як це було на решті територій Російської імперії.

За цей проміжок часу була анексована ще одна простора територія між р. Буг, кордоном Речі Посполитої та Дністром. Згідно з указом від 26 січня 1792 р. її, під назвою Очаківська

¹⁰¹ Собственноручное письмо имп. Екатерины II кн. Г.А. Потемкину // Сборник РИО. — Т. XXVII. — СПб., 1880. — С. 433, 434.

¹⁰² Там же. — С. 491–493.

область, приєднали до Катеринославського намісництва. Тоді ж розробили й затвердили новий “План роздачі земель і їхнього заселення в губернії Катеринославській”¹⁰³. З цієї місцевості татар витіснили ще в 1779 р., згідно з російсько-турецькими домовленостями. Прикметно, що на території поселення Хаджибей, де запланували будувати нове місто Одесу, в 1793 р. мешкали лише 8 чоловіків і дві жінки¹⁰⁴.

Кілька останніх років правління Катерини II для південних регіонів позначилися певними адміністративно-територіальними пертурбаціями, перерозподілом людських ресурсів, потужним неврожаєм (1794), водночас, незважаючи ні на що, помітним зростанням рівня сільського господарства та промисловості.

Підбиваючи підсумки всьому сказаному вище, зазначимо найважливіше. В останній третині XVIII ст. у південних регіонах сталися різкі зміни суспільно-політичного, економічного та демографічного характеру, причому далеко не завжди на користь місцевого населення. Провідну роль у цьому, безперечно відігравала Катерина II та її найближче оточення і насамперед фаворит Г. Потьомкін. Саме за їхнього управління до Російської імперії анексовано області між річками Буг і Дніпро, нижній Дон і Єя (1774), у насильницький спосіб, з чисельними жертвами приєднано Кримський півострів (1783), нарешті захоплено міжріччя Дністра та Бугу (1791).

¹⁰³ Генваря 26, 1792 г. Именной, данный Сенату. О присоединении к Екатеринославской губернии земель, новоприобретенных от Порты Оттоманской, между рек Буга и Днестра лежащих // ПСЗРИ. — Т. XXIII. — № 17017. — С. 301; Генваря 26, 1792 г. Именной, данный Екатеринославскому губернатору Каховскому. О заселении земель, новоприобретенных от Порты Оттоманской, между рек Буга и Днестра лежащих // Там же. — № 17018. — С. 301.

¹⁰⁴ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье. — С. 201.

Постійна конфронтація з Османською імперією — претенденткою на панування в південних регіонах — позначилася на всьому характері господарювання, навіть побуті місцевих жителів. Тут відбувалося потужне змішування представників різних релігій, етносів і соціальних груп, часто несумісних і нездатних проживати на одній території (старовіри та меноніти, іудеї, православні та мусульмани й ін.). Специфікою заселення краю стало й те, що сюди значною мірою штучно “підселяли” численні партії колодників, солдатських дружин і “дівок” сумнівної моралі, котрих досить часто й надзвичайно швидко віддавали заміж за незнайомих чоловіків.

Унаслідок частих порожніх обіцянок спостерігався непомірний потік переселенців, який нерідко випереджав елементарні можливості забезпечення його продовольством, а худоби — кормами. Результатами цього були голод, епідемії, помори. Протягом останньої чверті століття населення Кримського півострова збільшилося ледь не вдвічі (від 50 тис. осіб обох статей до майже 100 тис.). Причому на забаганку Катерини II і Г. Потьомкіна почали освоювати малопридатні землі на північ від Перекопу, котрі були пустою. Реалізація такої жорсткої політики супроводжувалася багатьма людськими смертями, необлаштованістю й фізичними стражданнями в побутуванні.

Ще одну прикметну рису в політиці Катерини II стосовно південних областей становила порівняно незначна кількість кріпаків, деяка поблажливість до їхнього статусу, на відміну від порядків, встановлених урядом на Слобожанщині та Лівобережжі, де кріпосне право вже “розквітло” в повному обсязі в 1760-х — першій половині 1780-х рр. На кінець правління цариці їхня кількість на Півдні досягла всього 6 тис. душ. Поземельно ж особисто залежних селян налічувалося лише в Катеринославському намісництві на середину 1780-х рр. приблизно 150 тис. душ.

Від середини 1770-х до середини 1780-х рр. уряд Катерини II неймовірно прискореними темпами проводив заселення Півдня, фактично легалізував втечі селян від своїх панів з інших регіонів імперії, наприклад з України (Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщина). Водночас особливо нехтувались інтереси кочових народів.

Використовуючи значні прорахунки в галузі реформування, проти Г. Потьомкіна сформувалася потужна опозиція, яка ще більше намагалася скомпрометувати його діяльність.

На розвиток народного господарства помітно впливало будівництво фортифікаційних споруд, навколо яких виникали нові населені пункти, наприклад, міста, засновувалося городництво, садівництво, виноградарство, скотарство, ремесла і промисли.

Особливо “просунути вперед” ведення господарства дали змогу анексія Кримського ханату та “потіснення” (або й виселення) татар, представників немусульманської віри, як-от карайми¹⁰⁵.

Промисловість, яка розвивалась у межах Північного Причорномор’я, часто-густо “прив’язувалася” до сільського господарства. Домінували підприємства, засновані на переробці зерна (млинарство, винокуріння), або продуктів скотарства (кінні, вівчарні, шкірні заводи).

Над усім господарюванням перевагу мав військово-промисловий комплекс, забезпечення армії та чорноморського флоту.

¹⁰⁵ Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. — К., 1965. — 276 с.

Післямова

Отже, на основі всебічного вивчення спеціальної літератури та періоджерел, у книзі показано як, попри всілякі облудні обіцянки поліпшити добробут українців і зберегти їхні «давні» привілеї, імперський уряд насправді нищив права та свободи більшої частини населення Лівобережної, Слобідської та Південної України. Яскравим доказом цього є встановлення кріпацтва на території регіонів, знищення національного суспільно-політичного устрою і своєрідних збройних сил — козацьких об'єднань. Протягом усього періоду перебування територій української автономії в складі Російської держави, її вища влада перманентно перекроювала їх, власноручно змінюючи кордони та поступово перетворюючи на периферійну область.

Опинившись на перетині агресивних інтересів сусідніх країн — Речі Посполитої, Московії, Туреччини та Кримського ханства, українці зазнавали потужного звуження не лише політичних, а й економічних можливостей для розвитку, часто ставали жертвами чужорідних планів і амбіцій. Ці та деякі інші чинники значною мірою поглиблювали «відрубність» Західної України, частково Правобережжя. Протягом XVIII ст. Українська держава невпинно втрачала масштабність і статус загальноукраїнського утворення, перетворюючись на «малоросійську» провінційну «область». Фактично за правління Катерини II Україна, остаточно втративши всі ознаки державності, взагалі перестала репрезентувати незалежний суб'єкт у Європі.

Прикметною рисою означеного періоду стало те, що більшість регіональних установ було замінено на типові загальноімперські, керівництво яких перейшло до російського чиновництва. Водночас вільне козацтво перетворено на вояків царської армії або військових обивателів. Податки багатомільйонного населення (окрім кількох тисяч дворян) збільшено в кілька разів, причому їхній основний потік переспрямовано до Московської казни.

Стосовно різких перетворень суспільно-політичного, економічного та демографічного характеру на території південного краю варто виділити роль Катерини II та її найближчого оточення, насамперед фаворита графа Г. Потьомкіна. Правда, найчастіше їхня діяльність тут мала деструктивний напрям. Саме тоді Російській імперії вдалося анексувати області між річками Буг і Дніпро, нижній Дон та Єя, з численними втратами в живій силі приєднати Кримське ханство і нарешті захопити Міжріччя Дністра та Бугу. Ці події негативно позначилися на всьому побутуванні місцевих жителів. Відбулося потужне змішування етносів і соціальних груп, вірувань і традицій, що часто-густо породжувало несутимість проживання (наприклад, старовірів, менонітів, іудеїв, православних і мусульман). Надвеликий, нерідко штучно організований вищою владою, потік переселенців до Південної України зумовлював періодичні голод, епідемії, помори, хвороби та падіж худоби.

Водночас на розвиток усього народного господарства українців впливали розбудова військово-промислового комплексу, необхідність забезпечення всім необхідним царської армії та чорноморського флоту. Адже навколо новозбудованих фортифікаційних споруд виникали населені пункти, зокрема міста, а в них, відповідно, розвивалися городництво, садівництво, скотарство, ремесла, промисли тощо.

Наукове видання

О. Гуржій

**УКРАЇНА
В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ
КОМБІНАЦІЯХ ІМПЕРСЬКОГО
УРЯДУ РОСІЇ**

(30–90-ті рр. XVIII ст.)

Набір тексту: *Г. Березанська*

Літературний редактор: *Н. Залєток*

Комп'ютерна верстка: *Л. Зубець*

Підписано до друку 05.06.2019 р. Формат 60х84/16.

Ум. друк. арк. 11,92. Обл. вид. арк. 10,19.

Наклад 300 прим. Зам. 13. 2019 р.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво

про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.